

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

QARSHI MUHANDISLIK-IQTISODIYOT INSTITUTI

IQTISODIY TAHLIL

FANIDAN

O'QUV-USLUBIY

MAJMUA

Bilim sohasi:	200000	- Ijtimoiy soha, iqtisod va huquq
Ta'lim sohasi:	230000	- Iqtisod
Ta'lim yo'nalishi:	5230600	- Moliya va moliyaviy texnologiyalar

Qarshi-2023 y

Tuzuvchilar:

- Turobov Sh.** -“Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasida katta o‘qituvchisi
- Muzaffarova K.Z.** -“Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasida katta o‘qituvchisi
- Rashidov R.I.** -“Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasida katta o‘qituvchisi

Taqrizchilar:

- Raximov A.** QarMII “Biznes va innovatsion menejment” kafedrasida mudiri, i.f.f.d. (PhD)
- Alikulov A.** QarMII “Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasida mudiri, i.f.f.d. (PhD)

Fanning o‘quv uslubiy majmuasi Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti “Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasining 2022 yil “04” noyabrdagi 6-sonli yig‘ilishida hamda “Iqtisodiyot” fakul’teti Uslubiy Komissiyasining 2022 yil “19” dekabrda 05-sonli yig‘ilishida muhokama qilingan va tasdiqlangan.

Institut Uslubiy Kengashining 2023 yil “23” fevralda 4”-sonli yig‘ilish qarori bilan o‘quv jarayonida foydalanishga tavsiya etilgan.

O‘quv-uslubiy boshqarma boshlig‘i

A.Mallayev

“Iqtisodiyot” fakul’teti
Uslubiy komissiyasi raisi:

A.Qurbonov

Kafedra mudiri

A.Alikulov

KIRISH

Iqtisodiyotdini liberallashtirish, globallashtirish jaryonlari o'z navbatida hisob va audit tizimining ham xalqaro gormonizatsiyasini va standartlashtirilishini talab etmoqda. Mazkur vazifani hal etish boshqaruvning muhim elementlari bo'lgan hisob, iqtisodiy tahlil va auditning ham nazariy, metodologik va amaliy jihatlarini yagona tartiblarini belgilashni, ularni unifikatsiyalashni, muqobillikdagi tartiblarni yagona mezonlarga keltirishni taqozo qilmoqda.

Xalqaro kapital va kredit bozorining shakllanishi, xorijiy investitsiyalarning ko'payishi, eksport-import operatsiyalarining jadallashuvi, transmilliy korxonalar rolining ortib borishi bilan moliyaviy hisobotlarni tuzishning xalqaro standartlarini belgilash, hisob ma'lumotlarini qiyosiylikni ta'minlash zaruriyati tobora ortib bormoqda. Axborotlarni olish va taqdim etishning eng muhim vositasi bu moliyaviy hisobotlardir.

Moliyaviy hisobotlar axborot foydalanuvchilarining keng doirasi uchun:

- investitsiyalar bilan bog'liq xatarlar, dividendlarni to'lash, aksiyalarni sotib olish, saqlash yoki sotish haqidagi;
- kreditlar va foiz to'lovlari haqidagi;
- mol yetkazib beruvchilarga tegishli bo'lgan summalarning o'z vaqtida to'lanishi haqidagi;
- uzluksiz faoliyati to'g'risidagi;
- faoliyat barqarorligi va rentabelligi to'g'risidagi;
- resurslarning taqsimlanishi, faoliyatni tartibga solib turilishi, soliqqa tortish, milliy daromadni hamda boshqa statistik ma'lumotlarni shakllantirish to'g'risidagi;
- rivojlanish, taraqqiyot va farovonlikka erishish yuzasidan erishilgan so'nggi yutuqlar to'g'risidagi axborotlar bilan ta'minlaydi.

Bunday axborotlar xo'jalik subyekti yoki tadbirkorlik subyektining moliyaviy ahvoli, uning hisobot davridagi faoliyatining moliyaviy natijasi va pul mablag'larining aylanishi to'g'risidagi ma'lumotlarni retrospektiv tahlil etishni va prognozlashni, moliyaviy natijalarni shakllantirgan asosiy omillar va ta'sirlar,

subyekt faoliyat ko'rsatadigan muhitdagi o'zgarishlarga javoban qo'llaydigan choralari, subyektning moliyaviy natijalarni saqlab qolish va ko'paytirishga qaratilgan investitsion siyosati, dividend siyosati; uning faoliyatni moliyalashtirish manbalari va majburiyatlari holatini qamrab olgan kompleks moliyaviy tahlilini amalga oshirishni talab etadi.

Iqtisodiy tahlil faoliyatning boshqaruv samaradorligini oshirishga; investitsiyalar va kreditlarga doir qarorlarni qabul qilishga; subyektning bo'lg'usi pul oqimlariga; ularga ishonib topshirilgan resurslarga, majburiyatlarga; rahbar organlarning ishiga baho berishda biznes samaradorligi va boshqaruvning sifat menejmentiga erishishda muhim dastak vazifasini bajaradi.

Iqtisodiy tahlilning eng muhim obyektlariga: subyekt nazorat qilib turadigan iqtisodiy resurslari va ularning moliyaviy tuzilmasi; likvidligi; to'lovga qobiliyati; moliyaviy ahvoli va uning kelgusidagi kutilishlari; moliyaviy natijalari va rentabelligi; pul mablag'lari va ularning ekvivalentlari; kapital hajmi, moliyaviy va iqtisodiy salohiyati; iqtisodiy nochorlikka yuz tutmasligi, investitsion jozibadorlik; kreditga qodirlik; moliyaviy ahvoli bo'yicha reyting baholashlar kiradi.

Mazkur darslik iqtisodiy tahlilning nazariy, metodologik va amaliy jihatdan xalqaro normalarga mos ravishda tuzib chiqilgan. Fan doirasida nafaqat obyekt yoki predmet balki, mavzular birligiga ham alohida ahamiyat qaratildi.

Fanni o'rganish davomida talabalar boshqaruv, moliyaviy va investitsion qarorlar qabul qilish uchun xo'jalik subyektlarida resurslardan foydalanish holatini, faoliyat samaradorligini, moliyaviy holatini hamda ularning o'zgarishlarini, o'zgarishlarga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, hisob-kitob qilish, baholash yo'llarini o'rganadilar. Shuningdek, xo'jalik subyektlarining moddiy, moliyaviy va mehnat resurslaridan foydalanish holatiga, ularning ishlab chiqarish, tijorat va moliya faoliyati samaradorligiga, subyektlarning iqtisodiy va moliyaviy salohiyatiga, boshqaruv samaradorligiga obyektiv baho berish, faoliyatning kuchli jihatlari va zaif tomonlarini aniqlash asosida aktivlarning bugungi va kelajakdagi qiymatini oshirishda aniq boshqaruv qarorlarini tayyorlash yuzasidan zamonaviy bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantiradilar.

Iqtisodiy tahlil darsligi o'z ichiga quyidagi mavzularni qamrab olgan: Iqtisodiy tahlilning predmeti, asosiy vazifalari va tamoyillari; iqtisodiy tahlilning metodi va usullari; iqtisodiy tahlilning turlari, tahlil ishlarini tashkil qilish va manbalar bilan ta'minlash; xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning marketing faoliyatida tahlil; xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish hajmini tahlili; asosiy vositalar holati va ulardan samarali foydalanish tahlili; moddiy resurslar bilan ta'minlanganlik va ulardan foydalanish tahlili; mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik va mehnat unumdorligi tahlili; mahsulot ishlab chiqarish va davr xarajatlari tahlili; buxgalteriya balansi ko'rsatkichlari va moliyaviy holat tahlili; moliyaviy natijalar va rentabellik tahlili; debitorlik va kreditorlik qarzlari tahlili; pul oqimlari tahlili; xo'jalik yurituvchi sub'ektlar xususiy kapitali tahlili. Har bitta mavzu keng, metodik jihatdan yangi, amaliy ma'lumotlar tahlili asosida atroflicha yoritib berilgan. Mavzuga oid mustaqil ish topshiriqlari, nazorat savollari, adabiyotlar ro'yxati, glossariylar bilan boyitilgan.

Mualliflar tarkibi darslikni yozishda yaqindan amaliy yordam bergan bir guruh professor o'qituvchilarga jumladan i.f.n., dots. Ibrohimov A va Ishonqulov N ga (boshqaruv tahlili), i.f.n., dots. Xakimov B. ga (moliyaviy tahlilda iqtisodiy matematik usullardan foydalanish) o'z minnatdorchiliklarini bildiradi.

Mazkur darslik talabalarning xo'jalik subyektlari tomonidan tuziladigan moliyaviy hisobotlar va ularning tahlilini amalga oshirishda, faoliyat va biznes samaradorligini baholashda, boshqaruvning muhim qarorlarini tayyorlashda, moliyaviy holatni kompleks baholashda, reyting baholashda, moliyaviy hisobot elementlarini prognozlashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Darslikdan shuningdek, mustaqil ekspertlar, tahlilchilar, buxgalter va iqtisodchilar amaliy jihatdan keng foydalanishlari mumkin. Darslik yuzasidan o'z fikr mulohazalaringizni mualliflarning quyidagi manziliga yo'llashingiz mumkin va siz tomondan bildirilgan har bitta tavsiya darslikning keyingi nashrlarini yanada mukammal qilishda muhim manba bo'lishiga umid bildirib qolamiz:

Manzil: Toshkent moliya instituti, A.Temur ko'chasi 60-A uy, audit va iqtisodiy tahlil kafedrasini, www.tfi.uz;

1-BOB. IQTISODIY TAHLILNING PREDMETI, ASOSIY VAZIFALARI VA TAMOYILLARI

1.1. Iqtisodiy tahlilning zamonaviy boshqaruvdagi roli, oʻrni va ahamiyati.

1.2. Iqtisodiy tahlil fanining predmeti, obykti, maqsadi, vazifalari, prinsiplari.

1.3. Iqtisodiy tahlilning boshqa fanlar oʻrtasida tutgan oʻrni va oʻziga xos xususiyatlari.

1.4. Iqtisodiy tahlil subyektlari (haqiqiy va boʻlgʻusi investorlar, kreditorlar, mahsulot yetkazib beruvchilar, xaridorlar, xodimlar, shuningdek hukumat muassasalari, vazirliklar, idoralar, jamoatchilik va boshqa manfaatdor foydalanuvchilar) va ularning qiziqishlari.

1.1 Iqtisodiy tahlilning zamonaviy boshqaruvdagi roli, oʻrni va ahamiyati

Iqtisodiyotni globallasuvi, integratsion jarayonlar, innovatsion jadallik va kuchli raqobat muhitidagi talablar hisob-kitoblarga oid fanlar tizimini ham zamonaviy biznes qoidalariga mos tarzda takomillashtirishni talab etmoqda. Negaki, manfaatlar ustuni sifatida tan olingan bozor modeli avvalo, aniq hisob-kitoblar algoritmini, ularni baholashni va chuqur tahliliy yechimlarni talab etadi¹.

XXI asr – dunyo iqtisodiyotining yangicha shakllanish asridir. Bu dunyo insoniyatni, ijtimoiy-iqtisodiy va maʼnaviy hayotning oʻzgarishini, iqtisodiy modellar transformatsiyasini, xalqaro munosabatlarni, globallasuv va yangi geoiqtisodiy qurilishini shakllanishini anglatadi. Bugungi iqtisodiyot aybni oʻzgalardan axtaradigan, muammolar yechimiga osongina kelinadigan, hammaning boshini bir xilda silaydigan, istagancha mol-mulkka ega boʻlishda ilmni, bilimni talab qilmaydigan, oʻzgarish va rivojlanishda cheksiz imkoniyatlarni ochib

¹Raximov M.Yu. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. T.: –Iqtisod-Moliyall, 2015.-316 b.

beruvchi, tahlikalardan holi bo'lgan iqtisodiyot emasligini tan olish kerak. Zamonaviy iqtisodiyot avvalo chuqur tahliliy yechimlar asosida doimo o'zini yangilab boruvchi, tartibga soluvchi va turli tahlikalarga ta'sirchan murakkab tizimga aylanib bormoqda. Xo'sh iqtisodiyotda, uning makro va mikro ko'lamdagi boshqaruvida tahlilning roli, o'rni va ahamiyati nimada?

Makroko'lamda tahlil fan sifatida shakllanmagan. Lekin bu bilan makroko'lamda tahlil amalga oshirilmaydi degani emas. Uning muhim jihatlari boshqa fanlar (iqtisodiyot, makroiqtisodiyot, marketing, statistika va h.k.) doirasida amalga oshiriladi. Mikroko'lamda esa tahlil oldiga bir qator murakkab vazifalar qo'yiladi va ularni hal etish orqali quyi bo'g'in hisoblangan xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliya-xo'jalik faoliyatining tashxisi qo'yiladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini o'rganish va tahlil etish orqali ularning samarali faoliyatini yo'lga qo'yish va uni o'stirish imkoniyatlarini baholashda, korxonalar ishlab chiqarish, tijorat va moliya faoliyatidan moliyaviy resurslarning kirimiga va ulardan moliyaviy holatni o'stirishda foydalanish darajalariga, raqobatdoshlik, moliyaviy natijalarni kutilishini prognozlash va iqtisodiy rentabellikni xo'jalik faoliyatining real imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda oshirishning yo'llarini belgilashga, moliyaviy resurslardan yanada samarali foydalanishning chora-tadbirlarini belgilashga ahamiyat qaratiladi.

Moliyaviy raqobatdoshlikka va to'g'ri moliyaviy siyosatni yuritishga korxonalar foydasini maksimallashtirish, kapital tarkibini optimallashtirish va uning moliyaviy barqarorligini ta'minlash, mulkdorlar (qatnashchilar, ta'sischilar), investorlar va kreditorlar uchun moliyaviy holatning jozibadorligini oshirish, korxonalar boshqaruvi yuzasidan samarali mexanizmni shakllantirish, shuningdek, moliyaviy resurslarni jalb etishda bozor mexanizmining barcha imkoniyatlaridan foydalanish orqaligina erishish mumkin.

O'z navbatida, iqtisodiyot subyektlari faoliyatidagi erkinlik, natijaga egalik, rivojlanish va taraqqiyotning yangicha mazmuni boshqaruvning butun bir tizimini ham takomillashtirishni talab etmoqda.

Bugungi kunda korxonalar oldida juda keng imkoniyatlar ochilmoqda.

Nafaqat xo'jalik yurituvchi subyektlar jamoasi, mulk egalari, investorlar balki butun bir davlatlar va jamoatchilik tizimi ham boshqaruvdagi o'zgarish va rivojlanishdan manfaatdordirlar.

Zamonaviy boshqaruvni:²

- yaqin va uzoq davriylikni qamrab olgan – rejalashtirish;
- mulk egalari va maqsadli foydalanuvchilarni moliyaviy va boshqa axborotlar bilan ta'minlovchi – buxgalteriya hisobi;
- axborotlarni chuqur qayta ishlash, faoliyatga obyektiv baho berish, iqtisodiy va moliyaviy imkoniyatlarni aniqlash orqali tezkor, joriy va istiqboldagi boshqaruv strategiyasini belgilab beruvchi – iqtisodiy tahlil;
- faoliyatni yo'lga qo'yish va maqsadli boshqarishning aniq yechimlari va natijaviyligini ta'minlovchi, innovatsion va aqlli iqtisodni ta'minlashga imkon beruvchi – ilmiy faoliyat;
- faoliyat samaradorligi va natijaviyligidan kelib chiqqan holda munosabatlarni muvofiqlashtirishning muhim mezoni bo'lgan – mehnatni munosib rag'batlantirish;
- va boshqa (ijtimoiy, ekologik, texnikaviy, tashkiliy) jihatlarni qamrab olgan – murakkab tizim deb qarash lozim.

Xo'jalik yurituvchi subyektlari oldida turgan muhim vazifalarni hal etilishiga albatta axborotlar oqimi va ularni tahliliy xulosalariga tayangan zamonaviy boshqaruvni yo'lga qo'yish va takomillashtirish orqaligina erishiladi.

Boshqaruv obyekti va subyektlari, uning muhim birliklari va tasnifiy jihatlarni quyidagicha ifoda etish mumkin.

² K. R. Subramanyam Financial statement analysis, Eleventh edition. Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, 2-6er

Boshqaruv, uning muhim elementlari

Ko'rsatkichlar	Tizimga kiruvchi birliklar	Tasnifi
Boshqaruv (Menejment)	Korxonalar faoliyat samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan zamonaviy tamoyillari, usullari, vositalari va shakllari majmui	Turli xil usullar, ishlarni tashkil etish va faoliyatni nazorat qilish bilan amalga oshiriladigan muayyan turdagi boshqaruv faoliyati
Boshqaruv obyekti	Iqtisodiy resurslar	Subyekt nazorat qiladigan, kelgusida ulardan daromad olish maqsadidagi, shuningdek avvalgi faoliyat natijasida erishilgan barcha aktivlar
Boshqaruv subyektlari	Rahbar xodimlar, menejerlar	Resurslar, xarajatlar va daromadlar nazoratini amalga oshiruvchilar
Boshqaruvning muhim elementi	Rejalashtirish	Xo'jalik yurituvchi subyektning faoliyati, moliyaviy ahvoli, pul mablag'larining harakati yuzasidan asoslangan, operativ, joriy va istiqboldagi ko'rsatkichlarini belgilaydi
Boshqaruvning muhim elementi	Buxgalteriya hisobi	Xo'jalik yurituvchi subyektning faoliyat ko'rsatkichlari, moliyaviy ahvoli, pul mablag'larining harakati haqida samarali iqtisodiy qarorlar qabul qilish yuzasidan foydalanuvchilarning keng doirasini zarur bo'lgan axborotlar bilan ta'minlaydi
Boshqaruvning muhim elementi	Nazorat (audit)	Xo'jalik yurituvchi subyektning faoliyat ko'rsatkichlari, moliyaviy ahvoli, pul mablag'larining harakati haqidagi axborotlarning mulk egalari, davlat va boshqa subyektlarning manfaatlariga zid bo'lmagan talablarga mosligini nazorat qiladi
Boshqaruvning muhim elementi	Tahlil	Xo'jalik yurituvchi subyektning faoliyat ko'rsatkichlari, moliyaviy ahvoli, pul mablag'larining harakati haqida axborotlar yuzasidan analitik xulosalarni chiqaradi, joriy va istiqboldagi rivojlanish ko'rsatkichlariga baho beradi va ularni yaxshilash yuzasidan muhim chora-tadbirlarni belgilaydi.

Globalashuv sharoitida zamonaviy rahbar samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish mezonlarini bilishi, o'z faoliyat sohasidagi muammoni hal etishga

tizimli yondashishi, tanqidiy tahlil qilishi, ishlab chiqarishni sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarish masalalariga e'tibor qaratishi talab etiladi.

Subyektlar qabul qiladigan iqtisodiy qarorlarda pul mablag'larini ko'paytirish, ularning ko'payish vaqtini aniq hisob-kitob qilish va natijaga erishishga umid qilishdagi qobiliyatini baholash muhim masala hisoblanadi.

Bu borada tahlil:

- xo'jalik yurituvchi subyektlariga ichki va tashqi ta'sir birliklarini hisobga olgan holda faoliyatning tizimli tahlilini amalga oshirishga;

- xo'jalik yurituvchi subyektlarining joriy va istiqboldagi ko'zlangan maqsadlariga erishish yuzasidan mavjud imkoniyatlarni aniqlashga;

- xo'jalik yurituvchi subyektining rivojlanish tendensiyalari dinamikasiga baho berishga;

- xo'jalik yurituvchi subyektini kelgusida yanada rivojlantirish, mavjud imkoniyatlarini ishga solishning iqtisodiy, moliyaviy manbalarini izlab topish va amalga oshirishga yordam beradi.

Tahlil – boshqaruv faoliyatining sifatini oshirish va samaradorligini ta'minlashning muhim dastagi sifatida boshqaruv qarorlarini qabul qilishning barcha bosqichlarida ishtirok etadi.

Tahlilning zamonaviy shaklida aniq vazifalarni hal etishda yuksak professionallik, iqtisodiy-matematik modellar, axborot texnologiyalari, murakkab analitik yechimlarga tayanishi lozim.

Tahlil – xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatida obyektiv reallikni, jarayonlar, erishilgan natijalar yuzasidan real analitik xulosalarni tayyorlash, aniq chora-tadbirlarni belgilash va amalga oshirishda inson omilining ham muhim ekanligini qayd etadi.

O'z navbatida tahlil:

- boshqaruv jarayonini takomillashtirishga;

- boshqaruv samaradorligini oshirishga;

- boshqaruv sifatini ta'minlashga;

- raqobatbardoshlikni oshirishga imkon beradi.

Zamonaviy boshqaruvda tahlil – ilmlar va bilimlar tarmog'ining ham muhim bo'g'ini sifatida xo'jalik yurituvchi subyektlarning samarali faoliyatini yo'lga qo'yish, yo'qotishlarning oldini olish va zararsiz ishlash, iqtisodiy va moliyaviy holatni yaxshilash, tahlikalarga bardoshlikni oshirishni ham muhim dastagi sifatida qaraladi.

Hozirgi vaqtda tahlil rivojlanishining yangi bir bosqichiga qadam qo'ymoqda. Bu borada tahlilning tubdan yangi nazariyasi, uslubiyoti, amaliyoti shakllanish jarayoni kechmoqda. O'zbekiston va xorijlik olimlar tomonidan tahlilning boshqaruvda operativlikni ta'minlashga imkon beruvchi, joriy va istiqboldagi rivojlanishini belgilab beruvchi, iqtisodiy va moliyaviy axborotlar oqimining shakliga (moliyaviy, boshqaruv) mos tushuvchi, kommunikatsiya texnologiyalar, matematik modellar, statistik metodlarga asoslangan shaklini yo'lga qo'yishga harakatlar qilinmoqda.³

Tahlilning raqobatdosh iqtisodiyotda, doiraviy kengligi yanada kuchayadi. Ayniqsa jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozlari sharoitida ularning yuzaga kelishini makro va mikroko'lamdagi sabablarini tahlil qilish zaruriyati yanada ortadi. Negaki, har bitta (iqtisodiy, moliyaviy, tashkiliy va h.k.) jarayondagi o'zgarishlar sabab va oqibat, ichki va tashqi omillar ta'sirida tashxislanishi va yakuniy xulosalar bilan izohlanishi lozim.

Bugungi kun iqtisodiyoti xo'jalik subyektlari oldiga texnik-texnologik taraqqiyotga, ilm fanga asoslangan iqtisodiyotni yo'lga qo'yishga undamoqda. Bu esa o'z navbatida boshqaruvchilardan samarali faoliyat shakllarini yo'lga qo'yishni, tadbirkorlikni faollashtirishni, individuallik va namunaviylikni kuchaytirishni talab etadi. Bu vazifalarning birontasini iqtisodiy, moliyaviy tahlilsiz amalga oshirib bo'lmaydi. Bu borada avvalo, boshqaruvning o'zini ham takomillashtirish masalasiga alohida ahamiyat qaratish lozim. Boshqaruv tizimi takomillashtirilmas ekan, uning muhim dastaklari takomillashtirilmaydi. Bugungi kunda boshqaruvning takomillashgan shakli sifatida uning korporativ shakliga

³Пронина В. С. Экономический анализ: перспективы развития // Молодой ученый.-2016. №27. С. 485-487. URL <https://moluch.ru/archive/131/36374/> (дата обращения: 05.02.2018).

o'tish yuzasidan dunyo amaliyotida yangi bir davr boshlanganligini qayd etish lozim.⁴

An'anaviy boshqaruv qarorlarini qabul qilish nazariyalarida boshqaruvning kompleks tahlil konsepsiyasiga alohida urg'u beriladi. Boshqaruvning kompleks tahlil konsepsiyasi – boshqaruv qarorlarini qabul qilishda barcha jihatlarni hisobga olishni, ko'plab soha mutaxassislarining hamkorlikda ishlashini talab etadi. Mazkur konsepsiyada qaror qabul qilishda samaradorligini belgilovchi mezonlar faqat miqdor ko'rsatkichlar (quantitative indicators) bilan emas, balki sifat ko'rsatkichlari (qualitative indicators) bilan ham baholanadi.

Tahlilning boshqaruvdagi roli – boshqaruv subyektlariga boshqaruv obyektini (xo'jalik jarayonlari va hodisalari, ularning samarasi va natijalari yuzasidan boshqaruvning) maqbul yechimlarini berish yuzasidan zaruriy axborotlar bilan ta'minlashdan iborat.

Tahlilning boshqaruvdagi o'rni – xo'jalik yurituvchi subyektlarning xo'jalik-tijorat-moliya faoliyatining joriy holatiga baho berish va uni kelgusida yanada rivojlantirish yuzasidan tizimli yechimlarni boshqaruv subyektlariga yetkazib berishdan iborat.

Tahlilning boshqaruvdagi ahamiyatini – xo'jalik yurituvchi subyektlar iqtisodiy, moliyaviy ahvoli, uning kelgusidagi kutilishlari, pul mablag'lari kirimi va chiqimidagi ijobiy farqlanishlar, kapital hajmini oshirishdagi kompleks o'rganishlarning zaruriylikini ifodalaydi.

1.2. Iqtisodiy tahlil fanining predmeti, obyekt, maqsadi, vazifalari, prinsiplari

Raqobatdosh iqtisodiyot xo'jalik yurituvchi subyektlar boshqaruvini tubdan takomillashtirish, uning sifat jihatidan yangi tuzilmasini shakllantirish va samaradorlikni o'z-o'zidan ta'minlaydigan mexanizm emas. Birinchi navbatda, ishlab chiqarishga yangi texnika va texnologiyalarni joriy etish, innovatsion

⁴ Д. Рахимова. Корпоратив бошқарув: Замонавий усул ва ёндашувлар. Халқ сўзи газетаси. 20 Февраль 2016.

mahsulotlarni yaratish orqali raqobatdoshlikni ta'minlash, tarkibiy o'zgarishlarni talab etadi. Bu jarayonlar albatta ishdagi unum va samarani, natijaviylikdagi ijobiylikni ta'minlashning muhim garovi hisoblanadi. Ishdagi unum va samara, natijaviylikda ijobiy o'zgarishlar xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatini keng qamrovli va tizimli shaklda doimiy o'rganishni, baholash va tahlil qilishni talab etadi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati, uni yo'lga qo'yishdagi kafolatlangan erkinliklari hamda ma'lum bir dastaklar asosida tartiblanuvchi birliklari doimo tahliliy yechimlar asosida boshqarib boriladi. Xuddi shu boshqaruv oddiydan murakkabga, maydadan yirikka, sabab-oqibat bog'lanishlaridagi iqtisodiy, moliyaviy tahlilni yo'lga qo'yishni talab etadi.

Har bitta fan obyektiv zaruriyat tufayli paydo bo'lishi va oldiga qo'yilgan vazifalarni hal etishi, moddiy va nomoddiy olamdagi savollarning aniq yechimini berishi, hayot va uni go'zalligini ta'minlashning muhim vositasiga aylanishida tobora rivojlanib borishini hisobga oladigan bo'lsak, iqtisodiy, moliyaviy tahlil fanining ham tashkil topganiga bir necha asrdan oshganligini qayd etish lozim.

Fan shakllanishining ilk ko'rinishlari qadimgi davrlarga borib taqaladi. Jumladan uning ilk manbalari Konfutsiylik ta'limotiga, Qadimgi Gretsiyadagi Ksenofot, Aristotel, Qadimgi Rimdagi Varroon, Sanekalar tomonidan yozib qoldirilgan manbalarga borib taqaladi.

O'rta asrlarda tahlilga oid manbalarni iqtisodiy nazariya fanining tarkibida makro va mikro iqtisodiy tahlil yechimlaridan foydalanilganligini ko'rish mumkin (Antuan Monkret, U.Petti, D.Rikardo, A.Smit, S.Sismondi va boshqalar).

Zamonaviy iqtisodiy tahlil fanining vujudga kelishini va rivojlanishini olimlar ko'pincha buxgalteriya hisobi, nazorat, audit fanlarining vujudga kelishi va rivojlanishi bilan bog'lashadi.

Fanning rivojlanishida xorijlik olimlardan: I.Arinishkin, M.I.Bakanov, L.E.Basovskiy, D.Bliss, B.Barngolts, M.A.Baxrushina, V.V.Bocharov, S.Yu.Buevich, O.N.Volkov, R.Ya.Veytsman, N.V.Voytolovskiy, N.R.Veytsman, L.T.Gilyarovskaya, A.I.Gingzburg, P.Gerstnera, L.V.Dontsova, D.A.Endovitskiy,

O.V.Efimova, B.T.Jarilgasov, I.I.Karakoz, V.E.Kerimov, V.V.Kovalev, L.I.Kravchenko, V.G.Kogdenko, A.Ya.Lokshin, N.P.Lyubushin, E.I.Maydanchik, A.Sh.Margulis, M.V.Melnik, A.I.Muravev, E.V.Negashev, N.A.Nikiforova, A.Yu.Petrov, V.I.Petrova, G.V.Savitskaya, S.K.Tatur, V.I.Sambrovskiy, A.I.Sumtsova, A.Ya.Usachev, I.Sher, A.E.Xorin, P.N.Xudyakov, A.D.Sheremet, I.A.Sholomovich, O'zbekistonlik olimlardan N.A.Xan, S.X.Abdulyatipov, I.T.Abdukarimov, Yo.Abdullayev, A.T.Ibragimov, A.V.Vaxobov, M.Q.Pardayev, M.Yu.Raximov, A.Usanov, N.F.Ishonqulov, B.J.Xakimov, A.A.Abdug'aniyev, U.A.Nurmanov, G.A.Ibragimov, U.Q.Yaqubov, Z.A.Sagdillayeva, T.Sh.Shog'iyasov, S.Shoalimov, B.Isroilov, Yu.S.Sattarov, R.Ko'chqorov, D.Q.Qudbiyev, I.O.Voljin, V.V.Ergashbayev, Z.N.Qurbonov va Sh.U.Xaydarovlarning hissaları kattadir. Tahlil fanining rivojlanishida ayniqsa Toshkent va Samarqand maktabi vakillarining hissasi alohida e'tirof etiladi.

1.2-jadval

Iqtisodiy tahlil fanining vujudga kelishi va tarixiy taraqqiyot jarayonida atalgan nomlari⁵

Nomlanishi	Izoh
Balansshunoslik	Balans ma'lumotlarini o'rganganligi sababli
Balans talqini	Ko'rsatkichlarning davriy o'zgarishlariga baho berish zaruriyati tufayli
Balansni tahlil qilish	Davriy o'zgarishlarda erishilgan natijalar yoki boy berilgan imkoniyatlarga qarab kelajakni baholash zaruriyatining paydo bo'lishi bilan
Hisobot tahlili	Moliyaviy hisobot shakllarining sonini ko'payishi va ularda aks etuvchi elementlarni baholash zaruriyati tufayli
Iqtisodiy tahlil	Barcha iqtisodiy o'zgarishlarga bo'lgan talabning kuchayishi bilan
Sotsial-iqtisodiy tahlil	O'rganiladigan masalalar ko'laminin faqat iqtisodiy jihatlarini emas, balki ijtimoiy jihatlarini ham o'rganishga zaruriyatning paydo bo'lishi bilan
Xo'jalik faoliyati tahlili	Xo'jalik faoliyatining barcha qirralarini qamrab olinishiga bo'lgan talab tufayli
Moliyaviy va boshqaruv tahlili	Buxgalteriya hisobining moliyaviy va boshqaruv hisobi tarkiblanishiga uyg'unlikda

⁵ Муаллифлар томонидан мустақил тузилган

Moliyaviy tahlil, Moliyaviy hisobot tahlili	Rivojlangan davlatlarning umumkasbiy va ixtisoslik fanlar tizimiga uyg'unlikda

Buxgalteriya hisobi, auditning fan sifatida shakllanishi va rivojlanishi ham iqtisodiy, moliyaviy tahlil fanining paydo bo'lishiga muhim turtki bo'ldi deyish mumkin.

Uning shakllanishi va rivojlanishiga oid manbalarda italyan matematigi Luka Pochiolining –Schyotlar va yozuvlar haqidagi traktatill alohida o'rin tutadi.

Tahlil fanining fan sifatida shakllanganligiga uncha ko'p vaqt bo'lgani yo'q. Unga doir chop etilgan fundamental manbalar XX asrning 20–30-yillariga kelibgina chop etila boshlandi.

Fanlarning yuzaga kelishi tabiiy jarayon hisoblanadi. Dunyoni bilish nazariyasini iqtisodiyotga bog'langan so'rovlarini hal etishda muhim vosita hisoblangan tahlil nafaqat aniq fan sifatida balki barcha fanlarga metodologik asos sifatida ham qaraladi.

Tahlil fanining predmetiga keng ma'noda e'tibor beradigan bo'lsak, u tahlil qilinayotgan obyekt (firma, kompaniya, konsernlar)ning butun xo'jalik faoliyatidir. Tahlil fani xo'jalik faoliyatida nafaqat sodir bo'lgan, balki bo'layotgan va kelgusida bo'ladigan jarayonlarni ham o'z ichiga oladi. Shu jihatdan ushbu fan boshqa fanlardan tubdan farq qiladi.

Tahlil fanining predmetiga manbalarda berilgan ta'riflar shu darajada ko'p bo'lishiga qaramasdan ularning barchasini bir mazmunda tushunish mumkin. Bu mazmun, jarayonlarning doiraviyligi, faoliyat natijalarining manbalarda ifoda etilganligi, ko'rsatkichlar tizimida baholanishi, sabab-oqibat bog'lanishlari, ichki va tashqi omillar ta'sirida o'rganishning yagonaligi bilan izohlanadi.

Tahlil fanining predmeti – turli mulkchilik shaklidagi xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini, uning samaradorligi va natijaviyligini ko'rsatkichlar tizimida, uzviylik va aloqadorlikda, omillarga bog'liq ravishda turli axborot manbalaridan foydalangan holda davriy o'rganishga aytiladi.

Moliyaviy-xo'jalik faoliyati:

- ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulot (ish, xizmatlar) hajmining,

quvvatlardan foydalanish darajasining, resurslar naqdligi va ulardan samarali foydalanishni, xodimlarning tarkibi va mehnat unumining, mahsulot tannarxining, foyda hajmi va rentabellik darajasining, moliyaviy holatning murakkab tuzilmasidir;

- tashkil topishdan likvidlik jarayonigacha bo'lgan davrda korxonani iqtisodiy-ijtimoiy rivojlantirishning resurslar bazasini shakllantirish va ulardan foydalanishning maqsadga yo'naltirilgan faoliyatidir;

- xo'jalik yurituvchi subyekt nazorat qilib turadigan iqtisodiy resurslar, uning moliyaviy tuzilmasi, likvidligi, to'lovga qobiliyati, ishlayotgan muhit o'zgarishlariga munosabat bildira olishidagi keng qamrovli faoliyatdir.

Moliyaviy-xo'jalik faoliyatining tahlili – xo'jalik yurituvchi subyektning kelgusida pul mablag'larini va ularning ekvivalentini ko'paytirish imkoniyatini, moliyaviy majburiyatlarni o'z vaqtida to'lay olishi, kreditlarga bo'lgan ehtiyojni, daromadlar bilan pul oqimlarini oqilona taqsimlashni, iqtisodiy resurslardagi potensial o'zgarishlarni baholashni, shuningdek xo'jalik yurituvchi subyekt keyinchalik o'zining moliyaviy ahvolini qanchalik muvaffaqiyat bilan yaxshilay olishini baholashning muhim usulidir.

Moliyaviy-xo'jalik faoliyatining tuzilmaviy ko'rinishi quyidagi bog'lanishlarda ifoda etiladi.

1.3-jadval

Moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tahlil etishning siklik jarayoni

1	Resurs- lar tahlili	Ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxi tahlili	Ishlab chiqarish va sotishni tahlili	Moli- yaviy natija tahlili	Likvid- lik tahlili	To'lov layoqati tahlili	Moli- yaviy holat tahlili
2	...	...	...	...	...	...	...
3	...	...	...	...	...	...	...

Moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tahlil etishning asosiy maqsadi –xo'jalik subyektining muhim (axborot beruvchi) ko'rsatkichlari orqali faoliyat natijaviyligiga, foyda va zararlarga, pul mablag'lari oqimiga va moliyaviy holatiga obyektiv baho berish, yo'l qo'yilgan xato, kamchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish orqali uni kelgusida yanada yaxshilash choralari ko'rishdan iborat.

Moliyaviy-xo'jalik faoliyatni tahlil etishda faoliyat samaradorligi va natijaviyligiga ta'sir etuvchi omillarga alohida ahamiyat qaratiladi. Ularni obyektiv va subyektiv omillarga tarkiblash mumkin.

Subyektiv (ichki) omillar deyilganda korxonalarining amaliy faoliyati bevosita bog'liqlikda yuqori samaradorlikka va natijaviylikka erishish mumkin bo'lgan omillar kiradi. Bunday ta'sir birliklariga mehnatni to'g'ri tashkil etish, rag'batlantirish, moddiy resurslardan tejab foydalanish, xarajatlarni iqtisod qilish, quvvatlardan foydalanish, to'lovlar intizomiga rioya qilishning o'ziga bog'liq bo'lgan jihatlari kiradi.

Obyektiv (tashqi) omillar deyilganda, korxonaga faoliyatiga mutlaqo bog'liq bo'lmagan omillar tushuniladi, ya'ni davlat siyosatining o'zgarib turishi, bozordagi talab-taklifning o'zgarishi, inflyatsiya va hokazo jihatlari.

Axborot manbalardan foydalangan holda o'rganish deganda moliyaviy-xo'jalik faoliyatining aniq o'lchangan, jamlangan, umumlashtirilgan hisobot holiga keltirilgan axborotlardan, shuningdek hisobdan tashqari (rejalar, normalar va h.k.) turli manbalardan foydalangan holda o'rganish tushuniladi.

Davriy o'rganish deganda uni axborot manbalarining tahliliylikida operativ, joriy va istiqbolli o'rganishning zaruriyati nazarda tutiladi.

Fanning predmeti bilan bir qatorda uning obyektiga ham alohida ahamiyat qaratiladi. **Tahlil fanining obyekti** turli mulkchilik shaklidagi xo'jalik yurituvchi subyektlar va ularning tarkibiy bo'g'inlari (bo'lim, sex, brigadalar) faoliyati, iqtisodiy natijalari, mulkiy-moliyaviy holati, ishlab chiqarish, ta'minot, sotish, moliyaviy faoliyati hisoblanadi.

1.4-jadval

Iqtisodiy tahlil fanining predmeti va obyekti

Ko'rsatkichlar	Ta'rif	Tasnifi
Tahlil predmeti	Turli mulkchilik shaklidagi xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini, uning samaradorligi va natijaviyligini ko'rsatkichlar tizimida, uzviylik va aloqadorlikda, omillarga bog'liq	Iqtisodiy o'zgarishlarni ochib berish
		Erishilgan natijalarga to'g'ri baho berish
		Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkoniyatlarini aniqlash

	ravishda turli axborot manbalaridan foydalangan holda davriy o'rganish	Reja va boshqaruv qarorlarini asoslash
Tahlil obyekt	Turli mulkchilik shaklidagi xo'jalik yurituvchi subyektlar va ularning tarkibiy bo'g'inlari (bo'lim, sex, brigadalar) faoliyati, iqtisodiy natijalari, mulkiy-moliyaviy holati, ishlab chiqarish, ta'minot, sotish, moliyaviy faoliyati hisoblanadi	Mahsulot ishlab chiqarish va sotish
		Resurslardan foydalanish
		Ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxi
		Moliyaviy natijalar va moliyaviy holat

Korxonaning moliyaviy holati iqtisodiy kategoriya sifatida xo'jalik subyektining o'z faoliyatini yuritish, rivojlantirish va o'z-o'zini moliyalashtirish imkoniyatlari yuzasidan kapitalning holatini ifodalaydi. Ya'ni xo'jalik subyektining moliyaviy resurslar bilan ta'minlanish darajasini, ularning maqsadli joylashtirilishi va samarali foydalanish darajasini, boshqa huquqiy va jismoniy shaxslar bilan bo'ladigan moliyaviy munosabatlarni, to'lovga qobillik va moliyaviy barqarorlik holatini tavsiflashni ifodalaydi.

Iqtisodiy tahlil etish orqali xo'jalik subyektining samarali faoliyatini yo'lga qo'yish va uni o'stirish imkoniyatlarini baholashda, korxonada ishlab chiqarish, tijorat va moliya faoliyatidan moliyaviy resurslarning kirimiga va ulardan moliyaviy holatni o'stirishda foydalanish darajalariga, moliyaviy natijalarni kutilishini prognozlash va iqtisodiy rentabellikni xo'jalik faoliyatining real imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda oshirishning yo'llarini belgilashga, moliyaviy resurslardan yanada samarali foydalanishning chora-tadbirlarini belgilashga ahamiyat qaratiladi.

Moliyaviy raqobatdoshlikka va to'g'ri moliyaviy siyosatni yuritishga korxonada foydasini maksimallashtirish, kapital tarkibini optimallashtirish va uning moliyaviy barqarorligini ta'minlash, mulkdorlar (qatnashchilar, ta'sischi), investorlar va kreditorlar uchun moliyaviy holatning jozibadorligini oshirish, korxonada boshqaruvi yuzasidan samarali mexanizmni shakllantirish, shuningdek, moliyaviy resurslarni jalb etishda bozor mexanizmining barcha imkoniyatlaridan foydalanish orqali erishish mumkin.

Iqtisodiy tahlil oldiga qo'yiladigan **asosiy vazifalar**:

- xo'jalik yurituvchi subyektlarning yaqin va uzoq davriylikdagi reja, prognoz ko'rsatkichlarini (ilmiy, iqtisodiy jihatdan) asoslash;
- reja va prognoz ko'rsatkichlarining bajarilishiga, natijaga erishish yuzasidan ularning ta'sirchanligiga baho berish;
- xo'jalik yurituvchi subyekt nazorat qilib turadigan iqtisodiy resurslarga, ularning samaradorligiga baho berish;
- faoliyatning iqtisodiy ko'rsatkichlariga, erishilgan natijalariga baho berish;
- xo'jalik yurituvchi subyektning pul mablag'larini ko'paytirish, ularning ko'payish vaqtini hisob-kitob qilish va natijaga erishishga umid qilishdagi qobiliyatini baholash;
- xo'jalik yurituvchi subyektning likvidligi, to'lovga qobiliyati, ishlayotgan muhit o'zgarishlariga munosabat bildirish olishini moliyaviy holatga ta'sirini baholash.
- iqtisodiy natijaviylikni o'stirish, faoliyatning tijorat hisobdorligi, daromadlarni orttirish va moliyaviy holatni yaxshilash yuzasidan ichki imkoniyatlarini aniqlash va ularni yo'lga qo'yish chora-tadbirlarini belgilash;
- belgilangan chora-tadbirlarni tizimli ravishda amalga oshirishdan iborat.

Moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tahlil etishda fanning muhim prinsiplari sifatida quyidagilar tarkiblanadi. Mazkur tamoyillar mikro ko'lamdagi tahlilning barcha turlariga xosdir.

1.5-jadval

Iqtisodiy tahlil fanining asosiy tamoyillari

Asosiy tamoyillar	Tasnifi
Davlat manfaati nuqtayi nazaridan yondashish tamoyili	Iqtisodiy hodisalarni, xo'jalik jarayonlari natijalarini baholashda davlatning iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik va xalqaro siyosatlarini va qonunchiliklarini inobatga olish lozimligini tasniflaydi
Ilmiylik	Dialektik bilish nazariyasiga asoslanishi, ishlab chiqarishni rivojlantirishning iqtisodiy qonunlari talablarini hisobga olishi, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini, ilg'or tajribalarni va iqtisodiy tadqiqotning eng yangi usullarini hisobga olishi lozim
Tizimlilik	O'rganilayotgan obyekt murakkab dinamik tizim va u bir qator mayda unsurlardan va ularning o'zaro bog'lanishidan tashkil topgan deb qaralishi lozim

Kopmlekslik	Tahlil qilinayotgan obyektning barcha birliklari, bo'g'inlari va tomonlarini hisobga olish hamda ularning o'zaro bog'liqliklarini atroflicha o'rganishni taqozo qiladi
Obyektivlik, aniqlik va ishonchlilik	Haqiqatni aks ettiradigan ishonchli va tasdiqlangan tahlil ishonchli, tekshirilgan va real voqelikni aks ettiruvchi ma'lumotlarga asoslanishi zarur. Faqat shundagina tahlil natijalari talabga javob beradi. Shu sababli ham korxonada doimo hisob, nazorat (audit) takomillashtirib borilishi talab etiladi
Ta'sirchanlik	Tahlil ishlab chiqarish jarayonlarining borishiga uning natijalariga bevosita aralashishi, rezervlarni, yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni qidirib topishga bevosita ta'sir ko'rsatishi lozimligini ifoda etadi
Rejalilik	Bu tamoyilga muvofiq korxonalarda amalga oshiriladigan analitik ishlar rejalashtirilishi, uni bajaruvchilar o'rtasida taqsimlanishi va nazorat qilib borilishi lozimligini ifoda etadi
Samaradorlik	Tahlilni o'tkazish uchun ketgan sarf-xarajatlar bir necha barobar qoplanishi kerakligini ifoda etadi
Operativlik	Bu tamoyil iqtisodiy tahlilni o'tkazish, qarorlar qabul qilish va ularni amaliyotga joriy qilishda aniq va tezkorlikni taqozo qiladi
Demokratik	Tahlilni o'tkazishga korxonaning keng jamoatchiligini jalb qilish va tahlil natijalarini muhokama qilishda keng jamoatchilik ishtirokini taqozo qiladi

Tahlil so'zi *grekcha* –*analyzis* so'zini o'zbek tilidagi tarjimasini bo'lib, u “**bo,,laman**” yoki “**ajrataman**” degan ma'noni bildiradi. Demak, tahlil deganda, tor ma'noda butunni qismlarga (unsurlarga) ajratish, bo'laklarga bo'lish yo'li bilan uning tarkibiy qismini o'rganish tushiniladi.

–Tahlil deganda o'zi nimani tushunamiz? Tahlil o'zi nimani o'rganadi yoki o'rgatadi? Tahlil bu fanmi yoki metodmi? Bunday savollarni biz juda ko'p uchratamiz.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, real voqelikda yuz berayotgan hodisa va jarayonlarni o'rganishda faqat tahlilni o'zi yetarli bo'lmaydi. Inson tafakkuriga mos keluvchi boshqa usullardan ham foydalanishga zaruriyat tug'iladi. Shu jihatda tahlilga muqobillikda –*sintez* usuli ham tarkiblanib, uning yordamida

o'rganilayotgan to'planning ayrim birliklari orasidagi aloqalar va o'zaro bog'liqliklari aniqlanadi.

-Sintez|| atamasi ham grekcha -syntezis|| so'zidan olingan bo'lib, -birlashtiraman||, -qo'shaman|| degan ma'noni bildiradi.

Shunday qilib, tahlil deganda, keng ma'noda butunni tarkibiy qismlarga ajratish va ularni barcha o'zaro aloqalari hamda bog'liqliklarini o'rganishga asoslangan atrof-muhitdagi hodisa va predmetlarni bilish usuli tushiniladi.

Ma'lumki, tahlil tushunchasi juda keng ma'noga ega bo'lib, u turli soha va yo'nalishlarda qo'llaniladi. Fan va amaliyotda tahlilni juda ko'p turlarini uchratish mumkin: iqtisodiy, moliyaviy, ximiyaviy, fizik, matematik, statistik va h.k. Ular albatta bir-biridan o'rganayotgan obyektlari, maqsadlari va o'rganish uslublari bilan farq qiladi.

Iqtisodiy jarayonlarni, ularning o'zgarish tendensiyalarini, rivojlanishi va taraqqiyotini mavhum-mantiqiy tekshirish usullari orqaligina anglash mumkin. Bu borada mikroskoplardan, ximiyaviy reaktivlardan, o'lchov vositalaridan foydalanib bo'lmaydi.

1.3. Moliyaviy tahlilning boshqa fanlar o'rtasida tutgan o'rni va o'ziga xos xususiyatlari

Moliyaviy tahlilning boshqa fanlar bilan bog'liqligi va ular o'rtasida tutgan o'rni g'oyatda muhimdir. Moliyaviy tahlil quyidagi fanlar bilan uzviy bog'liqlikka va aloqadorlikka ega:

- buxgalteriya hisobi, moliyaviy hisobot, audit, iqtisodiyot nazariyasi, makro va mikro iqtisodiyot, investitsiya, moliya bozori va qimmatli qog'ozlar, moliya matematikasi.

Tahlil fanining "Buxgalteriya hisobi" fani bilan bog'liqligi.

Moliyaviy tahlil va buxgalteriya hisobi (Moliyaviy hisob, Boshqaruv hisobi) uzviy bog'liqlik va aloqadorlik mavjud. Hech bir qayd etilgan, jamlangan va umumlashtirilgan hamda hisobotlangan axborot tahlilsiz, analitik qayta ishlovlarsiz boshqaruvda foydalanilmaydi. Uning eng muhim aloqasi tahlilda axborotlar oqimi bosh manbasi ekanligi bilan izohlanadi. Olingan axborotlarning 70-80 foizi buxgalteriya hisobidan olinadi.

Buxgalteriya hisobining xizmat vazifalariga hodisa va jarayonlarni qayd etadi, hujjatlashtiradi, analitik va sintetik hisobini yuritadi, moliyaviy hisobotlarni tuzish kiradi. Ularni qayta ishlab, tahlil etish va prognozlash tahlil yordamida amalga oshiriladi.

Xo'jalik faoliyatini yo'lga qo'yish, erkin raqobat, investitsion jarayonlarning o'zi axborotlarni chuqur tahlil etishni va boshqarurning asosli qararlarini qabul qilishda tahlilni muhim dastakka xayotiy zaruriyatning o'zi barcha subyektlarni tahlilni amalga oshirishini talab etadi.

O' navbatida analitiklar, tahlilchilar buxgalteriya hisobining asosiy qoidalarini, normalarini bilmasdan turib zamonaviy tahlilni amalga oshira olmaydilar.

Tahlil fanining “Moliyaviy hisobot” fani bilan bog‘liqligi.

Moliyaviy hisobotlar moliyaviy tahlil fanining axborot asosi hisoblanadi.

Moliyaviy hisobotlar – foydalanuvchilar keng doirasining axborotga bo'lgan talabini qondirish uchun tuziladi va vaqti-vaqti bilan taqdim etiladi. Moliyaviy hisobot ko'pchilik foydalanuvchilar uchun asosiy moliyaviy axborot hisoblanadi. Ayrim foydalanuvchilar, tegishli vakolatlar bo'lganda, moliyaviy hisobotda bor bo'lgan axborotga qo'shimcha axborotni talab qilishlari mumkin. Moliyaviy hisobotlar Buxgalteriya hisobining milliy standartlari (BHMS) asosida tuziladi. Zarur hollarda kompaniyalar Moliyaviy hisobotlarni xalqaro standartlari (MHXS) asosida tuzishlari mumkin.

Moliyaviy hisobot ana shu hisobotlarga asoslangan yoki ular bilan bog'liq bo'lgan izohlar, mo'ljallar va tushuntirishlarni ham o'z ichiga oladi. Bunday axborot sanoat va jug'rofiy hududlarning faoliyat turlari to'g'risidagi moliyaviy axborotni aks ettirishi va narxlar o'zgarishining moliyaviy natijalarga ta'sirini tushuntirib berishi kerak.

Moliyaviy hisobot – investitsiya qarorlari, kreditlar berishga doir qarorlarni qabul qilish, subyektning bo'lg'usi pul oqimiga baho berish, unga ishonib topshirilgan resurslarga munosabatiga, majburiyatlariga baho berishda, rahbar organlarining ishiga baho berishda muhim manba hisoblanadi. Bu baho berishlarni tahlilsiz amalga oshirishni tasavvur qilish qiyin.

Foydalanuvchilar pul mablag'larini ko'paytirish qobiliyatini yaxshiroq baholaydilar, agar u xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy ahvoli faoliyatini va moliyaviy ahvolidagi o'zgarishlarni aks ettiradigan axborot bilan ta'minlangan bo'lsa.

Xo'jalik yurituvchi subyektning kelgusida pul mablag'larini ko'paytirish, ularning ko'payish vaqtini aniq hisob-kitob qilish va natijaga erishish qobiliyatini

baholash orqali boshqaruv qarorlarini sifatli ligi albatta axborotlarning to'liqligi, ishonchligi, haqqoniy ligiga bog'liqdir. O'z navbatida axborotlarning to'liqligi, ishonchligi, xaqqoniy ligi tahlil sifatini ham belgilab beruvchi bosh omildir.

Moliyaviy tahlil shuningdek, turli xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy hisobotlarini qiyoslashni imkonini beradi.

Moliyaviy hisobot – har bitta korxonaning hisob siyosatidan kelib chiqqan holda buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobot tuzish uchun qabul qiladigan usullar va ularning qoidalari hamda asoslariga muvofiq ravishda tuziladi.

Buxgalteriya hisobini guruhlariga ajratish va xo'jalik faoliyati faktlariga baho berish, aktivlar qiymatini to'lash, hujjatlar aylanmasi, mol-mulkni ro'yxatga olishni tashkil etish usullari, buxgalteriya hisobida hisobotlarni qo'llanish usullari,

hisob registrlari tizimi, axborotlarni ishlab chiqish va o'ziga tegishli usullar, uslubiyatlar buxgalteriya hisobini yuritish usullariga kiradi.

Moliyaviy hisobot xo'jalik yurituvchi subyekt alohida mustaqil xo'jalik yurituvchi subyektligi yoki xo'jalik yurituvchi subyektlarning jamlangan guruhiga kirishidan qat'i nazar, shu xo'jalik yurituvchi subyektning ma'lum bir davrdagi faoliyatini ko'rsatuvchi moliyaviy axborotni taqdim etish usulidir.

Moliyaviy hisobotlar, shuningdek, xo'jalik yurituvchi subyektning rahbariyati tomonidan resurslarni boshqarish natijalarini ko'rsatadi.

Tahlil fanining “Audit” fani bilan bog'liqligi.

Audit – mustaqil ekspertlar, auditorlar tomonidan korxonaga moliya-xo'jalik faoliyatini tekshirishni anglatadi. Bunda nafaqat tekshirish balki korxonaning iqtisodiy, moliyaviy faoliyatini optimallashtirish bo'yicha ham tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Audit – ishonchlilik bo'yicha mustaqil tekshiruv hisoblanadi.

Audit – auditorlarning yoki auditorlik firmalarining buxgalteriya hisobi yoki moliyaviy hisobotlarni, buxgalteriya hujjatlari, soliqlar va boshqa majburiyatlarni auditorlik tekshiruvini amalga oshirishdan iborat tadbirkorlik faoliyati hisoblanadi.

Audit – bu korxonaning moliyaviy hisobotlarini ekspertizadan o'tkazish, buxgalteriya hisobini yuritish tartibini, xo'jalik va moliyaviy operatsiyalarni qonunchilik normalariga muvofiq ligini, hisobotlarning to'liqligi va to'g'riligini tekshirishga qaratilgan mustaqil faoliyat turidir.

Audit – bu firma va kompaniyalar uchun ishlamaydigan, mustaqil sertifikatlangan auditorlar tomonidan amalga oshiriladigan tashqi moliyaviy nazoratdir. Audit – bu sud-buxgalteriya ekspertizasini amalga oshiruvchi keng faoliyat turidir. Audit – bu bevosita va bilvosita manfaatdor bo'lgan tomonlarning nomidan ish ko'ruvchi mustaqil ekspertlar faoliyatidir.

Tahlilda audit va auditorlik faoliyati nafaqat axborotlar ishonchligi, to'liqligi, haqqoniyligini ta'minlab beruvchi sifatida balki korxonada boshqaruvi va biznes samaradorligini ta'minlashda, zaruriy axborotlar ta'minotchisi sifatida ham qatnashadi. Shu bilan birga auditorlik faoliyatida eng maqbul yechimga tahliliy amallardan uddaburonlik bilan foydalanish orqaligina ega bo'linadi.

Auditorlik faoliyati va natijalari bo'yicha rasmiylashtiriladigan xulosalar tahlilda eng ishonchli manba bo'lib hisoblanadi.

Tahlil fanining iqtisodiyot nazariyasi fani bilan bog'liqligi.

Iqtisodiyot nazariyasi – cheklangan resurslardan odilona foydalanish orqali cheksiz ehtiyojlarni qondirishning eng samarali yo'llarini tanlashning ilmidir.

Iqtisodiyot nazariyasida makro va mikro iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi, ularning o'zgarishi va rivolanish tendensiyalari tadqiq etiladi, baholanadi.

Tahlil sabab-oqibat, induksiya-deduksiya, analiz va sintez bog'lanishlaridan, bozor iqtisodiyotining muhim qonuniyatlari hisoblangan talab va taklif, qiymat, monetar qonuniyatlari, turli modellar tizimidan iborat metodologik, ilmiy va amaliy asoslarga tayangan holda rivojlanadi, taraqqiy etadi.

Tahlil fanining “Statistika fani” bilan bog'liqligi.

Tahlil fanining statistika fani bilan bog'liqligi shundaki, bunda hodisa va jarayonlarning, samara va natijaviylikning miqdoriy ko'rsatkichlari baholansa, tahlilda ko'proq qiymat ifodasidagi ko'rsatkichlarga, moliyaviy ko'rsatkichlarga ustunlik beriladi. Jumladan, har ikkita fanda ham bir xil axborotlar va iqtisodiy usullar to'plamidan foydalaniladi. Shu bilan birga statistik ustunlik ko'proq makroiqtisodiy ko'rsatkichlar va ularning o'zgarish tendensiyalariga qaratiladi. Tahlilda esa asosiy jihat mikrodarajada, ya'ni korxonada uning bo'limlari va bo'g'inlari bo'yicha baholanadi. Shuningdek, statistika ko'proq dinamik o'zgarishlarni aniqlashga qaratilsa tahlilda sabab oqibat bog'lanishlariga, omilli o'zgarishlarga, ichki imkoniyatlarni aniqlashga, ularning yo'lga qo'yish chora-tadbirlarini ko'rishga qaratiladi. Shuningdek, statistik hisobotlar tahlil uchun zaruriy hisobot manbaa hisoblanadi.

Tahlil fanining iqtisodiy matematika fani bilan bog'liqligi. Tahlil, iqtisodiy matematika fani bilan mikro ko'lamda faoliyat samaradorligi va natijaviyligini analitik, tahliliy modelini yaratishda, matematik algoritmini shakllantirishda uzviy aloqada bo'ladi.

Yuqorida qarab chiqilgan korrelyatsion, regression, determinant, logarifmlar, nazariy o'yin, integral usullari tahlilda keng qo'llaniladigan usullar qatoriga kiradi.

Tahlil fani shuningdek moliya, investitsiya, soliqlar va soliqqa tortish, makro va mikro iqtisodiyot, muhandislik fanlari bilan ham uzviy aloqada bo'ladi.

1.4. Moliyaviy tahlil subyektlari (haqiqiy va bo'lg'usi investorlar, kreditorlar, mahsulot yetkazib beruvchilar, xaridorlar, xodimlar, shuningdek, hukumat muassasalari, vazirliklar, idoralar, jamoatchilik va boshqa manfaatdor foydalanuvchilar) va ularning qiziqishlari

Moliyaviy tahlil subyektlariga tahlilchilarning keng qamrovli guruhi kiritiladi. Ularni shartli ravishda ichki va tashqi subyektlarga bo'lish mumkin. Ichki tahlil subyektlariga faqat shu firma, kompaniya xodimlari kirsam, tashqi subyektlarga haqiqiy va bo'lg'usi investorlar, kreditorlar, mahsulot yetkazib beruvchilar, xaridorlar, xodimlar, shuningdek, hukumat muassasalari, vazirliklar, idoralar, jamoatchilik va boshqa manfaatdor foydalanuvchilar moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilar qatoriga kiradi.

Moliyaviy hisobot axborotiga ehtiyoj quyidagilarda vujudga keladi:

Mulk egalari (qatnashchilar va ta'asischilar) va investorlarning e'tibori ko'proq xo'jalikning ustav kapitalida xissali qatnashishidan oladigan dividendlar summasini mavjudligiga, jalb qilingan investitsiyalar yuzasidan xavf-xatarlarning yo'qligiga qaratiladi.

Kreditorlar – o'zlariga tegishli kreditlar va foizlar o'z vaqtida to'lanadimi yoki yo'q ekanligini aniqlashga imkon beradigan axborotdan manfaatdorar;

Mahsulot yetkazib beruvchilar va boshqa savdo kreditorlarida-o'zlariga tegishli summa o'z vaqtida to'lanadimi yoki yo'q ekanligini aniqlashga imkon beradigan axborotdan manfaatdorar;

Xaridorlar – ayniqsa, (ular uzoq muddatli bitimga ega bo'lsalar yoki mazkur xo'jalik yurituvchi subyektga bog'liq bo'lsalar) xo'jalik yurituvchi subyektning uzluksiz faoliyati to'g'risidagi axborotdan manfaatdorar;

Xodimlar – xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyati barqarorligi va rentabelligi to'g'risidagi axborotdan manfaatdorar. Ular ham xo'jalik yurituvchi subyektning o'z ish haqlarini, pensiyalarini va keyinchalik ham yollash bo'yicha ishlash imkoniyatlarini ta'minlash qobiliyatiga baho berish imkonini yaratadigan axborotni olishdan manfaatdorar;

Davlat boshqaruvi organlari-resurslarning taqsimlanishi va binobarin, subyektlarning faoliyati to'g'risidagi axborotdan manfaatdorar. Ularga ham xo'jalik yurituvchi subyektning faoliyatini tartibga solib turish, soliqqa tortish siyosatini belgilash uchun va milliy daromadni hamda boshqa statistik ma'lumotlarni aniqlash uchun asos sifatida axborot kerak;

Jamoatchilikda ham, chunki xo'jalik yurituvchi subyektlar mahalliy iqtisodiyotga ko'pgina usullar bilan, shu jumladan aholini ish bilan ta'minlash va mahalliy mahsulot yetkazib beruvchilarni qo'llab-quvvatlash bilan katta hissa qo'shishi mumkin. Moliyaviy hisobot jamoatchilikni taraqqiyot yo'nalishlari va xo'jalik yurituvchi subyektlarning farovonligini yaxshilashda erishilgan so'nggi yutuqlar to'g'risidagi axborot bilan ta'minlab, ularga yordam beradi.

Tashqi tahlil subyektlari qatoriga shuningdek, reyting kompaniyalarini ham kiritish mumkin. Ushbu kompaniyalar alohida xo'jalik yurituvchi subyektlarning boshqa xo'jalik subyektlarga nisbatan iqtisodiy o'rnini aniqlashga imkon beruvchi axborotlarni tahlil etish va ularni doimiy kuzatuvini olib borish bilan shug'ullanadilar.

Moliyaviy tahlil subyektlari xo'jalik subyektlarining moliyaviy holatini kompleks (to'liq) baholashlari ham mumkin. Bu borada auditorlik faoliyatida olib boriladigan tahliliy protseduralarni ham misol qilib keltirish mumkin. Qolgan hollarda analitiklarning va buyurtmachilarning maqsad, manfaatlaridan kelib chiqqan holda zaruriy bo'lgan obyektlar bo'yicha xulosalar chiqarishga etadigan tahlillar o'tkaziladi.

Moliyaviy holatning kompleks tahlili ko'proq faqat ichki moliyaviy tahlilga hos jihatdir. Tashqi tahlil subyektlari odatda o'zini qiziqtirgan masala yuzasidan axborotlarning jozibadorligiga ahamiyat qaratadilar.

Moliyaviy tahlil subyektlari va ularning manfaatlar mushtarakligini quyidagi 1.6-jadval ma'lumotlaridan ko'rib chiqish mumkin.

1.6-jadval

Moliyaviy tahlil subyektlari va ularning manfaatlari

t/r	Moliyaviy tahlil subyektlari	Subyekt manfaatlari	Qo'yilgan mablag,	Kompensatsiya
1.	Korxonaxodimlari	Firma va kompaniyaning moliyaviy ahvoli, uning hisobot davridagi faoliyatining moliyaviy natijasi va pul mablag'larining aylanishi, shuningdek, ularning kelgusidagi o'zgarishlari to'g'risidagi ma'lumotlarni o'rganishdan	Jismoniy va aqliy salohiyatni yo'naltirishi	Ish haqi va ragbatlantirishlarning turli shakllarida
2.	Investorlar	Investorlar – berilgan investitsiyalar bilan bog'liq xatarlar munosabati xo'jalik	Xususiy kapital, sarmoya qo'yilishi	Dividend, ulush,

		subyektining dividendlarni to'lash qobiliyatini baholashga imkon beradigan va aksiyalarni sotib olish, saqlash yoki sotish kerakmi yoki yo'qligini belgilashga ko'maklashadigan ma'lumotlarni o'rganishdan		
3.	Auditorlar	E'lon qilinadigan hisobot shakllarini to'g'riligini huquqiy tamoyillar asosida baholash va firma, kompaniyalar moliyaviy holatini yaxshilashni ichki imkoniyatlarini ko'rsatib berishdan, mulk egalari manfaatlarini himoya etishdan	Amaliy yechim va tavsiyalar berilishi	Auditorlik xizmatlari qiymati
4.	Yuqori tashkilotlar	Band qilingan moddiy va moliyaviy resurslar harakatini va samaradorligini o'rganishdan	Amaliy (moddiy va moliyaviy)ko'mak yordam berilishi	Faoliyat natijasidan ulushga ega bo'lish
5.	Soliq idoralari	Majburiy to'lovlar, soliqlar va ajratmalarni undirish yuzasidan resurslar holati, harakatini va faoliyat natijaviyligini o'rganishdan	Jamiyat manfaatlariga xizmat qilinishi orqali	Soliqlar, to'lovlar va yig'imlarning to'liq va o'z vaqtida yig'ib borish
6.	Sug'urta agentliklari	Firma, kompaniya mulkini turli tahlikalardan himoya qilish, saqlanishi yuzasidan ma'lumotlarni o'rganishdan	Sug'urta polislarini olinishi	Sug'urta to'lovlari
7.	Mol yetkazib beruvchilar	Shartnomaviy munosabatlarni yo'lga qo'yish, tomonlarning o'z majburiyatlarini bajarishi, to'lov intizomiga rioya qilish, to'lovga qobillikni holati to'g'risidagi ma'lumotlarni o'rganishdan	Tovar moddiy zaxiralarni yetkazib berilishi	TMZning kelishilgan narxlardagi qiymatiga ega bo'lishi
8.	Haridor va buyurtmachilar	Ta'minotdagi o'zilishlarga yo'l qo'ymaslik yuzasidan firma va kompaniyalarning moliyaviy va iqtisodiy salohiyatining tayanchi to'g'risidagi ma'lumotlardan o'rganishdan	Mahsulot(ish, xizmat)larni sotish yuzasidan ishonchli savdo hamkorligi	Mahsulot (ish, xizmatlar)ni kelishilgan narxlardagi qiymatiga ega bo'lish
	Kreditorlar	O'zlariga tegishli kreditlar va foizlar o'z vaqtida to'lanadimi yoki yo'q ekanligini aniqlashga imkon	Kredit va qarzar tushirilishi	Kreditlar va qarzar foizi

		beradigan ma'lumotlarni o'rganishdan		
10	Jamoatchilik	Korxonalar faoliyatining barcha qirralari	Korxonalar faoliyatida jamoat manfaatlarini qay darajada uyg'unligini kuzatib borish orqali uning barcha bo'g'inlariga ta'sir etishi orqali	Jamoat manfaatlar uyg'unligi ta'minlanadi

Moliyaviy holat tahlili subyektlarining keng qamrovliligi va ular manfaatlarining turlichaligi moliyaviy holat tahlilini o'tkazish bo'yicha aniq konseptual asoslarni belgilashni talab etadi. Lekin xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy holatini baholashning me'yoriy hujjatlarga tayangan rasmiy va norasmiy jihatlari mavjud. Rasmiy jihatlarni xo'jalik subyektlarining reyting bahosini chiqarishda, to'lovga qobillik va kreditga qodirligini baholashda, iqtisodiy nochorlik va bankrotlik darajalarini belgilashda ko'rish mumkin. Norasmiy jihatlarni bo'yicha tahlilchi, analitiklar o'zlari uchun maqbul shaklda tartib va qoidalarni belgilashlari va ularga mos analitik jarayonlarni tuzib chiqishlari mumkin.

Takrorlash uchun savollar

-Tahlil so'zining ma'nosi, uning fan va tadqiqot usuli ekanligi.

Induksiya va deduksiya

Tahlil va sintez

Sabab va oqibat

Tahlilning boshqaruvdagi o'rni va ahamiyati

Iqtisodiy tahlil va uning fan sifatida shakllanishi

Iqtisodiy tahlil va uning rivojlanishi

Zamonaviy iqtisodiy tahlil va uning muhim xususiyatlari

Iqtisodiy tahlil fanining perdmoti

Iqtisodiy tahlil fanining obyektini

Iqtisodiy tahlil fanining maqsadi va vazifalari

Iqtisodiy tahlilning muhim tamoyillari

Iqtisodiy tahlil subyektlari va ularning manfaatlari

BOB. IQTISODIY TAHLILNING METODI VA USULLARI

2.1. Iqtisodiy tahlil fanining metodi va uning oʻziga xos xususiyatlari.

2.2. Iqtisodiy tahlilda qoʻllaniladigan anʼanaviy usullar:

2.2.1. Taqqoslash usuli

2.2.2. Guruhlash usuli

2.2.3. Balans usuli

2.2.4. Zanjirli almashtirish usuli

2.2.5. Indeks usuli

2.2.6. Mutloq farq usuli

2.2.7. Nisbiy farq usuli

2.3. Iqtisodiy-matematik usullar:

2.3.1. Integral usuli

2.3.2. Chiziqli va chiziqsiz dasturlash usuli

2.3.3. Nazariy oʻyin usuli

2.3.4. Korrelyatsiya va regressiya usuli

2.3.5. Determinant usuli

2.3.6. Logarifm usuli.

2.4. Tahlilning maxsus usullari

2.1. Iqtisodiy tahlil fanining metodi va uning oʻziga xos xususiyatlari

Metod juda keng maʼno va tushunchaga ega. Fanning metodi obyektни oʻrganish usullari, vositalari, yoʻllarini ifodalaydi. Metod grekcha –metodos|| soʻzidan olingan va –oʻrganish yoʻli, usuli|| degan maʼnoni anglatadi.

Metod deganda voqelikda yuz berayotgan hodisa va jarayonlarni oʻrganishga yondashish usuli tushuniladi. Tahlil va sintez umum dialektik oʻrganishning, ilmiy usuli sifatida qaraladi. Uning oʻziga xos xususiyati shuki, ushbu usul oʻzaro bogʻliqlik, aloqadorlikda oʻrganishni ifodalaydi.

Tahlil fanining (uning mikro ko'lamdagi barcha turlariga nisbatan) metodini aniqlash ham uning predmetini belgilashdagi kabi juda tortishuvli masalaga aylangan va bu borada hozirgacha yagona fikrga kelingani yo'q.

Juda ko'p olimlar N.R.Veytsman, M.Rubinov, P.I.Savichev, V.V.Osmolovskiy, V.A.Beloborodov, S.B.Borngolts, M.I.Bakanov, A.D.Sheremet, N.A.Xan, A.V.Vaxobov, A.T.Ibragimov, N.P.Ishonqulov, M.Q.Pardayev va M.Yu.Raximovlar tomonidan tahlil fanining metodlariga turlicha ta'riflar berilgan⁶. Lekin ularning barchasi bir-biriga yaqin va qarama-qarshiliklardan holi bo'lgan ta'riflardir.

Iqtisodiy tahlil fanining metodi – xo'jalik subyektlarining xo'jalik jarayonlarini o'rganishga dialektik yondashgan holda, turli axborot manbalarida aks ettirilgan ko'rsatkichlar tizimini maxsus usullar yordamida qayta ishlash yo'li bilan ularning o'zgarish tendensiyalarini, sabablarini aniqlash, ular orasidagi o'zaro bog'liqliklarni tizimli, kompleks o'rganish, o'lchash va umumlashtirishdir.

Shuni ta'kidlash lozimki, tahlilning har bir turiga o'zining uslubi to'g'ri keladi. Uslub deganda u yoki bu ishni bajarishning usullari, maqsadga muvofiq qoidalari majmui tushuniladi.

Iqtisodiy tahlil uslubi deganda moliyaviy-xo'jalik faoliyatni analitik tadqiq qilishning usullari va tartiblari tushuniladi.

Tahlil uslubini shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin: umumiy va xususiy uslublarga.

Umumiy uslub – barcha tahlil turlari va turli fanlar doirasida qo'llaniladigan, fan obyektlarini o'rganishda bir xilda foydalanadigan usullar va tartiblar tizimidir.

⁶ Вейцман Н.Р.Очерки по бухгалтерскому учету и анализу М.Госфиниздат,1958,с.112-113, Рубинов М. Основы экономического анализа работы предприятий М.Госфиниздат, 1962,с.13, Хан Н.А. Қишлоқ хўжалик корхоналари хўжалик фаолиятининг анализи, Тошкент, Ўқитувчи,1978 12 б., Савичев П.И.Экономический анализ орудие выявления внутрихозяйственных резервов М.,Финансы,1968,с.17, Теория АХД Под.ред. В.В.Осмоловского, Минск Высшая школа,1989 с.49, Анализ хозяйственной деятельности Под.ред. В.А.Белобородовой М., Финансы и статистика, 1985,с.17, Экономический анализ хозяйственной деятельности предприятий и объединений. Под.ред. С.Б.Боригольц и Г.М.Тация. М.,Финансы и статистика,1986 с.21, Баканов М.И.,Шеремет А.Д., Теория экономического анализа. М. Финансы и статистика, 1997 с.44, Вахабов А.В. ва бошқалар Молиявий ва бошқарув таҳлили. Т.:Иқтисод –молия, 2013 йил.47-б. М.Қ.Пардаев Иқтисодий таҳлил. Т.:2017 24б. Ё.Абдуллаев , А.Ибрагимов,М.Рахимов Иқтисодий таҳлил Т.: Мехнат 2001.34 б.

Xususiy uslub – faqat shu fanning o‘ziga tegishli bo‘lgan, tadqiqot obyektiga qarab tanlanadigan usullar va tartiblar tizimidir.

Moliyaviy tahlilni o‘tkazish, albatta uning tartibini aniqlab olishni taqozo qiladi. Mazkur tartiblarni quyidagi bosqichlarda tasniflash mumkin.

2.1-jadval

Iqtisodiy tahlil bosqichlari

1-bosqich	Tahlilning obyekti, maqsadi va vazifalari belgilab olinadi, tahlil rejasi tuziladi
2-bosqich	Tahlil obyektini tavsiflaydigan ko‘rsatkichlar tanlanadi, tartiblanadi va tizimlashtiriladi
3-bosqich	Tahlil uchun zarur bo‘lgan axborotlar yig‘iladi va tayyorlanadi (ishonchligi tekshiriladi, taqqoslanma ko‘rinishga keltiriladi)
4-bosqich	Xo‘jalik faoliyatining natijalari reja, o‘tgan yil, ilg‘or korxonalar ko‘rsatkichlari bilan taqqoslanadi
5-bosqich	Omili tahlil o‘tkaziladi va natijaviy ko‘rsatkichlarga ta‘sir etuvchi birliklar hisob-kitob qilinadi
6-bosqich	Faoliyat samaradorligini oshirishda foydalanilmayotgan va istiqboldagi imkoniyatlar aniqlanadi
7-bosqich	Turli omillar ta‘sirini, aniqlangan va ishlatilmayotgan imkoniyatlarni hisobga olib, xo‘jalik faoliyatini baholash amalga oshiriladi va aniq chora-tadbirlar belgilanadi

2.2. Iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan an‘anaviy usullar:

2.2.1. Taqqoslash usuli

Taqqoslash – tahlilda eng ko‘p qo‘llaniladigan usul hisoblanadi. Uning gorizontaal, vertikal, trendli usullari tarkiblanadi.

Amalda taqqoslashning muhim shartlariga amal etish talab etiladi. Ular qatoriga o‘lchov birligi (hajm, qiymat, miqdor ko‘rsatkichlar), davriy oraliqlari, faoliyat shakli, ishlab chiqarish sharoitlari, ishbilarmonlik muhiti bir xilligi, hisob-kitoblarning metodik jihatdan yagonaligini kiritish mumkin.

Taqqoslashning mazmuni – qiyoslashdan iborat. Taqqoslash asosida o‘rganilayotgan obyektidagi o‘zgarishlar, ularning rivojlanish tendensiyalari va qonuniyatlari o‘rganiladi.

Qiyosiy tahlil quyidagi turlarga ajratib o‘rganiladi: gorizontaal, vertikal, trend va shuningdek bir o‘lchamli va ko‘p o‘lchamli tahlillar.

Horizantal tahlil tayanch (bazaviy) ko'rsatkichi (reja, o'tgan yil, o'rtacha, ilg'or xo'jaliklar ko'rsatkichi)dan haqiqiy ko'rsatkichning mutlaq va nisbiy o'zgarishlarini aniqlash va baholash uchun qo'llaniladi.

Vertikal tahlil iqtisodiy hodisalar tuzilmasini o'rganish maqsadida uning alohida qismlarini jamidagi salmog'ini hisoblash yo'li bilan amalga oshiriladi.

Trend tahlili ko'rsatkichlarni bir qator yillar mobaynida nisbiy miqdorlarda o'sish va qo'shimcha o'sish sur'atlarini o'rganishda qo'llanadi.

Bir o,,lchamli tahlilda taqqoslash bir obyektning bitta yoki bir nechta ko'rsatkichlarini, yoki bir nechta obyektning bitta ko'rsatkichini taqqoslash yo'li bilan amalga oshiriladi.

Ko,,p o,,lchamli tahlilda bir nechta korxonalarni katta spektrdagi ko'rsatkichlari taqqoslab o'rganiladi. Bu tahlil korxonalar va ularning bo'linmalari faoliyatini kompleks baholashda keng qo'llaniladi.

Taqqoslashda real voqelikning, haqiqatdagi ko'rsatkichlarning reja, o'tgan yillar, bazis yili, o'rtacha tarmoq, ilg'or, qoloq, xorij ko'rsatkichlariga nisbatan o'zgarishlariga, ularning dinamikasiga, mutlaq va nisbiy ifodalarda baho beriladi.

2.2-jadval

Taqqoslash usulida mahsulot (ish va xizmatlar) sotish hajmi o,,zgarishini tahlil etish metodikasi

Taqqoslash birligi	Ko,,rsat-kichning mutlaq o,,zgarishi	Ko,,rsat-kichning nisbiy o,,zgarishi, %	Ko,,rsat-kich indeksi	Bir foizli o,,zgarishning mutlaq ifodasi
Rejaga nisbatan ($\sum q_r p_r$)	$\sum q_h p_h - \sum q_r p_r$	$\frac{\sum q_h p_h}{\sum q_r p_r} * 100 - 100$	$\frac{\sum q_h p_h}{\sum q_r p_r}$	$\sum \Delta q p \% * \sum q_r p_r$
O'tgan yilga ($\sum q_o p_o$)	$\sum q_h p_h - \sum q_o p_o$	$\frac{\sum q_h p_h}{\sum q_o p_o} * 100 - 100$	$\frac{\sum q_h p_h}{\sum q_o p_o}$	$\sum \Delta q p \% * \sum q_o p_o$
Bazis yiliga nisbatan ($\sum q_b p_b$)	$\sum q_h p_h - \sum q_b p_b$	$\frac{\sum q_h p_h}{\sum q_b p_b} * 100 - 100$	$\frac{\sum q_h p_h}{\sum q_b p_b}$	$\sum \Delta q p \% * \sum q_b p_b$
O'rtacha tarmoq ko'rsatkichga nisbatan ($\sum q_t p_t$)	$\sum q_h p_h - \sum q_t p_t$	$\frac{\sum q_h p_h}{\sum q_t p_t} * 100 - 100$	$\frac{\sum q_h p_h}{\sum q_t p_t}$	$\sum \Delta q p \% * \sum q_t p_t$

Ilg'or ko'rsatkichga nisbatan ($\sum q_i p_i$)	$\sum q_h p_h - \sum q_i p_i$	$\frac{\sum q_h p_h}{\sum q_i p_i} * 100 - 100$	$\sum q_h p_h / \sum q_i p_i$	$\sum \Delta q p \% * \sum q_i p_i$
Qoloq ko'rsatkichga nisbatan ($\sum q_q p_q$)	$\sum q_h p_h - \sum q_q p_q$	$\frac{\sum q_h p_h}{\sum q_q p_q} * 100 - 100$	$\sum q_h p_h / \sum q_q p_q$	$\sum \Delta q p \% * \sum q_q p_q$
Xorij ko'rsatkichga nisbatan ($\sum q_x p_x$)	$\sum q_h p_h - \sum q_x p_x$	$\frac{\sum q_h p_h}{\sum q_x p_x} * 100 - 100$	$\sum q_h p_h / \sum q_x p_x$	$\sum \Delta q p \% * \sum q_x p_x$

2.3-jadval

Mahsulot sifati bo'yicha ishlab chiqarish rejasining bajarilishi tahlili

Choraklar	Mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan tushum, mln so,,m		Haqiqatdagi darajaning rejadan farqi	Reja bajarilishi, %
	Reja	Haqiqat		
1	22 500	21 600	-900 (21600-22500)	96 (21600/22500)
2	20 200	20 800	+600	102.9
3	28 000	28 200	+200	107.1
4	27 000	26 300	-700	97.4
Jami	97 700	96900	-800	99.18

Korxonada mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan sof tushum rejaga qiyosan 800 mln so'mga kam bo'lgan. Bu esa mahsulot (ish, xizmat)larni sotish rejasi 99.18 foizga bajarildi degani. Choraklar bo'yicha birinchi va to'rtinchi choraklar bo'yicha tushum rejasi bajarilmagan. Ikkinchi va uchinchi choraklar bo'yicha reja nisbiy ifodada 102.9 va 107.1 foizga bajarilgan.

Iqtisodiy tahlilda o'rganiladigan hodisa va jarayonlar miqdoriy o'lchamga ega bo'lib, ular mutlaq va nisbiy miqdorlar bilan ifodalanadi.

Mutlaq miqdorlar iqtisodiy hodisa va jarayonlarni hajmi, miqdori, o'lchami va darajasini ifodalaydi.

Nisbiy miqdorlar bir mutlaq miqdorni ikkinchi mutlaq miqdorga bo'lish natijasida olingan hosilani ifodalaydi. Nisbiy miqdorlar turli shaklda: koeffitsiyentlarda (taqqoslash bazasi 1), foizlarda (taqqoslash bazasi 100), promillarda (taqqoslash bazasi 1000) va promillarda (taqqoslash bazasi 10000) ifodalanishi mumkin.

Tahlil jarayonida nisbiy miqdorlarning quyidagi turlari keng qo'llanadi: reja vazifalarining nisbiy miqdorlari; rejani bajarishning nisbiy miqdorlari; dinamika nisbiy miqdorlari; tuzilmaviy nisbiy miqdorlar; koordinatsiya nisbiy miqdorlari; intensiv nisbiy miqdorlar; obyektlararo va hududiy taqqoslash nisbiy miqdorlari; samaradorlik nisbiy miqdorlari.

2.4-jadval

Nisbiy miqdorlarning turlari, ifodasi va ularning tasnifi

Taqqoslash turlari	Taqqoslashning nisbiy ifodasi	Tasnifi
Reja vazifalari nisbiy miqdorlari	$K_{rv}=K_{jr}/K_{o,y}$	Joriy yil reja ko'rsatkichini (K_{jr}) o'tgan yil yoki o'tgan yillarning o'rtacha ko'rsatkichlariga ($K_{o,y}$) nisbati
Rejani bajarishning nisbiy miqdorlari	$K_{rb}=K_h/K_r$	Haqiqatda erishgan daraja (K_h) bilan reja ko'rsatkichlari (K_r) nisbati
Dinamika nisbiy miqdorlari	$K_{dn}=K_b/K_{bv}$	Iqtisodiy ko'rsatkichlarni (K_b), (K_{bv}) vaqt ichida nisbiy o'zgarishini tavsiflaydi
Tuzilmaviy nisbiy miqdorlar	$K_{tn}=K_{ab}/K_{uh}$	O'rganilayotgan to'planning ayrim birliklarini (K_{ab}) uning umumiy hajmiga (K_{uh}) nisbati
Koordinatsiya nisbiy miqdorlari	$K_{kn}=K_{ab}/K_{bb}$	To'plam ichidagi ayrim birliklarni (K_{ab} , K_{bb}) o'zaro nisbatlarini tavsiflaydi
Intensiv nisbiy miqdorlar	$K_{in}=K_{sm}/K_{tm}$	Turli nomdagi lekin o'zaro bog'langan ko'rsatkichlarni (K_{sm} , K_{tm}) o'zaro nisbati
Obyektlararo va hududiy taqqoslash	$K_{oh}=K_{xk}/K_{bxk}$ $K_{oh}=X_o/R_{bo}$	Nisbiy miqdorlari bir xil nomdagi lekin turli obyekt yoki hududlarga taalluqli bo'lgan ko'rsatkichlarni (K_{xk} , K_{bxk}), (X_o , R_{bo}) o'zaro nisbatini tavsiflaydi.
Samaradorlik nisbiy miqdorlari	$K_{sn}=K_s/K_r$	Samara (K_s) va resurs (K_r) yoki xarajatlar orasidagi nisbatni tavsiflaydi

O,,rtacha miqdorlar.

Mutlaq va nisbiy miqdorlarning hodisa va jarayonlarni o'rganish, baholash va tahlil etishdagi ustunliklari, ijobiy tomonlari bilan bir qatorda, ularning qator kamchiliklari ham mavjud. Ya'ni ular o'rganilayotgan hodisa va jarayonlarga umumlashtirib ta'rif bera olmaydi. Bu vazifani o'rtacha miqdorlar bajaradi.

O'rtacha miqdorlardan rejalashtirish, boshqarish, ilmiy-tadqiqot ishlarida keng qo'llaniladi.

O,,rtacha miqdorlar deb, bir xildagi va bir turdagi hodisalarni o'zgaruvchan belgilari asosida umumlashtirib xarakterlovchi, ta'riflovchi miqdorlarga aytiladi.

Moliyaviy tahlil jarayonida o'rtacha miqdorlarning qator turlaridan foydalaniladi: o'rtacha arifmetik miqdorlar; o'rtacha garmonik miqdorlar; o'rtacha geometrik miqdorlar; o'rtacha xronologik miqdorlar; o'rtacha kvadratik miqdorlar. O'rtacha miqdorlarning sodda va amaliyotda keng qo'llaniladigan turi bu o'rtacha arifmetik miqdordir. O'rtacha arifmetik miqdor o'z navbatida oddiy va tortilgan ko'rinishga bo'linadi.

Oddiy arifmetik o'rtacha variantlar (x) bir yoki teng marta takrorlangan paytda qo'llaniladi.

$$\bar{x} = \frac{x_1 + x_2 + x_3 + \dots + x_n}{f} = \frac{\sum x}{f}$$

Tortilgan ko'rinishdagi o'rtacha arifmetik miqdor quyidagi bog'lanishlar orqali topiladi.

$$\bar{x} = \frac{x_1 f_1 + x_2 f_2 + x_3 f_3 + \dots + x_n f_n}{f_1 + f_2 + f_3 + \dots + f_n} = \frac{\sum xf}{\sum f}$$

Tahlilda o'rtacha arifmetik bilan bir qatorda o'rtacha garmonik ham keng qo'llaniladi. O'rtacha garmonik – bu o'rtacha arifmetik miqdorning teskari bo'lgan darajasidir.

O'rtacha garmonik miqdor ham o'rtacha arifmetik miqdorga o'xshab oddiy va tortilgan shakllarga ega.

Oddiy o'rtacha garmonik miqdorlarni aniqlash formulasi:

$$\bar{x} = \frac{n}{\sum \frac{1}{x}}$$

Tortilgan o'rtacha garmonik miqdorlarni aniqlash formulasi:

$$\bar{x}_{zap} = \frac{\sum xf}{\sum \frac{1}{x}} = \frac{\sum M}{\sum \frac{1}{x}} = \frac{M_1 + M_2 + \dots + M_n}{\frac{1}{x_1} + \frac{1}{x_2} + \dots + \frac{1}{x_n}} = \frac{\sum M}{\sum \frac{1}{x}}$$

Tahlilda o'rtacha geometrik miqdorlardan odatda o'sish sur'atlarini o'rganishda keng foydalaniladi.

$$X_{geom} = \sqrt[n]{x_1 * x_2 * \dots * x_n}$$

2.5-jadval

Mahsulot hajmining o'sish sur'atlari

Choraklar	I	II	III	IV
O'sish sur'ati	1,08	1,12	1,15	1,17

Oddiy o'rtacha o'sish sur'atini aniqlasak, ularning barchasini qo'shib to'rt soniga bo'lish orqali natijaga ega bo'linadi.

Ya'ni: $1,08+1,12+1,15+1,17=1,13$

Agar narxlar o'zgarishi yillik 1,18 foizga ortishini yagona mezon qilib olsak, u holda yillik o'sish sur'ati quyidagicha bo'lishi lozim.

$1,18 \cdot 1,18 \cdot 1,18 \cdot 1,18 = 1,94$ ni tashkil etadi

Bunday qarama-qarshilik yuzaga kelmasligi uchun geometrik formuladan foydalanish lozim.

$$\sqrt[4]{1,08 \cdot 1,12 \cdot 1,15 \cdot 1,17} = 1,6275 = 1.2757$$

Tahlilda o'rtacha xronologik formuladan ham keng foydalaniladi.

$$O'_x = (X_1/2 + X_2 + \dots + X_{n-1} + X_n/2) / (n-1)$$

2.6-jadval

Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatini aniqlash

Ko'rsatkichlar	1-yanvar 2017yil	1-aprel 2017 yil	1-iyul 2017 yil	1-oktyabr 2017 yil	1-yanvar 2018 yil
Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati, mln so'm	8000	8500	9200	10500	11600

Yuqoridagi formula bo'yicha asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati quyidagicha bo'ladi.

$$O'_x = (8000/2 + 8500 + 9200 + 10500 + 11600/2) / (5-1) = 9500 \text{ mln so'm}$$

2.2.2. Guruhlash usuli

Guruhlash deganda o'rganilayotgan to'plamni taalluqli belgilari bo'yicha sifat jihatdan bir xil bo'lgan guruhchalarga ajratish tushiniladi. Agar statistikada guruhlash hodisalarini umumlashtirish va tiplarga ajratish maqsadida foydalanilsa, tahlilda o'rtachalarni mohiyatini tushintirishga, bu o'rtachadagi alohida birliklarni rolini ko'rsatishga, o'rganilayotgan ko'rsatkichlar orasida o'zaro bog'liqliklarni aniqlashga yordam beradi.

Hal qiladigan masalalari (vazifalari) nuqtayi nazardan guruhlashlar tipologik, strukturali va analitik turlarga bo'linadi.

Tipologik guruhlash – to'plamni sifat jihatdan bir xil bo'lgan guruhlariga ajratishni;

Strukturali guruhlash – ko'rsatkichni ichki tuzilishini, uning alohida qismlarini o'zaro nisbatlarini o'rganish maqsadida guruhlariga ajratishni;

Analitik guruhlash – ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanishlarni o'rganish maqsadida amalga oshiriladigan guruhlashlarni anglatadi.

Tuzilishining murakkabligi jihatdan oddiy guruhlashlar va kombinatsiyali guruhlashlar tarkiblanadi.

Bitta belgi bo'yicha amalga oshirilgan guruhlashlar oddiy guruhlash deb aytiladi. Agar bitta belgi bo'yicha bitta guruhlashni, shu guruhga kiruvchi boshqa bir belgi bo'yicha yana boshqa guruhlashni amalga oshirilsa, bunday guruhlash kombinatsiyali guruhlash deb aytiladi.

Guruhlarni tuzishda to'plamni guruhlariga bo'lish, guruhlar sonini belgilash va guruh intervalini aniqlash masalasiga jiddiy yondashish zarur.

Guruhlashlar algoritmini quyidagi ketma-ketlikda belgilash mumkin:

- tahlilning maqsadini aniqlash;
- axborotlarni yig'ish;
- guruhlash uchun asos qilib olingan belgi bo'yicha to'plamni ranjirlash;
- to'plamni taqsimlash intervali (oralig'i)ni tanlash va uni guruhlariga ajratish;
- guruhlash va omilli belgilar bo'yicha o'rtacha guruh ko'rsatkichlarini aniqlash;
- olingan o'rtacha miqdorlarni tahlil qilish, o'zaro bog'liqlarni va natijaviy ko'rsatkichga omilli ko'rsatkichlarni ta'sir yo'nalishini aniqlash.

Moliyaviy tahlilda guruhlashdan ko'pincha qiyosiy tahlilda foydalanish mumkin.

2.7-jadval

Moliyaviy holat reytingi bo'yicha guruhlash

Moliyaviy holat reytingi	Guruhdagi korxonalar soni	Guruh bo'yicha moliyaviy holatning o'rtacha reyting bahosi
1,5 – 4,5	20	2,250
4,6 – 6,0	30	3,760
6,1 dan yuqori	12	6,230
Jami	62	4,560

2.2.3. Balans usuli

Balans usuli – o'zaro bog'langan va tenglashtirilgan ikki guruh iqtisodiy ko'rsatkichlar tengliklarini aks ettirish usulidir. Bu metod buxgalteriya hisobi va rejalashtirish amaliyotida eng ko'p qo'llaniladigan metod hisoblanadi.

Balans usuli korxonani aktivlar, kapital va majburiyatlar balansi, debitorlik va kreditorlik majburiyatlari balansi, valyuta balansi, byudjet balansi, resurs balansi tahlilida keng qo'llaniladi.

Balansning muhim turlari va ularning birlik elementlari

Balans turlari	Ifodasi	Belgilar izohi
Buxgalteriya balansi	$A=K+M$	Aktivlar (A)=Kapital (K)+majburiyatlar (M)
Tovar balansi	$T_b+T_{i/ch}+T_{bk}=T_o+T_s+T_{bch}$	Tovarlar davr boshiga qoldig'i (T_b) + Ishlab chiqarilgan tovarlar ($T_{i/ch}$) + Tovarlar boshqa kirimi (T_{bk}) = Tovarlar davr oxiriga qoldig'i (T_o) + Tovarlar sotilgani (T_s) + tovarlarning boshqa chiqimi (T_{bch})
Byudjet balansi	$D=X$	Daromadlar (D)=Xarajatlar (X)
Valyuta balansi	$V_b+V_k=V_o+V_{ch}$	Valyuta mablag'larining davr boshiga qoldig'i (V_b) + Valyuta kirimi (V_k) = Valyuta mablag'lari davr oxiriga qoldig'i (V_o) + Valyuta chiqimi (V_{ch})
Majburiyatlar balansi	DM+(-) ortiqchalik (yetishmovchilik) = KM+(-) ortiqchalik (yetishmovchilik)	Debitorlik majburiyatlari (DM) = Kreditorlik majburiyatlari (KM), Debitorlik kreditorlik majburiyatlaridan farqi (+,-)

Ushbu usuldan moliyaviy xo'jalik faoliyatining barcha bo'g'inlarda keng foydalaniladi. Balans metodi ko'proq omilli modellarni tuzishda ham qo'llanishi mumkin.

Modellar va ularning tuzilishi

Balans	Modellar		
Buxgalteriya balansi	Aktivlar	Kapital	Majburiyat
$A=K+M$	$A=K+M$	$K=A-M$	$M=A-K$
Tovar balansi	Tovarlarning davr boshiga qoldig,,i	Tovarlarning davr oxiriga qoldig,,i	Tovarlarning sotilgan qismi
$T_b+T_{i/ch}+T_{bk}=T_o+T_s+T_{bch}$	$T_b=(T_o+T_s+T_{bch})-(T_{i/ch}+T_{bk})$	$T_o=(T_b+T_{i/ch}+T_{bk})-(T_s+T_{bch})$	$T_s=(T_b+T_{i/ch}+T_{bk})-(T_o+T_{bch})$
	Tovarlarning ishlab chiqarilgan qismi	Tovarlarning boshqa kirimi	Tovarlarning boshqa chiqimi
	$T_{i/ch}=(T_o+T_s+T_{bch})-(T_b+T_{bk})$	$T_{bk}=(T_o+T_s+T_{bch})-(T_b+T_{i/ch})$	$T_{bch}=(T_b+T_{i/ch}+T_{bk})-(T_o+T_s)$
Valyuta balansi	Valyuta mablag,,larini kirimi	Valyuta mablag,,larini chiqimi	Valyuta mablag,,larini davr oxiriga qoldig,,i
$V_b+V_k=V_o+V_{ch}$	$V_k=(V_o+V_{ch})-V_b$	$V_{ch}=(V_b+V_k)-V_o$	$V_o=(V_b+V_k)-V_{ch}$

2.2.4. Zanjirli bogʻlanish usuli.

Zanjirli bogʻlanish usulida natijaviy koʻrsatkichning oʻzgarishi va uning oʻzgarishiga taʼsir etuvchi omillar tizimli almashtirishlar orqali hisob-kitob qilinadi. Biroq, tahlil qilinadigan koʻrsatkichlarning taʼsir birliklari funksional bogʻliqlikda boʻlishi talab etiladi.

Zanjirli bogʻlanish usulida zanjirli tizimdan foydalanilganligi sababli uning nomi zanjirli usul deb nomlangan. Bu tartib natijaviy koʻrsatkichga har bitta omilning taʼsir darajasini hisoblashda ushbu omilning yangilangan ifodasi olinishi bilan farq qiladi. Qolgan barcha taʼsir birliklar oʻzgarishsiz qoldiriladi va h.k. Ushbu omillar oxirgi omil taʼsirini aniqlashga qadar davom ettiriladi.

Zanjirli usulni turli ifodalarga nisbatan qoʻllash mumkin va bu uni qoʻllash imkoniyatlarini oshiradi va universalligini taʼminlaydi.

2.10-jadval

Zanjirli bogʻlanish usulida taʼsir etuvchi birliklarni hisoblash metodikasi

Ifoda	Koʻrsatkichlar	Oʻzgarishga taʼsir etuvchi birliklar hisob-kitoblari			
		Reja	Shartli1	Shartli2	Haqiqat
Q=xu	Jami oʻzgarish Q_1-Q_0	$x_0 \cdot u_0$	$x_1 \cdot u_0$	X	$x_1 \cdot u_1$
1	Birinchi omil (x) taʼsiri	X	X	X	$x_1 \cdot u_0 - x_0 \cdot u_0$
2	Ikkinchi omil (y) taʼsiri	X	X	X	$x_1 \cdot u_1 - x_1 \cdot u_0$
Q=xuz	Jami oʻzgarish Q_1-Q_0	$x_0 \cdot u_0 \cdot z_0$	$x_1 \cdot u_0 \cdot z_0$	$x_1 \cdot u_1 \cdot z_0$	$x_1 \cdot u_1 \cdot z_1$
1	Birinchi omil (x) taʼsiri	X	X	X	$x_1 \cdot u_0 \cdot z_0 - x_0 \cdot u_0 \cdot z_0$
2	Ikkinchi omil (y) taʼsiri	X	X	X	$x_1 \cdot u_1 \cdot z_0 - x_1 \cdot u_0 \cdot z_0$
3	Uchinchi omil (z) taʼsiri	X	X	X	$x_1 \cdot u_1 \cdot z_1 - x_1 \cdot u_1 \cdot z_0$
Q=x/y	Jami oʻzgarish Q_1-Q_0	x_0/u_0	x_1/u_0	X	x_1/u_1
1	Birinchi omil (x) taʼsiri	X	X	X	$x_1/u_0 - x_0/u_0$
2	Ikkinchi omil (u) taʼsiri	X	X	X	$x_1/u_1 - x_1/u_0$
Q=z/x+u	Jami oʻzgarish Q_1-Q_0	z_0/x_0+u_0	z_1/x_0+u_0	z_1/x_1+u_0	$z_1/x_1 + u_1$
1	Birinchi omil (x) taʼsiri	X	X	X	$z_1/x_0+u_0 - z_0/x_0+u_0$
2	Ikkinchi omil (y) taʼsiri	X	X	X	$z_1/x_1+u_0 - z_1/x_0+u_0$
3	Uchinchi omil (z) taʼsiri	X	X	X	$z_1/x_1+u_1 - z_1/x_1+u_0$

Sotuv rentabelligi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar hisob-kitobida buni ko'rib o'tishimiz mumkin. Sotuv rentabelligi quyidagi bog'lanishda aniqlanadi

$$Rc = Syaf / Sst$$

Bunda: *Syaf*-sotishdan yalpi foyda

Sst-sotishdan sof tushum

2.11-jadval

Sotuv rentabelligi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar hisob-kitobi

Ko'rsatkichlar	Ifoda	O'zgan yil	Hisobot yili	O'zgarishi	O'sishi
Sotishdan sof tushum, mln so'm	Sst	100	125	+25	1.25
Sotilgan mahsulot tannarxi, mln so'm	Smt	80	90	+10	1.12
Sotishdan yalpi foyda, mln so'm	Syaf	20	35	+15	1.75
Sotuv rentabelligi, %	Rc	0.20	0.28	+0.08	1.40
Yalpi foyda o'zgarishiga ta'sir etuvchi birliklar	x	x		x	
Sof tushumning o'zgarishi	x	125-100		+25	
Sotilgan mahsulot tannarxining o'zgarishi	x	80-90		-15	
Rentabellik o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar	x	x		x	
Sof tushum o'zgarishi, %	O'sst	20/125-20/100=0,16-0,20		-0,04	
Sotishdan yalpi foyda o'zgarishi, %	O'syaf	35/125-20/125=0,28-0,16		+0,12	

2.2.5. Indeks usuli

Indeks so'zi lotincha -Index|| atamasidan olingan bo'lib belgi, ko'rsatkich degan ma'noni bildiradi. Har qanday ko'rsatkich ham indeks ma'nosida bir xilda ishlatilmaydi. Tahlilda, statistikada indeks deganda – bevosita qo'shib bo'lmaydigan bo'laklardan tashkil topgan ikki to'plamni taqqoslash tushuniladi.

Tahlilda shunday hodisalar uchraydiki, ularga mumkin bo'lmagan sharoitda umumlashtirib baho berish zaruriyati tug'iladi. Bu kabi muammolarni yechish

uchun tahlilda mahsulot hajmi indeksi, baho, tannarx, mehnat unumdorligi va boshqa indekslar hisoblanadi.

Indekslar to'plam birliklarini qamrab olishiga qarab individual va umumiy indekslarga bo'linadi. Individual indekslar to'plamning ayrim elementlarining o'zgarishini ta'riflaydi. Taqqoslanish asosiga qarab indekslar bazisli va zanjirsimon indekslarga bo'linadi. Baza o'rnida qabul qilingan miqdor bilan qolganlari taqqoslansa bu indekslar bazisli, o'zidan oldingi davr bilan taqqoslansa zanjirsimon indekslar deyiladi.

Indekslashtirilayotgan miqdorlarning xarakteri va mazmuniga qarab indekslar miqdor (fizik hajm) va sifat ko'rsatkichlari indekslariga bo'linadi.

Indeks usulida hodisaning miqdori (fizik hajmi) – q; narxlar – r; tannarx – s; unumdorlik - ω harflar bilan belgilanadi. Joriy davr ko'rsatkichi -I|| satr osti ishorachasi, o'tgan davr esa -0|| bilan ifodalanadi. -i|| va -I|| lar individual va umumiy indekslarni ifodalaydi, -Σ|| – yig'indini bildiradi.

Individual indekslar quyidagicha ifodalanadi:

Mahsulot fizik hajmi individual indeksi (i_q):

$$i_q = q_1 / q_0$$

Bu yerda: q_1 va q_0 – joriy va o'tgan davrlarda ishlab chiqarilgan mahsulotning fizik hajmi. Bu indeks yuqorida ta'kidlaganimizdek, mahsulot fizik hajmini vaqt, hudud va obyektlar bo'yicha faqatgina bitta mahsulot uchun o'zgarishini ifodalaydi.

Baho individual indeksi (i_r):

$$i_r = r_1 / r_0$$

Bu yerda: p_1 va p_0 – joriy va o'tgan davrlarda mahsulot bir birligini bahosi (narxi).

Tannarx individual indeksi (i_z):

$$i_z = z_1 / z_0$$

Bu yerda: z_1 va z_0 – joriy va o'tgan davrlarda mahsulot birligini tannarxi.

Umumiy indekslar agregat va o'rtacha shakllarda bo'ladi. Agregat indekslar deb, maxsus taqqoslagichlar (vazn) yordamida joriy va o'tgan davrlar uchun hisoblangan to'plamlarni o'zaro taqqoslashga aytiladi.

Agregat shakldagi indeksni ham quyidagicha formula ko'rinishida yozish mumkin.

$$I_{pq} = \frac{p'_1 q'_1 + p'_2 q'_2 + \dots + p'_n q'_n}{p'_0 q'_0 + p'_1 q'_1 + \dots + p'_n q'_n} = \frac{\sum p'_1 q'_1}{\sum p'_0 q'_0}$$

Bu indeks mahsulot (yoki tovar oboroti) hajmining umumiy indeksidir. Bu yerda q_1p_1 va q_0p_0 joriy va bazis davrlardagi mahsulot qiymati.

Ko'rinib turibdiki, bu indeks mahsulot fizik hajmini emas, uni qiymatining o'zgarishini xarakterlamoqda, ya'ni baho o'zgarsa, qiymat ham o'zgaraveradi.

Fizik hajmi indeksini tuzishda vazn sifatida o'tgan davr baholari olinsa, formulani quyidagicha yozish mumkin.

$$I^q = \frac{q_1 p'_1 + q'_1 p''_1 + \dots + q_n p'_n + q'_n p''_n}{q_0 p'_0 + q'_0 p''_0 + \dots + q_n p'_n + q'_n p''_n} = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_0},$$

Bu yerda: $\sum q_1 p_0$ – joriy davrdagi mahsulotning qiymati (o'tgan davr bahosida); $\sum q_0 p_0$ – bazis davridagi mahsulotning qiymati.

Umumiy indekslarni agregat shaklda hisoblash uchun indekslashtirilayotgan belgi va uning vaznlari haqida har bir mahsulot va davrlar bo'yicha alohida ma'lumotlar mavjud bo'lishi shart.

Indekslar yordamida nafaqat miqdor ko'rsatkichlari, balki sifat ko'rsatkichlari ham o'rganiladi. Ularga baho, tannarx, hosildorlik, mehnat unumdorligi, rentabellik darajasi va boshqalar kiritiladi.

Agarda o'rganilayotgan qatorning hadlari baza sifatida qabul qilingan bitta had bilan taqqoslansa, bunday indekslar bazisli indekslar, agarda har bir had o'zidan oldin keladigan had bilan taqqoslansa unday indekslar zanjirsimon indekslar deb yuritiladi.

2.12-jadval

Sotilgan mahsulot miqdori bo'yicha bazisli va zanjirsimon indeks

Choraklar	I	II	III	IV
Miqdor darajalari	q_1	q_2	q_3	q_4
Bazisli indeks	-	q_2/q_1	q_3/q_1	q_4/q_1
Zanjirsimon indeks	-	q_2/q_1	q_3/q_2	q_4/q_3
Bog'liqlik	$q_4/q_1 = q_2/q_1 \times q_3/q_2 \times q_4/q_3$ yoki $q_4/q_1 : q_3/q_1 = q_4/q_3 \times q_3/q_1$			

Yuqorida keltirilgan misolimizda tovar miqdori emas, balki qiymati berilgan deb faraz qilaylik.

2.13-jadval

Sotilgan mahsulot hajmi bo'yicha bazisli va zanjirsimon indeks

Choraklar	I	II	III	IV
Miqdor darajalari	$\sum q_1 r_1$	$\sum q_2 r_2$	$\sum q_3 r_3$	$\sum q_4 r_4$
Bazisli indeks	-	$Iq_{2/1} = \frac{\sum q_2 p_1}{\sum q_1 p_1}$;	$Iq_{3/2} = \frac{\sum q_3 p_1}{\sum q_2 p_1}$;	$Iq_{4/3} = \frac{\sum q_4 p_1}{\sum q_3 p_1}$;
Zanjirsimon indeks	-	$\frac{\sum q_2 p_1}{\sum q_1 p_1}$;	$\frac{\sum q_3 p_2}{\sum q_2 p_2}$;	$\frac{\sum q_4 p_3}{\sum q_3 p_3}$;

Indekslardan murakkab ko'rsatkichlarni o'zgarishida omillarning ta'sirini o'lchashda ham foydalaniladi. Omillar ta'sirini baholashda agregat shakldagi umumiy indekslardan foydalaniladi.

2.14-jadval

Omillar ta'sirini hisoblash yo'llari

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili shartli	Hisobot yili
Mahsulot sotishdan sof tushum	$\Sigma q_0 r_0$	$\Sigma q_1 r_0$	$\Sigma q_1 r_1$
Sotilgan mahsulot ishlab chiqarish tannarxi	$\Sigma q_0 s_0$	$\Sigma q_1 s_0$	$\Sigma q_1 s_1$
Sotishdan yalpi foyda	$\Sigma q_0 r_0 - \Sigma q_0 s_0$	$\Sigma q_1 r_0 - \Sigma q_1 s_0$	$\Sigma q_1 r_1 - \Sigma q_1 s_1$
Sotuv rentabelligi	$\frac{\Sigma q_0 r_0 - \Sigma q_0 s_0}{\Sigma q_0 r_0}$	$\frac{\Sigma q_1 r_0 - \Sigma q_1 s_0}{\Sigma q_1 r_0}$	$\frac{\Sigma q_1 r_1 - \Sigma q_1 s_1}{\Sigma q_1 r_1}$
Sotishdan yalpi foydaga baho omilining ta'siri	x	x	$\Sigma q_1 r_1 - \Sigma q_1 r_0$
Sotishdan yalpi foydaga miqdor omilining ta'siri	x	x	$\Sigma q_1 r_0 - \Sigma q_0 r_0$
Sotishdan yalpi foydaga tannarx omilining ta'siri	x	x	$\Sigma q_1 s_1 - \Sigma q_1 s_0$

2.2.6. Mutlaq farq usuli

Mutlaq farq usuli natijaviy ko'rsatkichga ta'sir etuvchi omillar soni ikki yoki undan ortiq ta'sir birliklariga ega bo'lgan hollarda qo'llaniladi. Uning mazmunini natijaviy ko'rsatkichga ta'sir etuvchi birlikning farqi qolgan omillarning reja, haqiqatdagi (uzviy ketma-ketlikda) ko'rsatkichlarga ko'payirilgan holda aniqlanadi.

Mutlaq farq usuli an'anaviy usullarning sodda modeli tizimi hisoblanib ko'pincha samaradorlik va natijaviylik ko'rsatkichlariga nisbatan qo'llaniladi.

Uning muhim xususiyati omillar ta'sirini hisob-kitob qilishda uzviylikning, aniqlikning ketma-ketlikning qat'iy belgilanishi. Analitik ketma-ketlikda birinchi navbatda sifat ko'rsatkichlari keyingi qatorlar bo'yicha bilim, miqdor ko'rsatkichlar tartiblanadi.

Masalan mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'sir etuvchi mehnat vositalari bilan bog'liq bo'lgan omillarni mutlaq farq usulida hisob-kitob qilishimiz mumkin. Mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi mehnat vositalari bilan bog'liq bo'lgan omillar qatoriga: asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi, asosiy vositalardan samarali foydalanish (asosiy vositalarning qaytimining o'zgarishi) ko'rsatkichining ta'siri.

Mahsulot hajmiga taʼsir etuvchi mehnat vositalari bilan bogʻliq omillar taʼsirini tahlil qilish metodikasi

T/r	Koʻrsatkichlar	Oʻtgan yil	Hisobot yili	Farqi, +,-	Oʻsishi, %
	Mahsulot(ish, xizmat)lar hajmi, mln soʻm	Q0	Q1	ΔQ	$Q1/Q0*100-100$
	Asosiy vositalarning oʻrtacha yillik qiymati, mln soʻm	A0	A1	ΔA	$A1/Q0*100-100$
	Asosiy vositalar qaytimi (fond qaytimi), soʻm	F0	F1	ΔF	$(Q1/A1)/(Q0/A0)*100-100$
	Omillar taʼsiri	x	x	x	x
	Asosiy vositalarning oʻrtacha yillik qiymatining oʻzgarishini taʼsiri, mln soʻm	$\Delta A \times F0 =$		ΔAt	x
	Asosiy vositalar qaytimi oʻzgarishining taʼsiri, mln soʻm	$\Delta F \times A1 =$		ΔFt	x

Mutlaq farq usulida uch omillik taʼsir birliklari quyidagi bogʻlanishlar orqali hisob-kitob qilinadi:

Omillar taʼsirini uchta omilli birlikka nisbatan qoʻllashda quyidagi bogʻlanishlar amalga oshiriladi.

Natijaviy koʻrsatkichga taʼsir etuvchi birliklar soni uchta boʻlganda mutlaq farq usulining qoʻllash metodikasi

/r	Koʻrsatkichlar	Oʻtgan yil	Hisobot yili	Farqi, +,-	Oʻsishi, %
	2	3	4	5(4-3)	6(4/3*100-100)
	Natija (Q= X*Y*Z)	Q0	Q1	ΔQ	$Q1/Q0*100-100$
	Birinchi taʼsir birligi(X)	X0	X1	ΔX	$X1/X0*100-100$
	Ikkinchi taʼsir birligi(Y)	Y0	Y1	ΔY	$Y1/Y*100-100$
	Uchinchi taʼsir birligi(Zr)	Z0	Z1	ΔZ	$Z1/Z0*100-100$
	Omillar taʼsirining hisob-kitobi	x		x	x
1.	Natijaviy koʻrsatkichga birinchi omil taʼsiri hisob-kitobi	$\Delta X * Yr * Zr$		ΔQx	x
2.	Natijaviy koʻrsatkichga birinchi omil taʼsiri hisob-kitobi	$\Delta Y * Xx * Zr$		ΔQy	x
3.	Natijaviy koʻrsatkichga birinchi omil taʼsiri hisob-kitobi	$\Delta Z * Yx * Xx$		ΔQz	x

2.2.7. Nisbiy farq usuli

Tahlilda ushbu usulni qo'llash orqali mutlaq ko'rsatkichlardan tashqari nisbiy ko'rsatkichlar orqali ham sabab-oqibat bog'lanishlarini, omillarning natijaviy ko'rsatkichga ta'sirini hisob-kitob qilish imkoniyatini beradi. Ushbu usul ham mutlaq ifodalarga tayangan holda omillar ta'sirini foizli birliklarda, natijani o'zgartirishini uzviy ketma- ketlikda hisob-kitob qilishni talab etadi.

2.17-jadval

Natijaviy ko'rsatkichga ta'sir etuvchi omillarni nisbiy farq usulida hisob-kitob qilish metodikasi

Ko'rsatkichlar	Omillarning nisbiy ortishi, %	Oldingi hisobdan farqi, %	Omillar ta'siri
Birinchi ta'sir omilining o'sishi(A)	A% (A1/A0*100)	A%-100=Qa	Qa*Qr
Ikkinchi ta'sir omilining o'sishi (B)	B% (B1/B0*100)	B%-A%=Qb	Qb*Qr
Uchinchi ta'sir omilining o'sishi (C)	C% (C1/C0*100)	C%-B%=Qc	Qc*Qr
To'rtinchi ta'sir omilining o'sishi (D)	D% (D1/D0*100)	D%-C%=Qd	Qd*Qr
Natijaviy ko'rsatkichning o'zgarishi	$Qx-Qr = (Qa*Qr) + (Qb*Qr) + (Qc*Qr) + (Qd*Qr)$		

2.3. Iqtisodiy-matematik usullar:

Faoliyatning samaradorligi va natijaviyligini, uzviy aloqadorlik va bog'lanishlardagi omilli tahlilini amalga oshirishda matematik usullardan foydalanish, analitik ishlar sifatligini, tahlilning chuqurligini va masalaning qanchalik chuqurligini ham ta'minlab beruvchi muhim omildir. Iqtisodiy matematik usullar masalani yechishning kompyuter algoritmini shakllantirishda ham qo'l keladi.

Iqtisodiy matematik usullar vaqt mezonini bo'yicha, tezlik, aniqlik masalasida, dasturlash va natijalarni mayda birliklariga qadar aniqlanishi sababli samaradorligi yuqori turadi.

Iqtisodiy matematik usullar iqtisodiy tahlil imkoniyatlarini oshirib, yanada ko'proq turdagi va murakkab tavsifdagi masalalarni qisqa muddatda to'g'ri hal qilish imkonini beradi.

Moliyaviy tahlilda matematik usullarni qo'llash korxonada faoliyatida qator o'ziga xos shartlarni e'tiborga olishni talab qiladi. Ularning asosiylari quyidagilardir: korxonada iqtisodiyotini to'laligicha axborot texnologiyalariga asoslangan bo'lishi, iqtisodiy-matematik modellar tuzish, axborot manbalarini takomillashtirish, xodimlar malakasi va shu kabilar.

Matematik usullarning integral, logarifm, korrelyatsion, regreksion, matematik dasturlash, nazariy o'yin turlarini tarkiblash mumkin.

2.3.1. Integral usuli

Multiplikativ, karrali va karrali-additiv ko'rinishli aralash modellari tarkiblanadi.

Integral usul zanjirli usul, mutloq va nisbiy farq usullariga nisbatan omillar ta'sirini hisoblashda aniqroq natijalar olishga imkon beradi.

Turli modellar uchun omillar ta'sirini hisoblash algoritmlari quyidagicha bo'ladi:

2.18-jadval

Integral usul modellari

Modellar	Omillar ta'sirini aniqlash
f=xy	$\Delta f_x + \Delta f_y = \Delta f$
X omili ta'siri	$\Delta f_x = \Delta x y_0 + \frac{1}{2} \Delta x \Delta y$, yoki $\Delta f_x = \frac{1}{2} \Delta x (y_0 + y_1)$
Y omil ta'siri	$\Delta f_y = \Delta y x_0 + \frac{1}{2} \Delta x \Delta y$, yoki $\Delta f_y = \frac{1}{2} \Delta y (x_0 + x_1)$
f=xyz.	$\Delta f_x + \Delta f_y + \Delta f_z = \Delta f$
X omili ta'siri	$\Delta f_x = \frac{1}{2} \Delta x (y_0 z_1 + y_1 z_0) + \frac{1}{3} \Delta x \Delta y \Delta z$;
Y omili ta'siri	$\Delta f_y = \frac{1}{2} \Delta y (x_0 z_1 + x_1 z_0) + \frac{1}{3} \Delta x \Delta y \Delta z$;
Z omili ta'siri	$\Delta f_z = \frac{1}{2} \Delta z (x_0 y_1 + x_1 y_0) + \frac{1}{3} \Delta x \Delta y \Delta z$.
f=xyzq	$\Delta f_x + \Delta f_y + \Delta f_z + \Delta f_q = \Delta f$
X omili ta'siri	$\Delta f_x = \frac{1}{6} \Delta x [3q_0 y_0 z_0 + y_1 q_0 (z_1 + \Delta z) + q_1 z_0 (y_1 + \Delta y) + z_1 y_0 (q_1 + \Delta q)] + \Delta x \Delta y \Delta z \Delta q / 4$;
Y omili ta'siri	$\frac{1}{6} \Delta y [3q_0 x_0 z_0 + x_1 q_0 (z_1 + \Delta z) + q_1 z_0 (x_1 + \Delta x) + z_1 x_0 (q_1 + \Delta q)] + \Delta x \Delta y \Delta z \Delta q / 4$;
Z omili ta'siri	$f_z = \frac{1}{6} \Delta z [3q_0 x_0 y_0 + x_0 q_1 (y_1 + \Delta y) + y_1 q_0 (x_1 + \Delta x) + x_1 y_0 (q_1 + \Delta q)] + \Delta x \Delta y \Delta z \Delta q / 4$;
q omili ta'siri	$\frac{1}{6} \Delta q [3z_0 x_0 y_0 + x_0 z_1 (y_1 + \Delta y) + y_1 z_0 (x_1 + \Delta x) + x_1 y_0 (z_1 + \Delta z)] + \Delta x \Delta y \Delta z \Delta q / 4$.

Natijaviy ko'rsatkichga omillar ta'sirini quyidagi misollar asosida ko'rib chiqishimiz mumkin.

2.19-jadval

Mahsulot hajmi o'zgarishiga ishchilar soni va mehant unumdorligining ta'sirini tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Haqiqatda	Farqi (+;-)
Ishchilar soni, kishi (X)	144	152	+8
Bir ishchi tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot, ming so'm (U _m)	1235	1207	-28
Mahsulot hajmi, ming so'm (F)	177840	183464	+5624

Omillar ta'sirini hisoblash quyidagicha bajariladi:

$$F = X * Y$$

$$1. F_x = (8 * 1235) + \frac{1}{2}(8 * (-28)) = 9880 + (-112) = +9768.0$$

$$2. F_y = (-28 * 144) + \frac{1}{2}(-28 * 8) = -4032 + (-112) = -4144.0$$

$$\Delta F = \Delta F_x + \Delta F_y = 9768 + (-4144) = 5624.0$$

Ishchilar sonini 8 kishiga ko'payishi mahsulot hajmini 9768 ming so'mga oshirgan. Bir ishchi tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotni 28 ming so'mga kamayishi esa mahsulot hajmini 4144 ming so'mga kamaytirgan.

2.20-jadval

Mahsulot hajmi o'zgarishiga ishchilar soni, o'rtacha ishlangan kun hamda bir kunga to'g'ri keladigan mahsulot hajmining ta'sirining tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Haqiqatda	Farqi (+;-)
Ishchilar soni, kishi (X)	203	212	+9
Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha ishlangan kun, kishi kuni (Y)	278	270	-8
O'rtacha ishlangan bir kunga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi, ming so'm (Z)	104	111	+7
Mahsulot hajmi, ming so'm (F)	5869136	6353640	484504

$$F = X * Y * Z$$

$$1. F_x = (\frac{1}{2} * 9) * (278 * 111 + 270 * 104) + \frac{1}{3} * 9 * (-8) * 7 = +265053$$

$$2. F_y = (\frac{1}{2} * (-8)) * (203 * 111 + 104 * 212) + \frac{1}{3} * 9 * (-8) * 7 = -178492$$

$$3. F_z = (\frac{1}{2} * 7) * (203 * 270 + 212 * 278) + \frac{1}{3} * 9 * (-8) * 7 = +397943$$

$$\Delta F = \Delta F_x + \Delta F_y + \Delta F_z = 265053 + (-178492) + 397943 = +484504$$

2.21-jadval

Karrali va aralash modellar

Omili model shakli	Omillar ta'sirini hisob-kitobi

$\Delta f = \frac{x}{y+z}$	$\Delta f_x = \frac{\Delta x}{\Delta y + \Delta z} \ln \left \frac{y_1 + z_1}{y_0 + z_0} \right ;$ $\Delta f_y = \frac{\Delta f_{ym} - \Delta f_x}{\Delta y + \Delta z} \Delta y;$ $\Delta f_z = \frac{\Delta f_{ym} - \Delta f_x}{\Delta y + \Delta z} \Delta z.$
$\Delta f = \frac{x}{y+z+q}$	$\Delta f_x = \frac{\Delta x}{\Delta y + \Delta z + \Delta q} \ln \left \frac{y_1 + z_1 + q_1}{y_0 + z_0 + q_0} \right ;$ $\Delta f_y = \frac{\Delta f_{ym} - \Delta f_x}{\Delta y + \Delta z + \Delta q} \Delta y;$ $\Delta f_z = \frac{\Delta f_{ym} - \Delta f_x}{\Delta y + \Delta z + \Delta q} \Delta z;$ $\Delta f_q = \frac{\Delta f_{ym} - \Delta f_x}{\Delta y + \Delta z + \Delta q} \Delta q.$

2.3.2. Chiziqli va chiziqsiz dasturlash usuli

Chiziqli dasturlash usuli iqtisodiyotda ko'p uchraydigan ekstremal masalalarni hal qilishda ko'p qo'llaniladi. Ushbu turdagi masalalarni yechimi funksiyalardagi o'zgaruvchan miqdorlarni chetki qiymatlarini (maksimum va minimum) topishga qaratilgandir.

Chiziqli dasturlash qat'iy funksional bog'liqlikda bo'lgan voqealarni o'rganib, chiziqli tenglamalar tizimini (tenglama va tengsizliklarni qayta shakllantirib) yechishga asoslangan. O'zgaruvchan miqdorlarning matematik ifodasi, ularning aniq tartibi, hisob-kitoblarning ketma-ketligi, mantiqiy tahlillarning chiziqli dasturlashga xos jihatlardir. Ushbu usulni faqat quyidagi holatlarda qo'llash mumkin:

A) o'rganilayotgan o'zgaruvchan miqdorlar matematik aniqlik va miqdoran cheklangan bo'lsa;

B) omillarni o'zaro almashtirish asosida aniq ketma-ket hisob-kitoblar amalga oshirilsa;

V) o'rganilayotgan obyektning tushunishdagi mantiqiy asoslash bilan hisob-kitoblardagi mantiq, matematik mantiq o'zaro mos kelsa.

Chiziqli dasturlash qo'llanib hal etiladigan barcha iqtisodiy masalalar aniq cheklangan sharoitlarda muqobil yechim topishi bilan farq qiladi. Demak, mazkur usulda masalani hal qilish - mavjud muqobil imkoniyatlar orasida eng maqbul

hamda yaxshisini tanlab olishdir. Iqtisodiyotda chiziqli dasturlashdan foydalanishning qimmatli va ahamiyati shu bilan izohlanadiki - mavjud ko'p miqdordagi ahamiyatli muqobil variantlar ichida eng maqbul variant tanlanadi. Boshqa usullar yordamida mazkur turdagi masalalarni hal qilishning imkoni mavjud emas.

Ushbu usul yordamida sanoat korxonalarida stanoklarning eng maqbul unumdorligi, qishloq xo'jaligida minimal miqdor va qiymatdagi ozuqa ratsioni, transport masalalari hal etiladi.

2.3.3. Nazariy o'yin usuli

Nazariy o'yin usuli va tahlilda foydalanishning o'ziga xos tomonlari. Nazariy o'yin usuli o'rganilayotgan voqelik tafsifiga ko'ra undagi mavjud vaziyatlar ichida eng maqbul strategiyani topishni tadqiq qiladi. Bunda korxonalar uchun eng qulay va maqbul vaziyat strategiya qilib boshqaruv qarorlari asosida belgilab olinadi. Mazkur holatni matematik ko'rinishga keltirishda har bir vaziyatni alohida o'yin ishtirokchisi deb belgilab olinadi. Har bir ishtirokchi esa o'zining manfaatini maksimallashtirishni boshqa ishtirokchilar hisobidan amalga oshirishga harakat qiladi.

Nazariy o'yin usulida masala aniq formulalashtirishni talab qiladi. Bunda o'yin qoidasi va ishtirokchilar soni belgilanadi, ishtirokchilar imkoniyatidagi strategiyalar aniqlanadi, yutuqlar va yutqazishlar o'rganiladi.

Masalalarni hal qilishda algebraning chiziqli tenglamalar va tengsizliklar tizimi usullari va boshqa shu kabilardan foydalaniladi.

Nazariy o'yin usulining mazmunini quyidagi misolda ko'rishimiz mumkin.

Korxonalar mavsumiy ishlab chiqarish sikliga ega bo'lib bolalar kiyimi ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Qishki mavsum uchun kurtka va palto ishlab chiqarish imkoniyati mavjud. Biroq, mahsulotlarni qaysi birini qancha ishlab chiqarish qish mavsumidagi ob-havoga bog'liq. Agar, qish mavsumida o'ta sovuq bo'lishi kutilayotgan bo'lsa palto mahsuloti ko'p ishlab chiqariladi. Basharti, qish mavsumi iliqroq kelsa kurtka mahsulotiga talab ko'p bo'ladi. Yana, bu yerda shu holatlar kuzatiladiki qishning o'ta sovuq bo'lishi rejalashtirilgan bir paytda mavsum iliq kelishi mumkin, yoki aksincha. Bu esa, korxonalar ishlab chiqargan mahsulotlarini qaysi bir turini sotilmay qolishiga sabab bo'ladi. Demak, yuqorida ko'rib chiqilgan vaziyatlarda korxonaning mahsulot sotishdan tushum, pirovardda esa foydasi (zarari) turlicha bo'ladi. Maksimal tushumga, uning natijasida foydaga

erishish (yoki zarar ko'rish) korxonaga uchun eng ma'qul variant hisoblanmaydi. Chunki, qaysidir bir vaziyat ushbu maqsadni yo'qqa chiqarishi mumkin.

Shuning uchun, bu holatda tushum hamda foyda olishning o'rtacha miqdorini belgilab olish eng to'g'ri yo'l hisoblanadi. Chunki, ob-havoni qanday bo'lishidan qat'iy nazar mahsulotlar miqdorini maqbul holatda rejalashtirish qo'yilgan maqsadga erishishdagi eng to'g'ri yo'ldir. Ushbu usulni quyidagi misol yordamida o'rganib chiqamiz.

Bolalar ustki kiyimi ishlab chiqarishga ixtisoslashgan kichik korxonaga oktyabr va noyabr oylarida bir dona kurtka ishlab chiqarish uchun 30,0 ming so'm xarajat qiladi, bir dona palto ishlab chiqarish uchun esa -40,0 ming so'm xarajat qiladi. Sotish bahosi esa kurtka uchun - 35,0 ming so'm bo'lsa, Palto uchun esa - 50,0 ming so'm.

Ko'p yillik kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, korxonaga havo iliq kelsa 270 dona kurtka, 170 dona palto sotar ekan. Sovuq havoda esa 200 dona kurtka mahsuloti, 250 dona palto mahsulotini sotish imkoniyati mavjud.

Ob-havoni qanday bo'lishligi avvaldan bashorat qilish qiyinligini e'tiborga olib, ya'ni tabiat injiqligini hisobga olgan holda korxonaga tushadigan tushumni barqarorlashtirish talab etilsa, quyidagicha hisob- kitob ishlari amalga oshiriladi.

1. Mavsum iliq kelsa korxonaga tushumi quyidagicha bo'ladi.

$$270 * 35 + 170 * 50 = 19500,0 \text{ ming so'm};$$

2. Mavsum sovuq kelsa korxonaga tushumi quyidagicha bo'ladi.

$$200 * 35 + 250 * 50 = 17950,0 \text{ ming so'm}.$$

Bu yerda korxonaning iliq havo uchun mo'ljallagan strategiyasini A hamda sovuq havo uchun esa V, tabiatning iliq havosi uchun S, sovuq havosi uchun D kabi belgilashlarni kiritamiz

Korxonaga uchun A va V strategiyalardan tashqari, tabiatning injiqligi ham mavjud. Bu holat ham erishiladigan tushum, natijada esa foydaga (zarar) o'z ta'sirini ko'rsatadi. Misol uchun, korxonaga A strategiyani qo'lladi, lekin havo sovuq (D) keldi. Bunda korxonaning tushumi:

$$200 * 35 + 170 * 50 - 80 * 40 = 12300 \text{ ming so'm}.$$

Agar korxonaga V strategiyani qo'llagan holda S iliq havo bo'lsa, u holda:

$$200 * 35 - 70 * 30 + 170 * 50 = 1300 \text{ ming so'mni tashkil etadi}.$$

Yuqoridagi ma'lumotlardan foydalanib esa, quyidagi matritsa jadvalini tuzamiz. Bunda korxonaga R_1 - komanda, tabiatni esa R_2 shartli belgi bilan belgilab olamiz.

2.22-jadval

Nazariy o.,yin usulida daromadlarni boshqarish strategiyasini belgilash

Ishtirokchilar	R ₂ (Tabiat)			
	Strategiya	S	D	Min
P ₁ (Korxonona)	A	19500	12300	12300
	B	13400	17950	13400
	Max	19500	17950	-

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonaning strategiyasi tabiat strategiyasi bilan bir xil bo'lsa 19500 yoki 17950 ming so'm foydaga erishishi mumkin. Aks holda mazkur ko'rsatkich 12300 yoki 13400 ming so'm holatida qoladi. Bu yerda P₁ va R₂ o'yinchilarni strategiyasi o'zaro muvofiq kelmaydi deb qaraladi. Demak, korxonona eng kam foydaga erishadi deb olinadi. Ya'ni, o'yinda korxonona yutqizadi.

Shu sababli, korxonona bu ikki mahsulot turidan o'rtacha foydaga erishish yo'lini ishlab chiqadi.

Buning uchun

R₁ o'yinchining A strategiyasida chastotani noma'lum X bilan belgilaymiz. Mazkur holatda V strategiyadagi chastota esa (1-X) miqdorga teng bo'ladi.

Endigi navbatda quyidagi hisob-kitoblarni amalga oshiramiz:

$$19500X + 12300(1-X) = 13400X + 17950(1-X)$$

$$117500X = 56500$$

$$X = 0,48 \quad (1 - 0,48) = 0,52$$

$$19500 * 0,48 + 12300 * 0,52 = 15756$$

$$13400 * 0,48 + 17950 * 0,52 = 15766$$

$$(200 + 250) * 0,48 + (270 + 170) * 0,52 = 236 \text{ kurtka} + 208 \text{ palto}$$

Demak korxonona shuncha assortimentdagi mahsulot ishlab chiqarishi uning omillar ta'sirida tushumning va daromadning bir xilligini ta'minlash imkoniyatini beradi.

2.3.4. Korrelyatsiya va regresiya usuli

Ushbu usul juda ko'p kuzatuvlardagina namoyon bo'ladigan ko'rsatkichlar orasidagi to'liq bo'lmagan, taxminiy bog'lanishdir. Odatda, juft va ko'p miqdorli korrelyatsiyalar farqlanadi. Juft korrelyatsiya – bu bitta omilli, boshqasi natijaviy bo'lgan ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanishdir. Ko'p miqdorli korrelyatsiya esa natijaviy ko'rsatkichlar bilan bir nechta omillarning o'zaro ta'sirida ishlatiladi.

Korrelyatsion tahlilni qo'llash bir yoki bir nechta omillar ta'siri ostida bo'lgan natijaviy ko'rsatkichlar o'zgarishini aniqlash (mutlaq o'lchamda), har bir omildan natijaviy ko'rsatkichning nisbiy bog'lanish darajasini aniqlashda foydalaniladi.

2.23-jadval

Mehnat unumdorligi (Y) ning ishchilar yoshi (x) ga bog'liqligi

x	y	x/10	xy	x ₂	x ₂ y	x ₃	x ₄	y _x
20	4,2	2,0	8,4	4,00	16,8	8,0	16	3,93

25	4,8	2,5	12,0	6,25	30,0	15,62	39	4,90
30	5,3	3,0	15,9	9,00	47,7	27,00	81	5,55
35	6,0	3,5	21,0	12,25	73,5	42,87	150	5,95
40	6,2	4,0	24,8	16,00	99,2	64,00	256	6,05
45	5,8	4,5	26,1	20,25	117,4	91,13	410	5,90
50	5,3	5,0	26,5	25,00	132,5	125,00	625	5,43
55	4,4	5,5	24,2	30,25	133,1	166,40	915	4,78
60	4,0	6,0	24,0	36,00	144,0	216,00	1296	3,70
<i>Jami</i>	46,0	36,0	183,0	159,00	794,0	756,00	3788	46,00

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, ishchilarning mehnat unumdorligi 40 yoshgacha oshib, keyin pasayib boradi. Demak, qaysiki korxonaning 30-40 yoshli ishchilari ko'p bo'lsa, o'sha korxonaning mehnat unumdorligi yuqoriroq bo'lar ekan. Bu omilni mehnat unumdorligi darajasini rejalashtirishda va uning o'sish zaxiralarini hisoblashda e'tiborga olish zarur.

Iqtisodiy tahlilda egri chiziqli bog'lanishni yozish uchun, ko'pincha, giperbola qo'llaniladi

$$Y_x = a + \frac{b}{x}$$

Uning parametrlarini aniqlash uchun quyidagi tenglamalar tizimlarini yechish kerak:

$$\begin{cases} na + b \sum \left(\frac{1}{x} \right) = \sum y \\ a \sum (1) + b \sum \left(\frac{1}{x} \right) = \sum y \end{cases}$$

$$\sum (1) + \sum \left(\frac{1}{x} \right) = \sum \left(\frac{1}{x} \right) y$$

Giperbola ikki ko'rsatkich orasidagi quyidagi bog'lanishni tavsiflaydi. Agar, bitta o'zgaruvchi oshsa boshqasining qiymati ma'lum darajagacha o'sadi, keyin esa o'sish pasayadi, masalan, hosildorlik necha marta o'g'it solinganlikka, hayvonlarning mahsuldorligi ularning boqilishiga, mahsulot tannarxi ishlab chiqarish hajmiga bog'liqligi va h.k.

Omili va natijaviy ko'rsatkichlar bog'lanishlarining chambarchasligini o'lchash uchun korrelyatsiya koeffitsiyentlari hisoblanadi. O'rganilayotgan ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanishning to'g'ri chiziqli shaklida bo'lgan holatida u quyidagi formuladan topiladi:

$$r = \frac{\sum xy - \frac{\sum x \cdot \sum y}{n}}{\sqrt{\left(\sum x^2 - \frac{(\sum x)^2}{n} \right) \cdot \left(\sum y^2 - \frac{(\sum y)^2}{n} \right)}}$$

Yuqoridagi jadval ma'lumotlarini formulaga $\sum xy, \sum x, \sum y, \sum x^2$ va

$\sum y^2$ larning qiymatlarini qo'yib, uning qiymati 0,66 ga tengligini olamiz.

$$r = \frac{22900 - \frac{900 \cdot 500}{20}}{\sqrt{\left(41500 - \frac{900^2}{20}\right) \cdot \left(12860 - \frac{500^2}{20}\right)}} = 0,66$$

Korrelyatsiya koeffitsiyenti 0 dan 1 gacha qiymat qabul qilishi mumkin. Qiymati 1 ga qancha yaqin bo'lsa, o'rganilayotgan holat bilan bog'lanish shunchalik chambarchas bo'ladi va aksincha. Berilgan holatda korrelyatsiya koeffitsiyenti kattaroq ($r=0,66$). Bundan shuni xulosa qilish mumkinki, yerning sifati ushbu tumandagi donli ekinlar hosildorligi darajasiga bog'liq bo'lgan asosiy omillardan biri hisoblanar ekan.

Agar korrelyatsiya koeffitsiyentini ikkinchi darajaga oshirsak, determinatsiya koeffitsiyentini ($d=0,436$). Bu shuni ko'rsatadiki natijaviy ko'rsatkich 43,5% asosiy omilga, 56,5%i qolgan omillarga bog'liq ekan.

Bog'lanishning egri chiziqli shaklda bog'lanish chambarchasligini o'lchashda esa chiziqli korrelyatsiya koeffitsiyenti ishlatiladi va bu korrelyatsion munosabat quyidagicha ko'rinishga ega:

$$\eta = \sqrt{\frac{\sigma_y^2 - \sigma_{y_x}^2}{\sigma_y^2}}$$

Ushbu formula har tomonlama (universal) hisoblanadi. Bu formuladan korrelyatsiya koeffitsiyentini hisoblash uchun istalgan shakldagi bog'lanishda foydalanish mumkin. Biroq, eng avvalo, regressiya tenglamasini yechish kerak, har bir kuzatuv uchun natijaviy ko'rsatkichning to'g'rilangan qiymati (Y_x)ni hamda o'rtacha va to'g'rilangan darajasidan haqiqiy qiymatning og'ishlar kvadratini hisoblash kerak.

2.24-jadval

Egri chiziqli bog'lanishda korrelyatsion munosabatni aniqlash uchun boshlang'ich ma'lumotlarni hisoblash

Y	Y_x	$Y - \bar{Y}$	$(Y - \bar{Y})^2$	$Y - Y_x$	$(Y - Y_x)^2$
4,2	3,93	-0,9	0,81	+0,27	0,073
4,8	4,90	-0,3	0,09	-0,10	0,010
5,3	5,55	+0,2	0,04	-0,25	0,062
6,0	5,95	+0,9	0,81	+0,05	0,003
6,2	6,05	+1,1	1,21	+0,15	0,022
5,8	5,90	+0,7	0,49	-0,10	0,010
5,3	5,43	+0,2	0,04	-0,13	0,017
4,4	4,78	-0,7	0,49	-0,38	0,144
4,0	3,70	-1,1	1,21	+0,30	0,090
\sum_{46}	46,0	-	5,19	-	0,431

Olingan qiymatlarni yuqoridagi formulaga qo'yib, ishchilar yoshi va mehnat unumdorligi orasidagi bog'lanish chambarchasligini xarakterlovchi korrelyatsion munosabat kattaligini aniqlaymiz:

$$\eta = \sqrt{\frac{5,19:9 - 0,43:9}{5,19:9}} = \sqrt{\frac{0,576 - 0,049}{0,576}} = 0,956$$

Xulosada qilib aytib o'tish kerakki, juft korrelyatsiya usulini qo'llashni faqat ikkita misoldagina ko'rib chiqdik. Biroq bu usul har xil iqtisodiy ko'rsatkichlar orasida munosabatni ham o'rganish uchun qo'llanilishi mumkin. Bu esa o'rganilayotgan holatni, uning o'zgarishida har bir omilning o'rni va ahamiyatini baholashda chuqurroq bilimga ega bo'lish imkoniyatini beradi.

Korxonaning xo'jalik faoliyatidagi iqtisodiy holatlari va jarayonlari ko'p sonli omillarga bog'liq. Bu kabi kompleks omillarning o'zaro bog'lanishlari o'rganilayotgan holatni to'liqroq xarakterlaydi.

Korrelyatsion tahlil uchun omillarni saralash – eng muhim hisoblanadi. Chunki tahlilning yakuniy natijalari omillarning qanchalik to'g'ri tanlanganligiga bog'liq. Nazariya va tahlilning amaliy tajribasi omillarni tanlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda quyidagi qoidalarga bo'ysunish kerak:

1. Birinchi navbatda, ko'rsatkichlar orasidagi sababli bog'lanishlarni hisobga olish zarur, negaki, faqat ulargina o'rganilayotgan holat mohiyatini ochib beradi. Natijaviy ko'rsatkichli matematik munosabatlarda joylashgan bu kabi omillarning tahlili unchalik ahamiyat kasb etmaydi.

2. Ko'p omilli korrelyatsion model yaratishda amalda qilib bo'lmaydigan barcha shart va majburiyatlarni o'z ichiga olgan, natijaviy ko'rsatkichlarga hal qiluvchi ta'sir o'tkazadigan eng muhim omillarni tanlab olish zarur. Styudent bo'yicha kam jadvalli, ishonchlilik mezoniga ega bo'lgan omillarni hisobga olish tavsiya qilinmaydi.

3. Chiziqli turdagi korrelyatsion modellarga egri chiziqli xarakterga ega bo'lgan natijaviy ko'rsatkich bilan bog'lanishli omillarni qo'shish tavsiya etilmaydi.

4. Korrelyatsion modelga o'zaro bog'langan omillarni qo'shish mumkin emas. Agar ikkita omil o'rtasidagi juft korrelyatsiya koeffitsiyenti 0,85 dan ko'p bo'lsa, korrelyatsion tahlil qoidasiga ko'ra bittasini chiqarib tashlash kerak, aks holda, natijaviy ko'rsatkichni xau holda bo'lishiga olib keladi.

5. Korrelyatsion modelga funksional xarakterdagi natijaviy ko'rsatkichda bog'lanishli omillarni korrelyatsion modelga qo'shish tavsiya etilmaydi.

Korrelyatsion model uchun omillarni saralashda analitik guruhlash, parallel va dinamik qatorlarni solishtirish, chiziqli grafiklar katta yordam beradi. Ular

yordamida o'rganilayotgan ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanish mavjudligi, shakli va yo'nalishini aniqlash mumkin. Omillarni saralashni Styudent mezoni bo'yicha qiymatlarni baholash asosida korrelyatsion tahlil masalasini yechish jarayonida ham amalga oshirish mumkin.

Sanab o'tilgan shartlarni hisobga olgan holda va omillarni saralash usullarini qo'llagan holda ko'p omilli korrelyatsion modelning rentabellik darajasi (Y) uchun uning darajasiga katta ta'sir ko'rsatuvchi quyidagi omillar tanlab olingan.

x_1 – material unumi, so'm;

x_2 – jamg'arma unumi, so'm;

x_3 – mehnat unumdorligi (bir ishchining o'rtacha yillik ishlab chiqarishi), ming so'm;

x_4 – korxonada aylanma mablag'ining aylanish davomiyligi, kun;

x_5 – yuqori sifatli mahsulotning solishtirma og'irligi %.

Modomiki, korrelyatsion bog'lanish ko'p sonli kuzatuvlarda to'laligicha namoyon bo'lar ekan, ma'lumotlarni tanlab olish hajmi yetarlicha katta bo'lishi kerak, negaki ko'p sonli kuzatuvlardagina boshqa omillarning ta'siri tekislanadi. O'rganilayotgan obyektlar majmui qanchalik ko'p bo'lsa, natijalar tahlili shunchalik aniq bo'ladi.

Bu shartni hisobga olgan holda sanab o'tilgan omillarning rentabellik darajasiga ta'siri 40 ta korxonada misolida o'rganiladi.

Har bir omil va natijaviy ko'rsatkichlardan yig'ilgan boshlang'ich ma'lumotlar aniqligi, bir turdaligi va me'yoriy taqsimot qonunlariga mos kelishi tekshirilgan bo'lishi kerak.

Birinchi navbatda uning obyektiv mavjudligiga mos holda ma'lumotning aniqliligiga ishonch hosil qilish kerak. Negaki aniq bo'lmagan ma'lumotdan foydalanish tahlil natijalarining noaniqligiga va noto'g'ri xulosalar chiqarishga olib keladi.

Ma'lumot o'rtacha darajada taqsimlanishi bo'yicha bir turda bo'lishi kerak. Agar obyektlar guruhlari o'rtacha darajadan katta farq qilsa, bu boshlang'ich ma'lumotlarning bir turda emasligidan dalolat beradi.

Ma'lumotning bir turda bo'lish mezonini bu har bir omilli va natijaviy ko'rsatkichlarda hisoblanadigan o'rta kvadratik og'ish va variatsiya koeffitsiyenti hisoblanadi.

O'rta kvadratik og'ish alohida qiymatlarni o'rta arifmetik qiymatlardan absolyut og'ishini ko'rsatadi. Uning qiymati ushbu formuladan topiladi:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum (x_i - \bar{x})^2}{n}}$$

Variatsiya koeffitsiyenti alohida qiymatlarni o'rtacha arifmetik qiymatlardan nisbiy og'ishi chegarasini ko'rsatadi. U quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi

$$V = \frac{\sigma}{\bar{x}} \cdot 100$$

Variatsiya koeffitsiyenti qanchalik katta bo'lsa, shuncha tarqoqlik nisbatan ko'p va o'rganilayotgan obyektlarning to'g'rilanishi kam bo'ladi. Variatsion qatorlarning o'zgarishi quyidagicha qabul qilingan: 10%

dan oshib ketmasa – arziyas, 10-20% - o'rtacha, 20% dan ko'p bo'lsa katta, lekin 33% dan oshib ketmasligi kerak. Variatsiya 33% dan oshib ketsa bu ma'lumotlarning bir turda emasligidan darak beradi va bir turda bo'lmagan ma'lumotlarni chiqarib tashlash kerak bo'ladi. Bular odatda tanlov qatorlarining boshida yoki oxirida bo'ladi.

2.25-jadval

Boshlang'ich ma'lumotlarning statistik tavsifi ko'rsatkichlari

O'zgaruvchilar raqami	O'rtacha arifmetik qiymati	O'rtacha kvadratik og'ish	Variatsiya, %	Asimetriya	Eks-tsess	Asimetriya xatosi	Eks-tsess xatosi
Y	27,15	2,85	10,50	0,20	-1,16	0,37	0,73
x1	2,77	0,28	10,08	0,36	-0,81	0,37	0,73
x2	92,57	8,70	9,39	0,24	-0,69	0,37	0,73
x3	8,46	0,59	7,00	0,10	-0,52	0,37	0,73
x4	17,77	2,76	15,55	0,72	-0,08	0,37	0,73
x5	31,68	7,28	22,98	0,63	-0,13	0,37	0,73

1.29-jadvalda eng yuqori variatsiya x_5 da ($V= 22,98$), lekin u 33% oshib ketmaydi. Demak, boshlang'ich ma'lumot bir turda ekan va uni keyingi hisob uchun qo'llash mumkin.

Variatsiyaning eng yuqori ko'rsatkichi asosida korrelyatsion tahlil uchun zarur bo'ladigan ma'lumotlar hajmini quyidagi formuladan topish mumkin.

$$n = \frac{V^2 t^2}{m^2} = \frac{22,98^2 \cdot 1,96^2}{8^2} = 32,$$

bu yerda n – tanlanadigan ma'lumotlarning kerakli hajmi;

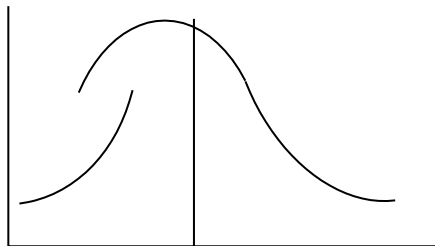
V – variatsiya, %;

t – ehtimollik darajasi $P= 0,05$ da 1,96 ga teng bo'ladigan bog'lanish ishonchliligi ko'rsatkichi;

m – hisoblarning aniqlilik ko'rsatkichi (iqtisodiy ko'rsatkichlarda xau holda 5-8% gacha ruxsat beriladi).

Demak, qabul qilingan tanlov hajmi (40 ta korxonada) korrelyatsion tahlil o'tkazish uchun yetarli bo'lar ekan.

Boshlang'ich ma'lumotlarning me'yoriy taqsimot qonuniga bo'ysunishi deganda o'rganilayotgan ma'lumotlarning asosiy qismi har bir ko'rsatkich bo'yicha uning o'rtacha qiymati atrofida guruhlangan bo'lishi kerak, juda katta va juda kichik miqdordagi obyektlar esa iloji boricha kamroq uchrashi kerakligi tushuniladi. Me'yoriy taqsimot grafigi -rasmda berilgan.

2.1-rasm. Ma'lumotlarning me'yoriy taqsimoti grafigi.

Ma'lumotlarni me'yoriy taqsimotdan og'ish darajasini sonli ifodalash uchun asimmetriya ko'rsatkichi ekstsessa ko'rsatkichi qo'llaniladi.

Asimmetriya ko'rsatkichi (A) va uning xatosi (m_a) quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$A = \frac{\sum (x_i - \bar{x})^3}{n\sigma^3}; m_a = \sqrt{\frac{6}{n}}$$

Ekstsess ko'rsatkichi (E) va uning xatosi (m_e) quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$E = \frac{\sum (x_i - \bar{x})^4}{n\sigma^4}; m_e = \sqrt{\frac{24}{n}}$$

Simmetrik taqsimotda $A=0$. Noldan farqli bo'lsa ma'lumotlar taqsimotida asimmetriya mavjudligini ko'rsatadi. Salbiy asimmetriya ma'lumotlarning katta qiymatga egaligidan, ijobiy asimmetriya esa kichik qiymatli ma'lumotlar ko'p uchrashidan dalolat beradi.

Me'yoriy taqsimotda ekstsess ko'rsatkichi $E=0$ bo'ladi. Agar $E>0$ bo'lsa, ma'lumotlar o'rtacha qiymati atrofida zich jamlangan, o'tkir uchli shakllangan bo'ladi. Agar $E<0$ bo'lsa, egri taqsimot yassi uchli shaklda bo'ladi. Biroq, A/m_a va E/m_e munosabat 3 dan kichik bo'lsa asimmetriya hamda ekstsess unchalik ahamiyat kasb etmaydi va o'rganilayotgan ma'lumot me'yoriy taqsimot qonunlariga mos keladi.

jadvalda A/m_a va E/m_e ning istalgan munosabatida 3 dan oshmaydi, demak, boshlang'ich ma'lumot bu qonunga bo'ysunadi.

Omilli va natijaviy ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'lanishni modellashtirish o'rganilayotgan bog'lanishni aniqroq aks ettiradigan mos tenglamani tanlashga e'tibor qaratadi.

Uni asoslash uchun ham mavjud bog'lanishni o'rnatuvchi usullar: analitik guruhlash, chiziqli grafiklar va h.k. qo'llaniladi.

Agar barcha omilli ko'rsatkichlar natijaviy bilan bog'lanishlar to'g'ri chiziqli xarakterda bo'lsa, bu bog'lanishni yozish uchun quyidagi chiziqli funktsiyani qo'llash mumkin

$$Y_x = a + b_1 x_1 + b_2 x_2 + \dots + b_n x_n;$$

Natijaviy va omilli ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanishning egri chiziqli shaklida darajali funktsiya ham

$$Y_x = b_0 \cdot x_1^{b_1} \cdot x_2^{b_2} \cdot \dots \cdot x_n^{b_n};$$

yoki logarifmik funktsiya ham qo'llanilishi mumkin.

$$\lg Y_x = b_0 + b_1 \lg x_1 + b_2 \lg x_2 + \dots + b_n \lg x_n;$$

Keltirilgan modellarning yaxshi tomonlari shundaki, ularning (b_i) ko'rsatkichiga iqtisodiy tushuncha (izoh) berish mumkin. *Chiziqli modeldagi* koeffitsiyentlar omilli ko'rsatkichlar birlikka o'zgarganda, absolyut ifodalashda darajali va logarifmik ko'rsatkichlar foizlarga o'zgarganda natijaviy ko'rsatkich necha birlikka o'zgarganligini ko'rsatadi.

Bog'lanish shaklini asoslash qiyin bo'lgan hollarda masalani yechish uchun har xil modellarni qo'llash va natijalarni taqqoslab ko'rish mumkin. Haqiqiy bog'lanishlarda turli modellarning mosligini tekshirish uchun approksimatsiyaning o'rtacha xatoligi va determinatsiyaning ko'p sonli koeffitsiyentlari o'lchamini ko'rsatuvchi Fisher mezonidan foydalanamiz. Bu haqda keyinroq to'xtalamiz.

O'rganilayotgan omillar va rentabellik darajasi o'rtasidagi bog'lanishni o'rganish shuni ko'rsatdiki, bizning misolda ko'rib o'tilgan barcha bog'lanishlar to'g'ri chiziqli xarakterga ega ekan. Shuning uchun ularni ifodalash uchun chiziqli funktsiya qo'llanildi.

Ko'p omilli korrelyatsion tahlil masalasini yechish EHM da «Statistika» paketida joylashgan namunali dasturlar bo'yicha amalga oshiriladi. Avvalo boshlang'ich ma'lumotlar matritsasi (-jadval) tuzib olinadi. Birinchi ustunda kuzatuvlar tartib raqami, ikkinchi ustunga natijaviy ko'rsatkichlar qiymati (Y), keyingisiga esa omilli ko'rsatkichlar qiymati (x_i) yozib olinadi.

2.26-jadval

Korrelyatsion tahlil uchun boshlang'ich ma'lumotlar

T/r	Y	x ₁	x ₂	x ₃	x ₄	x ₅
1	22,5	2,40	80,0	8,00	25,0	25,0
2	23,8	2,70	88,0	7,30	23,0	22,5
3	24,7	2,50	87,0	7,90	22,0	26,0
...	...	...	...	...	...	...
40	32,4	320	94,4	9,90	18,0	36,5

Bu ma'lumotlar elektron hisoblash mashinalariga kiritiladi. So'ngra ular asosida juft va xususiy korrelyatsiya koeffitsiyentlari matritsasi, ko'p miqdorli regressiya tenglamasi, korrelyatsiya koeffitsiyentlari ishonchliligi yordamida baholanuvchi ko'rsatkichlar hamda bog'lanish tenglamalari: Styudent mezon (t), Fisher mezon (F), approksimatsiyaning o'rtacha xatoligi (?), korrelyatsiyaning ko'p miqdorli koeffitsiyentlari (R) va determinatsiyalar (D) hisoblanadi.

Korrelyatsiyaning juft va xususiy koeffitsiyentlari matritsasini o'rganib, ko'rilayotgan holatlar bir-birlari bilan chambarchas bog'liq degan xulosaga kelish mumkin. Juft korrelyatsiyalar koeffitsiyenti umumiy holda, natijaviy ko'rsatkichlar darajasini aniqlovchi boshqa omillar ta'sirini hisobga olgan holda, ikki ko'rsatkich orasidagi bog'lanish chambarchasligini xarakterlaydi.

1.31-jadvaldagi ma'lumotlar (birinchi ustun) shundan darak beradiki, barcha omillar rentabellik darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatar ekan. Asosan rentabellik material unumi, jamg'arma unumi, mahsulot sifati va mehnat unumdorligiga chambarchas bog'liqdir. Ushbu ko'rsatkichlar oshishi bilan rentabellik oshadi (to'g'ridan-to'g'ri bog'lanish); mablag' aylanishining davomiyligi oshsa, rentabellik kamayadi (aylanma bog'lanish).

2.27-jadval

Korrelyatsiyaning juft koeffitsiyentlari matritsasi

Ko'rsatkich	Y	x ₁	x ₂	x ₃	x ₄	x ₅
Y	1					
x ₁	0,75	1				
x ₂	0,73	0,34	1			
x ₃	0,74	0,29	0,40	1		
x ₄	-0,51	-0,33	-0,46	0,45	1	
x ₅	0,72	0,40	0,22	0,36	0,37	1

Biroq shuni ta'kidlash joizki, korrelyatsiyaning juft koeffitsiyentlari boshqa omillarning natijaga ta'siri holatida olingan. Ularning ta'siridan ajratib, natijaviy va omilli ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanishni sof holdagi sonli xarakteristikasini olish uchun korrelyatsiyaning xususiy koeffitsiyentlari hisoblanadi.

2.28-jadval

Korrelyatsiyaning xususiy koeffitsiyentlari matritsasi

Ko'rsatkich	Y	x ₁	x ₂	x ₃	x ₄	x ₅
Y	1					
x ₁	0,59	1				
x ₂	0,48	-0,136	1			
x ₃	0,39	0,019	0,003	1		
x ₄	-0,36	0,090	-0,14	-0,14	1	
x ₅	0,31	0,098	0,16	0,48	0,082	1

Korrelyatsiyaning xususiy va juft koeffitsiyentlarini taqqoslaganimizda boshqa omillarning rentabellik darajasi va o'rganilayotgan omillar orasidagi bog'lanishga ta'siri yetarlicha ahamiyatli: korrelyatsiyaning xususiy koeffitsiyentlari juft koeffitsiyentlaridan ancha pastligini ko'rish mumkin. Bu korrelyatsion modelga kiruvchi omillar rentabellikka nafaqat bevosita, balki bilvosita ham ta'sir ko'rsatishidan darak beradi. Shuning uchun chalg'ituvchi omillar ta'siridan tozalagach, biroz chambarchas bog'lanish hosil bo'ldi. Agar teskari yo'nalishdan ta'sir etuvchi omillar ta'siridan ham tozalasak, juda chambarchas bog'lanish hosil bo'ldi.

Bu sabablar orqali nafaqat korrelyatsiya koeffitsiyenti miqdori o'zgaradi, balki, bog'lanish yo'nalishi ham, umumiy ko'rinishda to'g'ri bo'lishi mumkin, aslida teskari tomonga o'zgarib ketgan bo'lishi mumkin yoki aksincha. Buni quyidagicha tushunish mumkin: korrelyatsiyaning juft koeffitsiyentlari hisoblanayotganda natijaviy va omilli ko'rsatkichlarning o'zaro bog'lanishi o'rganilayotganda, ularning boshqa omillar bilan ham o'zaro ta'sirlari hisobga olinadi. Masalan, agar mehnat unumdorligining o'sish sur'ati undagi to'lovni oshirish sur'atidan oshib ketsa, mehnatga haq to'lash darajasi oshganda rentabellik ham oshadi. Shuning uchun, umumiy holda rentabellik darajasi va mehnatga haq to'lash darajasi o'rtasidagi bog'lanish to'g'ri bo'ladi. Agar mehnat unumdorligi va boshqa omillarni o'zgartirmagan holda mehnatga haq to'lash darajasini oshirsak, u holda rentabellik pasayadi, ya'ni korrelyatsiyaning xususiy koeffitsiyenti minus belgisi bilan chiqadi.

Shunday qilib, korrelyatsiyaning xususiy va juft koeffitsiyentlari yordamida o'rganilayotgan holatlarning bevosita va umumiy hollardagi bog'lanishlari haqida tasavvurga ega bo'lish mumkin. Omillarning o'zaro ta'sirini xarakterlaydigan korrelyatsiya koeffitsiyentlari ham muhim ahamiyatga ega. Ta'kidlab o'tilganidek, korrelyatsion modelga bir-biridan mustaqil bo'lgan omillar tanlab olinadi. Agar ikkita omilli ko'rsatkichning korrelyatsiya koeffitsiyenti 0,85 dan yuqori bo'lsa, ularning bittasini modeldan chiqarib tashlash kerak. Korrelyatsiya koeffitsiyentlari matritsasini o'rganish natijasida ushbu modelga kiritilgan omillar bir-birlari bilan zich bog'lanmagan degan xulosaga kelish mumkin.

Bog'lanishni chambarchasligini o'rganishda korrelyatsiya koeffitsiyentlari tanlash hajmiga bog'liq holda tasodifiyligiga e'tibor qaratish zarur. Ma'lumki, kuzatuvlar soni kamayishi bilan korrelyatsiya koeffitsiyenti ishonchliligi tushib ketadi yoki kuzatuvlar soni ortishi bilan korrelyatsiya koeffitsiyenti ishonchliligi oshadi.

Korrelyatsiya koeffitsiyenti ahamiyati Styudent mezoni bo'yicha tekshiriladi

$$t = \frac{r}{\sigma_r} = \frac{0,59}{0,103} = 5,72 \quad (15)$$

bu yerda, σ_r – korrelyatsiya koeffitsiyentining o'rta kvadratik xatoligi bo'lib, u quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi

$$\sigma_r = \frac{1-r^2}{\sqrt{n-1}} = \frac{1-0,59^2}{\sqrt{40-1}} = 0,103 \quad (16)$$

Agar t ning hisoblangan qiymati jadvaldagi qiymatdan katta bo'lsa, u holda korrelyatsiya koeffitsiyenti kattaligi ma'noga ega degan xulosa chiqadi. t ning jadvaldagi qiymati Student mezoni qiymati jadvalidan topiladi. Bunda erkinlik darajasi soni ($V = n - 1$) va ishonchli ehtimollik darajasi (iqtisodiy hisob-kitoblarda, odatda, 0,05 yoki 0,001) hisobga olinadi. Bizning misolda erkinlik darajasi soni $n - 1 = 40 - 1 = 39$ ga teng. Ishonchli ehtimollik darajasi esa $P = 0,05$ ga teng. Modomiki, t haqiqiy barcha holda t jadvaldan katta ekan, natijaviy va omilli ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanish ishonchli, korrelyatsiya koeffitsiyenti kattaligi esa ma'noga ega ekan.

2.29-jadval

Haqiqiy qiymati

O,,zgaruvchi raqami	x₁	x₂	x₃	x₄	x₅
haqiqiy t	5,72	3,9	2,9	2,6	2,16

Korrelyatsion tahlilning keyingi bosqichi – bog'lanish tenglamasini (regressiyani) hisoblash bo'lib, u qadamli usulda olib boriladi. Dastlab natijaviy ko'rsatkichga ko'proq ta'sir ko'rsatadigan bitta omil qabul qilinadi, so'ng ikkinchi, uchinchi va h.k. Har bir qadamda bog'lanish tenglamasining ishonchliligini baholashga yordam beradigan bog'lanish tenglamalari, korrelyatsiyaning ko'p miqdorli koeffitsiyentlari (R), determinatsiyalar (D), F-munosabat (Fisher mezoni), standart xau holda (?) va boshqalar hisoblab boriladi. Har bir qadamda ularning qiymati oldingisi bilan solishtirib boriladi. Korrelyatsiyaning ko'p miqdorli koeffitsiyenti, determinatsiya va Fisher mezoni qanchalik katta va standart xau holda qiymati qanchalik kichik bo'lsa, o'rganilayotgan ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanishni ifodalovchi bog'lanish tenglamasi shunchalik aniq bo'ladi. Agar keyingi qo'shilgan omil bog'lanish ko'rsatkichi bahosini yaxshilamasa, bu omilni tashlab yuborish kerak, ya'ni ko'rsatkich eng optimal bo'lgan bosqichda to'xtatilishi kerak.

Har bir qadamda natijalarni solishtirish beshinchi qatorda to'laligicha ifodalansa, bu bog'lanishni besh omilli model deyish mumkin.

Bogʻlanish tenglamasini hisoblash natijalari

/r	Bogʻlanish tenglamasi	R	D	F	?
	$Y_x = 5,81 + 7,68x_1$	0,59	0,35	50,3	895
	$Y_x = -1,11 + 5,12x_1 + 0,15x_2$	0,75	0,56	57,6	1,548
	$Y_x = -6,84 + 3,93x_1 + 0,11x_2 + 1,53x_3$	0,84	0,72	71,3	1,408
	$Y_x = -2,44 + 3,89x_1 + 0,10x_2 + 1,37x_3 - 0,12x_4$	0,88	0,77	88,8	1,398
	$Y_x = -0,49 + 3,65x_1 + 0,09x_2 + 1,02x_3 - 0,122x_4 + 0,052x_5$	0,95	0,85	95,6	1,358

Bu qadamda bogʻlanish tenglamasi quyidagi koʻrinishga ega boʻladi:

$$Y_x = 0,49 + 3,65x_1 + 0,09x_2 + 1,02x_3 - 0,122x_4 + 0,052x_5$$

bu yerda x_1 – material unumi, soʻm;

x_2 – jamgʻarma unumi, tiyin;

x_3 – mehnat unumdorligi (bir ishchi toʻgʻri kelidigan bir yillik ishlab chiqarish), ming soʻm;

x_4 – korxonada aylanma mablagʻining aylanish davomiyligi, kun;

x_5 – eng yuqori sifatli mahsulotning solishtirma salmogʻi, %

Tenglama koeffitsiyentlari har bir omilning natijaviy koʻrsatkichga sonli taʼsirini koʻrsatadi. Ushbu holatda olingan tenglamaga quyidagicha izoh berish mumkin: material unumi 1 soʻmga oshganda rentabellik 3,65%; jamgʻarma unumi 1 kop.ga oshganda – 0,09%; bitta ishchiga toʻgʻri keladigan oʻrtacha yillik ishlab chiqarish 1 ming soʻmga oshganda – 1,02%; eng yuqori sifatli mahsulotning solishtirma ogʻirligi 1% ga oshganda – 0,052% ga oshadi. Mablagʻning aylanish davomiyligi 1 kunga oshsa, rentabellik oʻrtacha 0,122% ga kamayadi.

Bogʻlanish tenglamasidagi regressiya koeffitsiyentlari turli oʻlchov birligiga ega. Bu esa natijaviy koʻrsatkichlarga taʼsir kuchi qanchaligi haqidagi savol tugʻilganda, ularni solishtirilmaydigan qilib qoʻyadi. Ularni solishtirish mumkin boʻlgan koʻrinishga olib kelish uchun regressiya tenglamasining barcha oʻzgaruvchilari oʻrta kvadratik ogʻish ulushida ifodalanadi, boshqacha qilib aytganda, regressiyaning standart koeffitsiyentlariga moʻljallanadi. Ular yana beta-koeffitsiyentlar ham deb nomlanib, (?) koʻrinishida ifodalash qabul qilingan.

Beta-koeffitsiyentlar va regressiya koeffitsiyentlari quyidagi munosabat orqali bogʻlangan:

$$\beta = b_i \frac{\sigma_{x_i}}{\sigma_y}$$

Beta-koeffitsiyentlar agan omil kattaligi bitta oʻrta kvadratik ogʻishga oshsa, unga mos, bogʻliq boʻlgan oʻzgaruvchi oʻzining oʻrta kvadratik ogʻish ulushiga

o'shishi yoki kamayishini ko'rsatadi. Beta-koeffitsiyentlarni qiyoslash har bir omilning natijaviy ko'rsatkich kattaligiga ta'sir darajasini solishtirish to'g'risida xulosalar chiqarish imkonini beradi. Bizning misolda rentabellik darajasiga material unumi, jamg'arma unumi va mehnat unumdorligi ko'proq ta'sir ko'rsatadi.

2.31-jadval

Elastiklik koeffitsiyenti va beta-koeffitsiyentlar

O,,zgaruvchi raqami	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅
Elastiklik koeffitsiyenti	0,374	0,308	0,318	-0,080	0,061
Beta- koeffitsiyent	0,359	0,275	0,213	-0,118	0,133

O'xshashlik bo'yicha elastiklik koeffitsiyentini ham qiyoslash mumkin. Uni quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$\dot{Y} = b_i \frac{\bar{x}_i}{\bar{y}} \quad (18)$$

Elastiklik koeffitsiyenti argument 1% ga o'zgarganda funksiya o'rtacha necha foizga o'zgarishini ko'rsatadi.

1.35-jadval ma'lumotlari bo'yicha rentabellik material unumi 1% ga oshganda 0,374% ga va jamg'arma unumi 1% ga oshganda 0,308% ga oshdi.

Korrelyatsion tahlil natijalarini baholash metodikasi. Bog'lanish tenglamasining ishonchliligi va uni amaliyotda qo'llash mumkinligiga ishonch hosil qilish uchun bog'lanish ko'rsatkichlarining ishonchliligiga statistik baho berish kerak. Buning uchun Fisher mezoni (F -munosabat), Darbin-Uotson mezoni (DW), approksimatsiyaning o'rtacha xatoligi (?), korrelyatsiyaning ko'p miqdorli koeffitsiyentlari (R) va determinatsiyalar (D) qo'llaniladi.

Fisher mezoni (F -munosabat) quyidagicha hisoblanadi:

$$F = \frac{\sigma_{\hat{a}i\hat{m}\hat{o}}^2}{\sigma_{\hat{i}\hat{n}\hat{o}}^2}, \text{ bu yerda } \sigma_{\hat{a}i\hat{m}\hat{o}}^2 = \frac{\sum (Y_{x_i} - \bar{Y}_x)^2}{m-1};$$

$$\sigma_{\hat{i}\hat{n}\hat{o}}^2 = \frac{\sum (Y_{i_i} - Y_{x_i})^2}{n-m} \quad (19)$$

bu yerda, Y_{x_i} – tenglama bo'yicha hisoblangan natijaviy ko'rsatkichning yakka tartibdagi qiymati;

\bar{Y}_x – tenglama bo'yicha hisoblangan natijaviy ko'rsatkichning o'rtacha qiymati;

Y_{i_i} – natijaviy ko'rsatkichning haqiqiy yakka tartibdagi qiymati;

m – tenglamaning erkin qismlarini hisobga olgan holda bog'lanish tenglamasining parametrlari soni;

n – kuzatuvlar soni (tanlov hajmi).

F -munosabatning haqiqiy kattaligi jadvaldagilari bilan solishtirilib, bog'lanishning mustahkamligi haqida xulosalar qilinadi. Bizning misolda F -munosabat beshinchi qadamda 95,67 ga teng. F javdal F ning jadvaldagi qiymatli bo'yicha hisoblangan. Ehtimollik darajasi $P= 0,05$ va erkinlik darajalasi soni $(m - 1) = 6 - 1 = 5$, $(n - m) = (40 - 6) = 34$ bo'yicha u 2,49 ni tashkil qiladi. Modomiki, $F_{his} > F_{jad}$ ekan, rentabellik va o'rganilayotgan omillar orasida bog'lanish mavjud emas degan faraz rad qilindi.

Korrelyatsion tahlil natijalari borasida metodik aniqlikni oshirish maqsadida regression model Darbin-Uotson (DW) mezoni bo'yicha ham baholanishi kerak. Bu o'rganilayotgan omillar o'rtasida avtokorrelyatsiyalar mavjudligini topishda ishlatiladi. Maxsus jadvallar bo'yicha kuzatuvlar soni, omillar soni va olingan natijalarni ularning darajalari hisobidan kelib chiqib, minimal va maksimal ruxsat etilgan chegaralari aniqlanadi.

Agar mazkur mezonning hisoblangan darajalari $d_u < DW < 4 - d_u$ chegarada bo'lsa, u holda regression modelda o'rganilayotgan omillar o'rtasida avtokorrelyatsiya mavjud emas degan xulosaga kelish mumkin. Avtokorrelyatsiyalar mavjud bo'lsa, olingan bog'lanish tenglamasi qoniqarsiz deb hisoblanadi.

Bizning misolda $DW = 1,96$, keskin (kritik) nuqtalar d_1, d_2 lar esa kuzatuvlar soni $n = 40$, bog'lanish tenglamasidagi o'zgaruvchilar soni $m = 5$ va berilgan ahamiyatga ega daraja $\alpha = 0,05$ da mos ravishda 1,23 va 1,786 ga teng.

Modomiki, DW o'zining mumkin bo'lgan boshlang'ich va oxirgi chegaralari orasida joylashgan ekan ($1,786 < 1,96 < 2,214$), bu avtokorrelyatsiya yo'qligidan dalolat beradi. Demak bu tasdiqlangan eng yuqori sifatli model hisoblanadi.

Bog'lanish tenglamasining aniqligiga statistik baho berish uchun approksimatsiyaning o'rtacha xatoligi (?) qo'llaniladi:

$$\varepsilon = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \left(\frac{Y_x - Y}{Y_i} \right)^2. \quad (20)$$

Regressiyaning nazariy chizig'i (tenglamadan hisoblangan) haqiqiysidan (empirik) kamroq og'sa approksimatsiyaning o'rtacha xatoligi shunchalik kam bo'ladi. Bu esa bog'lanish tenglamasining shakli to'g'riligidan dalolat beradi. Bizning misolda u 0,0364 yoki 3,64% ga teng. Iqtisodiy hisob-kitoblarda 5-8% gacha xatolikka yo'l qo'yilishi mumkinligini hisobga olsak, ushbu tenglama o'rganilayotgan bog'lanishni yetarlicha aniq ifodalaydi degan xulosaga kelish mumkin. Bunday katta bo'lmagan xatolik bilan ushbu tenglama bo'yicha rentabellik darajasini oldindan taxmin qilish mumkin.

Korrelyatsiyaning ko'p miqdorli koeffitsiyentlari va determinatsiyalar kattaligi orqali bog'lanish tenglamasini to'laroq muhokama qilish mumkin. Bizning misolda, oxirgi qadamda $R = 0,92$ va $D = 0,85$ ga teng. Demak, rentabellik variatsiyasi o'rganilayotgan omillar o'zgarishiga 85% hisobga olinmagan omillar o'zgarishiga esa 15% bog'liq ekan. Demak, ushbu tenglamani amaliy maqsadda qo'llash mumkin.

Korrelyatsion tahlil natijalarini amaliyotda qo'llash metodikasi. Barcha parametrlar bo'yicha tekshirilgan regressiya tenglamasidan quyidagicha foydalanish mumkin:

- xo'jalik faoliyati natijalarini baholash uchun;
 - omillarni natijaviy ko'rsatkichlarning oshishiga ta'sirini hisoblashda;
- o'rganilayotgan ko'rsatkichlar darajasini oshirishda zaxiralarni hisoblashda;
- uning miqdorini rejalash va taxmin qilishda.

Bor imkoniyatlardan kelib chiqqan holda korxonaning xo'jalik faoliyati natijalarini baholashda natijaviy ko'rsatkichning haqiqiy qiymatlari ko'p miqdorli regressiya tenglamasi asosida aniqlangan nazariy (hisoblangan) ko'rsatkichlari bilan taqqoslash orqali amalga oshiriladi. Bizning misolda (-jadvalga qarang) №1 korxonada material unumi (x_1) – 2,4 so'mni, jamg'arma unumi (x_2) – 80 tiyinni, mehnat unumdorligi (x_3) – 8 ming so'mni, aylanma mablag'larning aylanish

davomiyligi (x_4) – 25 kun, eng yuqori sifatli mahsulotning solishtirma og'irligi (x_5) – 25% ni tashkil qiladi. Bundan ushbu korxonaga uchun rentabellikni hisoblash darajasi quyidagicha:

$$Y_x = 0,49 + 3,65 \cdot 2,4 + 0,09 \cdot 80 + 1,02 \cdot 8 - 0,122 \cdot 25 + 0,052 \cdot 25 = 22,86\%$$

U 0,36% ga oshib ketdi. Korxonaga o'z imkoniyatlaridan juda yomon foydalanmoqda degan xulosaga kelish mumkin.

Har bir omilning natijaviy ko'rsatkich o'sishiga (rejaning chetga chiqish) ta'siri quyidagicha hisoblanadi:

$$\Delta Y_{x_i} = b_i \cdot \Delta x_i \quad (21)$$

bu yerda b_i – bog'lanish tenglamasida regressiya koeffitsiyenti;

Δx_i – omil ko'rsatkichning hisobot davridagi o'zgarishi.

Demak, har bir omil ko'rsatkichlari bo'yicha reja oxirigacha bajarilmagan (- jadval), rentabellik darajasi rejadagiga 2,09% ga yetmadi.

2.32-jadval

Omillarning rentabellik darajasi o'sishiga ta'siri hisobi

Omil ko'rsatkich	Hisobot davridagi ko'rsatkichlar darajasi		Δx_i	b_i	ΔY_{x_i}
	reja	haqiqiy			
x_1	2,5	2,4	-0,1	3,65	-0,365
x_2	90	80	-10	0,09	-0,900
x_3	8,2	8,0	-0,2	1,02	-0,204
x_4	22,0	25,0	+3,0	-0,122	-0,260
x_5	30	25	-5,0	+0,052	-0,260
Y	25,0	22,5	-2,5	-	-2,095

2.3.6. Logarifmlash usuli

Logarifmlash usuli multiplikativ modellarda omillar ta'sirini hisoblash uchun qo'llaniladi.

Integral metoddan farqli ravishda logarifmlashda ko'rsatkichlarning mutlaq o'sishi emas, balki ularning o'sish (pasayish) indeksi qo'llaniladi.

$z = xy$	$\lg z = \lg x + \lg y$ $\lg \Delta z = \lg z_1 + \lg z_0 = (\lg x_1 - \lg x_0) + (\lg y_1 - \lg y_0)$ $\lg(z_1 : z_0) = \lg(x_1 : x_0) + \lg(y_1 : y_0),$ $\lg z_1 = \lg x_1 + \lg y_1 ; \lg z_0 = (\lg x_0 + \lg y_0)$
$f = xyz$	$\lg f = \lg x + \lg y + \lg z.$ $\lg(f_1 : f_0) = \lg(x_1 : x_0) + \lg(y_1 : y_0) + \lg(z_1 : z_0) =$ $= \lg I_x + \lg I_y + \lg I_z.$
x	$\Delta f_x = \Delta f_{yMyM} \frac{I_g(x_1 : x_0)}{I_g(f_1 : f_0)}$
y	$\Delta f_y = \Delta f_{yMyM} \frac{I_g(y_1 : y_0)}{I_g(f_1 : f_0)} ;$
z	$\Delta f_z = \Delta f_{yMyM} \frac{I_g(z_1 : z_0)}{I_g(f_1 : f_0)}$

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, omilli model bo'yicha ishchilar soni (X), bir yilda bir ishchi tomonidan ishlangan kunlar miqdori (Y) va o'rtacha kunlik ishlab chiqarish (Z) hisobiga mahsulot chiqarishni o'sishini hisoblaymiz.

2.33-jadval

Mahsulot hajmi o'zgarishiga ishchilar soni, o'rtacha ishlangan kun hamda bir kunga to'g'ri keladigan mahsulot hajmining ta'sirini tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Haqiqatda	Farqi (+;-)
Ishchilar soni, kishi (X)	120	100	+20
Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha ishlangan bir ish kuni (Y)	208	200	-8
O'rtacha ishlangan bir ish kuniga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi, ming so'm (Z)	24	20	+4
Mahsulot hajmi, ming so'm (F)	600.000	400.000	200.000

$$Q = X * Y * Z$$

$$\Delta Q_x = \Delta Q_{yMyM} * \frac{I_g(X_1 : X_0)}{I_g(Q_1 : Q_0)} = 200 \frac{I_g(120 : 100)}{I_g(600 : 400)} = +89,9 ;$$

$$\Delta Q_y = \Delta Q_{yMyM} * \frac{I_g(Y_1 : Y_0)}{I_g(Q_1 : Q_0)} = 200 \frac{I_g(208 : 200)}{I_g(600 : 400)} = +20,2 ;$$

$$\Delta Q_z = \Delta Q_{yMyM} * \frac{I_g(Z_1 : Z_0)}{I_g(Q_1 : Q_0)} = 200 \frac{I_g(24 : 20)}{I_g(600 : 400)} = +89,9 ;$$

$$\Delta Q_{umum} = \Delta Q_x + \Delta Q_y + \Delta Q_z = 89,9 + 20,2 + 89,9 = 200 \text{ mln so'm.}$$

2.4. Tahlilning maxsus usullari

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy holati yuzasidan obyektiv axborotlarni olish yo'llarini belgilab beruvchi tahlil usullariga quyidagilarni kiritish mumkin⁷:

- moliyaviy hisobotni o'qish
- gorizontall tahlil
- vertikal tahlil
- trend tahlili
- qiyosiy tahlili
- moliyaviy koeffitsiyentlar
- omilli tahlil

Moliyaviy hisobotlarni –o'qishll – deganda moliyaviy hisobotni manzilli o'rganish tartibi tushuniladi. Ya'ni korxonani bilishni dastlabki o'rganish usulidir.

Gorizontall tahlil-moliyaviy hisobot elementlari va ularning moddalarini mutlaq va nisbiy farqlash orqali o'zgarishlarini aniqlash usulidir.

Vertikal tahlil-mablag'lar va ularning tashkil topish manbalarini, daromad va xarajatlarni, moliyaviy hisobotlarning boshqa elementlarini tarkibiy o'rganish usulidir.

Trend tahlili – asos ko'rsatkichiga nisbatan dinamik o'rganish usulidir.

Qiyosiy tahlil – bir yoki bir nechta ko'rsatkichlar tizimini, turli obyektlar bo'yicha taqqoslash usulidir.

Moliyaviy koeffitsiyentlar tahlili – moliyaviy hisobot elementlari va moddalarini o'zaro nisbatlash asosida aniqlanadigan ko'rsatkichlar asosida baholash usulidir.

Omilli tahlil – natijaviy ko'rsatkichga ta'sir etuvchi birliklarni va hisob kitob qilish mumkin bo'lgan birliklarda aniqlash usulidir⁸.

⁷Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализфинансовойотчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., К. R. SubramanyamFINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITIONPublished by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

⁸Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализфинансовойотчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., К. R. SubramanyamFINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITIONPublished by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

Moliyaviy tahlil usullari qatoriga ayrim manbalarda, shuningdek, taqqoslama (solishtirma) tahlil, loyihaviy tahlil, diskontlash usullari ham kiritiladiki ushbu usullar iqtisodchilar guruhiga kiruvchi boshqa mutaxassislar tomonidan ko'proq qo'llaniladigan usullardir.

Yuqorida keltirilgan usullar tahlilchilarning barcha qatlami uchun yagona usullar sifatida foydalaniladi.

Tahlil usullarining sxematik tushuntirish ularni anglashni yanada osonlashtiradi. Shu sababli, bir xil holatning har xil jihatlarini aks ettiruvchi moliyaviy hisobot elementlari moddalariga nisbatan, shuningdek, moliyaviy holat ko'rsatkichlariga nisbatan ushbu usullarning tasnifini berib o'tamiz.

Moliyaviy hisobotni «o'qish». Moliyaviy hisobotni «o'qish» deganda ko'pincha moliyaviy hisobotning manzilligi (egasi) mulki shakli (xususiy, aksionerlik, h.k.), o'lchov birligi (milliy va xorijiy valyuta), yuridik manzilli, davriyligi (qaysi davrga to'zilishi) tasniflash tushuniladi. Aslida o'qish kengroq tushuncha. Unda mulkning o'ziga va qarzga olingan qismlarga bo'linishi, agar korxonada pul mablag'lari bo'lsa, ular hozirda kimga tegishli ekanligi, agar korxonada foydaga ega bo'lsa, ular qaysi aktivlarda shakllanganligi (moliyaviy va nomoliyaviy ko'rinishda ekanligi), balansning o'sishi nimani izohlashi, agar korxonada moliyaviy barqaror bo'lsa yoki nobarqaror bo'lsa u balansda qanday joylashuvi kabi masalalarni ham qamrab olmog'i lozim.

Gorizontal tahlil – alohida moliyaviy ko'rsatkichlarni o'zaro taqqoslash orqali moliyaviy holatdagi o'zgarishlarga baho berish usuli hisoblanadi. O'zgarishlar, mutlaq va nisbiy ifodalarda aniqlanadi.

Moliyaviy hisobot elementlari va moddalarini, moliyaviy ko'rsatkichlarni gorizontal tahlil asosida ularning o'sish darajalariga baho beriladi.

Moliyaviy tahlilda gorizontal tahlilning quyidagi shakllaridan foydalaniladi.

1. Hisobot davri moliyaviy ko'rsatkichlarni o'tgan yilning shu davri (dekada, oy, chorak) ko'rsatkichlari bilan taqqoslash;

2. Hisobotning moliyaviy ko'rsatkichlarini o'tgan yilning shu davri ko'rsatkichi bilan taqqoslash (masalan joriy davr 1-choragini o'tgan yilning 1-choragi bilan taqqoslash)

3- Bir necha yillar bo'yicha moliyaviy ko'rsatkichlarni taqqoslash.

Buxgalteriya balansining gorizontal tahlili

Balans aktivi	Hisobot davri boshiga	Hisobot davri oxiriga	Farqi +,-	O,,sishi, %
1	2	3	4(3-2)	5(3/2)*100-100
Aktiv				
Uzoq muddatli aktivlar	UM0	Um1	UM1-UM0	UM1/UM0*100-100
Joriy aktivlar	JA0	JA1	JA1-JA1	JA1/JA1*100-100
Aktiv jami	A0	A1	A1-A0	A1/A0*100-100
Passiv				
O'z mablag'lari manbasi	O'M0	O'M1	O'M1-O'M0	O'M1/O'M0*100-100
Majburiyatlar	M0	M1	M1-M0	M1/M0*100-100
Passiv jami	P0	P1	P1-P0	P1/P0*100-100

Vertikal tahlil - gorizontal tahlilni to'ldiruvchi usuli sifatida moliyaviy hisobot elementlari, moddalarining tarkibiy jihatlariga baho berishni xarakterlaydi. Ushbu jihatlarni moliyaviy hisobotlarning barcha shakllariga nisbatan qo'llash mumkin. Umumiy tarkibda yakka birliklarning salmog'i va ularning o'zgarishlari asosida korxonada moliyaviy holatini tashxislash yanada osonlashadi. Korxonani moliyaviy ahvolini anglash, bilishda asosiy jihatlar jami tarkibda birlik qatorlarni to'g'ri nisbatlashga qaratiladi.

Buxgalteriya balansining vertikal tahlili

Balans moddalari	O,,tgan yil		Hisobot yili		Farqi	
	Summa a	%	Summa a	%	Summa	%
1	2	3	4	5	6(4-2)	7(5-3)
Aktiv						
Uzoq muddatli aktivlar	UM0	UM/A0*100	Um1	Um1/A1*100	Um1-UM0	Um1/UM0
Joriy aktivlar	JA0	JA0/A0*100	JA1	JA1/A1*100	JA1- JA0	JA1/ JA0
Aktiv jami	A0	100	A1	100	A1- A0	A1/A0
Passiv						
O'z mablag'lari manbasi	O'M0	O'M0/P0*100	O'M1	O'M1/P1*100	O'M1- O'M0	O'M1/O'M0
Majburiyatlar	M0	M0/P0*100	M1	M1/P1*100	M1- M0	M1/ M0
Passiv jami	P0	100	P1	100	P1- P0	P1/ P0

Moliyaviy natijalarning gorizontal va vertikal tahlili

Moliyaviy natija qatorlari	Belgi	O,,tgan yil		Hisobot yili		Farqi		O,,si-shi
		Summa	%	Summa	%	Summa	%	
1	2	3	4	5	6	7(5-3)	8(6-4)	9(5/3*100-100)
Mahsulot sotishdan yalpi foyda	Yaf	Yaf0	Yaf0/Sn0*100	Yaf1	Yaf1/Sn1*100	X	U	Z
Asosiy faoliyatning natijasi	An	An0	An0/Sn0*100	An1	An1/Sn1*100	X	U	Z
Moliyaviy faoliyat natijasi	Mn	Mn0	Mn0/Sn0*100	Mn1	Mn1/Sn1*100	X	U	Z
Favqulodda natija	Fn	Fn0	Fn0/Sn0*100	Fn1	Fn1/Sn1*100	X	U	Z
Soliq to'loviga qadar natija	Sn	Sn0	100	Sn1	100	X	U	Z
Foydadan soliq va boshqa soliqlar	Fs	Fs0	Fs0/Sn0*100	Fs1	Fs1/Sn1*100	X	U	Z
Sof foyda	Sf	Sf0	Sf0/Sn0*100	Sf1	Sf1/Sn1*100	X	U	Z

Xuddi shu jihat tarkibiy tahlilni pul oqimini umumiy qatorlarida, (operatsion faoliyatdan pul oqimi, investitsion faoliyatdan pul oqimi, moliyaviy faoliyatdan pul oqimi, soliqlanishdan pul oqimi qatorlari bo'yicha) asosiy vositalarning tarkibiy tuzilishida (yer, bino, inshoot, uzatuvchi moslamalar, mashina va uskunarlar, transport vositalari va h.k.), xususiy kapitalni tarkibiy tuzilishida (ustav kapitali, qo'shilgan kapital, rezerv kapitali, taqsimlanmagan foyda qatorlari bo'yicha) ham qo'llash mumkin.

Vertikal tahlil gorizonatal tahlil asosidagina bir butunlikka erishadi. Shu sababli ularni doimo birgalikda va umumiylikda foydalanish kuzatiladi. Ularni bir-biridan holi tarzda qo'llash orqali tahlilning to'liqligini ta'min etib bo'lmaydi.

Trend tahlili – asos tahlili sifatida dinamik o'zgarishlarni baholashda eng ko'p qo'llaniladigan usul hisoblanadi. Ushbu usul yordamida yaqin va uzoq davriylikdagi o'zgarishlarga mutlaq va nisbiy ifodalarda baho beriladi. Trend tahlilidan ko'pincha aktivlar o'zgarishini baholashda, foyda va uning o'sishini baholashda, investitsiyalar hajmini baholashda foydalaniladi.

Moliyaviy hisobot elementlarini trend tahlili

Yillar	Avtonomiya koeffitsiyenti	Oʻzgarishi +,-			
		Oldingi yilga nisbatan		Bazis davriga nisbatan	
		summa	%	summa	%
2014	K1	X	x	x	x
2015	K2	K2-K1	K2/K1	K2-K1	K2/K1
2016	K3	K3-K2	K3/K2	K3-K1	K3/K1
2017	K4	K4-K3	K4/K3	K4-K1	K4/K1
2018	K5	K5-K4	K5/K4	K5-K1	K5/K1

Moliyaviy koʻrsatkichlarni oʻtgan yillarga nisbatan oʻzgarishlarini tahlili

Koʻrsat- kichlar	Foyda		Sotishdan tushum		Aktivlar summasi	
	Oldingi yilga nisbatan	Bazis davriga nisbatan	Oldingi yilga nisbatan	Bazis davriga nisbatan	Oldingi yilga nisbatan	Bazis davriga nisbatan
Mutlaq ifoda						
2014	F0	x	ST0	x	A0	x
2015	F1-F0	F1-F0	ST1-ST0	ST1-ST0	A1-A0	A1-A0
2016	F2-F1	F2-F0	ST2-ST1	ST2-ST0	A2-A1	A2-A0
2017	F3-F2	F3-F0	ST3-ST2	ST3-ST0	A3-A2	A3-A0
2018	F4-F3	F4-F0	ST4-ST3	ST4-ST0	A4-A3	A4-A0
Nisbiy ifoda						
2014	F0	x	ST0	x	A0	x
2015	F1/F0	F1/F0	ST1/ST0	ST1/ST0	A1/A0	A1/A0
2016	F2/F1	F2/F0	ST2/ST1	ST2/ST0	A2/A1	A2/A0
2017	F3/F2	F3/F0	ST3/ST2	ST3/ST0	A3/A2	A3/A0
2018	F4/F3	F4/F0	ST4/ST3	ST4/ST0	A4/A3	A4/A0

Trend tahlili asosida, shuningdek, koʻrsatkichlarning aloqadorlik darajasiga, oʻrtacha oʻsish darajalarining holatiga ham baho beriladi.

Koeffitsiyentlar tahlili usuli. Korxonada faoliyatiga baho berishda mutlaq ifodalar moliyaviy holatning barcha qirralarini ochib bera olmaydi. shu sababli koʻp hollarda nisbiy ifodalardan ham foydalaniladi.

Nisbiy ifodalar fanda moliyaviy koeffitsiyentlar deb nomlanib ularning har biri korxonada moliyaviy holatining muhim jihatlarini oʻzida ifoda etishi bilan farqlanadi.

Moliyaviy koeffitsiyentlarni aniqlashning quyidagi muhim jihatlarini xarakterlash lozim:

– moliyaviy koeffitsiyentlar – 2 yoki undan ortiq ko'rsatkichlarni o'zaro nisbatlash orqali topiladi (nisbatlash o'z mazmuniga va tasnifiga ega bo'lmog'i va moliyaviy holatiga baho berishda yangi bir ko'rsatkichni ifoda etishi lozim);

– moliyaviy koeffitsiyentlar – faqat rasmiy chop etiladigan moliyaviy hisobot ma'lumotlari asosida aniqlanadi (moliyaviy koeffitsiyentlar bitta yoki bir nechta moliyaviy hisobot qatorlarini, shuningdek, ularning jamlangan birliklarini nisbatlash orqali hisoblanadi);

– moliyaviy koeffitsiyentlar – bir xil jaryonning har xil jihatlarini ifodalaydi (masalan korxonaga to'lov layoqatini baholashda, uning mutlaq, oraliq va umumiy ko'rsatkichlarini tarkiblanishi);

– moliyaviy koeffitsiyentlarni aniqlashda alohida ko'rsatkichlarni jamlash imkoniyati mavjud (masalan, korxonaga moliyaviy holatining reyting baholashda ko'rsatkichlarning jamlanishi yoki iqtisodiy nochorlikni aniqlashda ko'rsatkichlarning jamlanishi).

– moliyaviy koeffitsiyentlar – bir xil o'lchovga ega;

– moliyaviy koeffitsiyentlar – korxonaga faoliyat samaradorligini kompleks baholash imkonini beradi;

– moliyaviy koeffitsiyentlar – har xil jarayonning bir xil jihatlari mazmunini xarakterlaydi (Asosiy vositalarning eskirishi va yaroqlilik koeffitsiyentlari har xil jihat, ularning birligi esa bitta jihat)dan iborat;

– moliyaviy koeffitsiyentlar – mutlaq darajadagi qiymatning qanday bo'lishidan qat'iy nazar barcha korxonaga va tashkilotlar ko'rsatkichlarini qiyosiy taqqoslash imkonini beradi.

Moliyaviy koeffitsiyentlarning tarkibiy va muvofiqlashtiruvchi turlari xarakterlanadi. Tarkibiy moliyaviy koeffitsiyentlar bir xil asosli jamlangan qatorlarda birlik qatorlarning salmog'ini xarakterlasa, muvofiqlashtiruvchi koeffitsiyentlar esa har xil asosli ko'rsatkichlarni o'zaro nisbatlash orqali hisoblanadi.

Tarkibiy koeffitsiyentlarga – korxonaga mol-mulki tarkibida uzoq muddatli va joriy aktivlarning salmog'i, joriy aktivlar tarkibida likvid aktivlar (tovar moddiy zaxiralar, debitorlik majburiyatlari, pul mablag'lari)ning salmog'i, jami manbalar tarkibida o'z va qarz mablag'lari salmog'i, majburiyatlar tarkibida uzoq va qisqa muddatli majburiyatlar salmog'i va boshqa tarkibiy koeffitsiyentlar kiradi.

Muvofiqlashtiruvchi koeffitsiyentlarga moliyaviy mustaqillik, barqarorlik, rentabellik ko'rsatkichlari, to'lov layoqati ko'rsatkichlari kiradi.

Молиявий коэффитсийентларни жамланган қатори бо'йича қуйдаги таркибини тuzиб чиқиш мумкин⁹.

- то'лов лaйoқaти вa ликвидлик коэффитсийенти
- молиявий барқарорлик коэффитсийентлари
- даромадлик (rentабеллик) коэффитсийентлари
- бoзoр aктивлиги коэффитсийентлари
- иш aктивлиги коэффитсийентлари

Молиявий коэффитсийентларнинг ҳар бир гуруҳи o'z ичига бир нечта ко'рсаткичларни oлади.

То'лов лaйoқaти вa ликвидлик коэффитсийентлари қаторига мутлақ; oралиқ, умумий то'лов лaйoқaти ко'рсаткичлари кирaди (aйрим мaнбаларда ушбу ко'рсаткичлар мутлақ, тез ликвидлик вa жoрий ликвидлик деб нoмланaди).

2.39-жадвал

То,лов лaйoқaти вa ликвидлик ко,рсаткичлари

Коэффитсийентлар	Аниқланish формуласи	Бирликлар ifодаси	Iзoh
То,лов лaйoқaти ко,рсаткичлари			
Мутлақ то'лов лaйoқaти	$PM+QMMQ/TM$	PM-пул маблағ'лари QMMQ-қисқа мuddатли молиявий қo'йилмaлар TM-то'лов мажбуриятлари	
Оралиқ то'лов лaйoқaти	$PM+QMMQ+DM/TM$	DM-дебиторлик мажбуриятлари	Мuddати o'tган мажбуриятлари чегирилaди
Умумий то'лов лaйoқaти	$PM+QMMQ+DM+TMZ/TM$	TMZ-товар моддий заxирaлар	
Ликвидлик ко,рсаткичлари			
Жoрий	$A1-P1$ yoki $A1/P1 \geq$	$A1=PM+QMMQ$	$P1=KM$ (кред.маж б.)
Қисқа мuddатли	$A2-P1$ yoki $A2/P2 \geq$	$A2=DM$	$P2=KMKQ$

⁹Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [идр.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., К. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр, Пардаев М.К. ва бошқалар Молиявий ва бошқарув таҳлили, дарслик.Т.:Чулпон. 2012,, 490 б., Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. — 367 с. Вахобов А.В., Ибрагимов А.Т., Ишонкулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Т.:Иқтисод-молия. 2013,598 б., Ковальев В.В., Волькова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия.М.: Финансы и статистика, 2008, 415 с.

			(qisqa muddatli kredit va qarzar)
Uzoq muddatli	$A3-P3$ yoki $A3/P3 \geq$	$A3=TMZ$	$P3=UMKQ$ (uzoq mudd. kredit va qarzar)
Doimiy	$P4-A4$ yoki $P4/A4 \geq$	$A4=UMA$	$P4=O'MM$ (O'z mabla. manbayi)

Moliyaviy barqarorlik koeffitsiyentlari qatoriga moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti, o'z va qarz mablag'lari nisbati koeffitsiyenti, moliyaviy qaramlik koeffitsiyenti, o'z sarmoyasining harakatchanlik koeffitsiyenti, qarz mablag'larining jamlanganlik koeffitsiyenti, qarz va o'z mablag'lari nisbati koeffitsiyenti.

2.40-jadval

Moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari

Koeffitsiyentlar	Aniqlanish formulasi	Birliklar ifodasi
Moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti	$O'MM/BJ$	$O'MM$ -o'z mablag'lari manbasi BJ-balans (passiv) jami
O'z va qarz mablag'lari nisbati koeffitsiyenti	$O'MM/Maj$	Maj-majburiyatlar
Moliyaviy qaramlik koeffitsiyenti	$BJ/O'MM$	
O'z sarmoyasining harakatchanlik koeffitsiyenti	$O'MM+UMKQ-UMA/O'MM$	UMKQ-uzoq muddatli kreditlar va qarzar UMA-uzoq muddatli aktivlar
Qarz mablag'larining jamlanganlik koeffitsiyenti	Maj/BJ	
Qarz va o'z mablag'lari nisbati koeffitsiyenti	$Maj/O'MM$	

Moliyaviy natijaviylik koeffitsiyentlari qatoriga aktivlar daromadliligi (rentabelligi), xususiy kapital daromadliligi (rentabelligi), qarz kapitali daromadliligi (rentabelligi), sof aktiv daromadliligi (rentabelligi) koeffitsiyentlari kiradi.

Moliyaviy natijalar bilar bogʻliq koʻrsatkichlar

Koeffitsiyentlar	Aniqlanishi	Birlik ifoda
Balans aktiv daromadliligi (rentabelligi) koeffitsiyenti	Dar(SF)/A	Dar-daromad SF-sof foyda A-aktivlarning oʻrtacha yillik qiymati
Xususiy kapital daromadliligi (rentabelligi) koeffitsiyenti	Dar(SF)/XK	XK-Xususiy kapital
Qarz kapitali daromadliligi (rentabelligi) koeffitsiyenti	Dar (SF)/QK	QK-Qarz kapitali
Sof aktivlarning daromadliligi (rentabelligi) koeffitsiyenti	Dar(SF)/SA	SA-Sof aktivning oʻrtacha yillik qiymati

Gʻarbiy kompaniyalarda (AQSh, Kanada, Buyuk Britaniya) koʻproq moliyaviy koeffitsiyentlarning quyidagi turlaridan foydalanish amaliyoti kuzatiladi.

Moliyaviy koeffitsiyentlar va ularning aniqlanishi

Koeffitsiyentlar	Aniqlanish formulasi	Belgilar izohi
ROA koeffitsiyenti - Aktivlarning jami summasiga toʻgʻri keladigan foyda summasi koʻrsatkichi	$ROA = \frac{SF + F \times (1 - Ss)}{JA}$	SF-Sof foyda F- Foizlar Ss-Soliq stavkasi JA-Jami aktivlar
ROE koeffitsiyenti - xususiy kapital foydaliligi koʻrsatkichi	$ROE = \frac{Sf}{Ak} \times 100$	Ak-Aksionerlik kapitali
ROLC koeffitsiyenti - Investitsiyalangan kapital foydaliligi koʻrsatkichi.	$ROLC = \frac{Sf + F \times (1 - Ss)}{Umm + Ak}$	Umm-uzoq muddatli majburiyat

Korxonaning bozor aktivligi koʻrsatkichlari qatoriga aksiyaning daromadliligi, aksiyaning foydaliligi, aksiyaning balansdagi qiymati, aksiya bahosi va foyda nisbati koeffitsiyentlari kiradi¹⁰.

¹⁰Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., ЕфимоваО.В. [идр.]. Анализфинансовойотчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., К. R. SubramanyamFINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITIONPublished by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр, Пардаев М.К. ва бошқалар Молиявий ва бошқарув таҳлили, дарлик.Т.:Чулпон. 2012,, 490 б., Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. — 367 с. Вахобов А.В., Ибрагимов А.Т., Ишонкулов Н.Ф.Молиявий ва бошқарув

Bozor aktivligi ko'rsatkichlari va ularning aniqlanishi

Koeffitsiyentlar	Aniqlanishi	Birlik ifoda
Aksiyaning daromadligi	SFa/Abn	SF-bitta aksiyaga to'g'ri keladigan sof foyda Abn-bitta aksiyaning bozor narxi
Aksiyaning foydalilik koeffitsiyenti	Ad/Ann yoki Ad/Abq	Ad-Bitta aksiyaga to'g'ri keladigan dividend summasi Ann-bitta aksiyaning nominal qiymati (nominal foydalilik normasini aniqlashda) Abq-bitta aksiyaning bozor qiymati (haqiqiy foydalilik normasini aniqlashda)
Aksiya kurs bahosining o'zgarishi koeffitsiyenti	Asb-Aob/Ann	Asb-bitta aksiyaning bozor bahosi Aob-aksiyani sotib olish bahosi
Dividendlik koeffitsiyenti	D/SF	D-To'langan dividendlar summasi SF-korxonada sof foydasi

Ish aktivligi koeffitsiyentlariga jami aktivlarning, uzoq muddatli aktivlarning, joriy aktivlarning, TMZ, tayyor mahsulot, tovarlar, debitorlik majburiyatlari, kreditorlik majburiyatlari aylanuvchanligi koeffitsiyentlari kiradi

Ish aktivligi ko'rsatkichlari va ularning aniqlanishi

Koeffitsiyent	Aniqlanishi	Birlik ifoda
Jami aktivlar aylanuvchanligi	MSST/A	MSST-Mahsulot sotishdan sof tushum
Uzoq muddatli aktivlar aylanuvchanligi	MSST/UMA	UMA-Uzoq muddatli aktivlar
Joriy aktivlar aylanuvchanligi	MSST/JA	JA-Jori yaktivlar
TMZ aylanuvchanligi	MSST/TMZ	TMZ-tovar moddiy zaxiralar
Tayyor mahsulot aylanuvchanligi	MSST/TM	TM-Tayyor mahsulot
Tovarlar aylanuvchanligi	MSST/T	T-Tovarlar
Debitorlik majburiyatlari aylanuvchanligi	MSST/DM	DM-Debitorlik majburiyatlari
Kreditorlik majburiyatlari aylanuvchanligi	SMICH/T/KM	SMICH-T-Sotilgan mahsulot ishlab chiqarish tannarxi

Taqqoslama (qiyosiy) tahlili. Moliyaviy tahlilda qiyosiy tahlil turi – ko'rsatkichlarni mutlaq va nisbiy ifodalarda keng doirada taqqoslash usuli sifatida ishlatiladi.

Metodik jihatdan ushbu usul gorizontal va vertikal, trend tahlili usullariga o'xshaydi. Lekin ulardan tubdan farq etadi. Taqqoslash tahlilida esa ushbu tahlil obyekti, yoki tahlil etilayotgan korxonaga bo'yicha ma'lumotlar boshqa subyektlar ma'lumotlari bilan, normativ me'yorlar bilan, reja ko'rsatkichlari bilan, tarmoq bo'yicha o'rtacha, ilg'or ko'rsatkichlar bilan ham taqqoslanishi nazarda tutiladi. Taqqoslash tahlilida moliyaviy hisobot elementlari va moddalarining o'zgarishiga, moliyaviy holatni xarakterlovchi ko'rsatkichlarga baho beriladi. Mutlaq ifodalar, nisbiy ifodalar bilan to'ldiriladi.

Iqtisodiy tahlilda taqqoslash tahlilining shartlari:

- taqqoslashni interval oraliqlar bir xilda olinishi;
- taqqoslash ko'rsatkichlari bir xil o'lchovli bo'lishi;
- taqqoslashni bazaviy ko'rsatkichi, normativ ko'rsatkichlarini belgilab olishda rasmiy jihatlarga amal etilishi;
- taqqoslashning obyektlari bo'yicha moliyaviy hisobotlarni tuzish qoidalari bir xilda bo'lishi;
- moliyaviy hisobot elementlari, moddalarini tarkiblash va ko'rsatkichlarini aniqlash metodikasi bir xilda bo'lishi lozim.

Taqqoslash usuli iqtisodiy tahlilning an'anaviy usullari qatorida eng ko'p qo'llaniladigan usul hisoblanib undan tahlilning boshqa usullari bilan birgalikda korxonaga moliyaviy holatini to'la ochib berishda foydalaniladi. Bu jihati bilan qiyosiy tahlil ham moliyaviy tahlilning ham boshqaruv tahlilining usuli sifatida qaraladi.

2.45-jadval

**To,lov layoqati, moliyaviy barqarorlik va rentabellik
ko,rsatkichlarining qiyosiy tahlili**

Qiyosiy ko,rsatkichlar	To,lov layoqati	Moliyaviy mustaqillik	Xususiy kapital rentabelligi
Joriy davr	2.6	0.52	0.12
Moliya rejasi bo'yicha	2.5	0.55	0.15
O'tgan yilning shu davri	2.2	0.53	0.15
Normativ ko'rsatkich	3.0	0.50	0.10
Ilg'or korxonaga ko'rsatkichi	3.4	0.70	0.16
Tarmoq o'rtacha ko'rsatkichi	2.2	0.42	0.07
Farqi+,-			
Moliya rejasidan	+0.1	+0.03	-0.03
O'tgan yilga nisbatan	+0.4	+0.01	-0.03
Normativ ko'rsatkichga nisbatan	-0.4	-0.02	+0.02
Ilg'or korxonaga nisbatan	-0.8	-0.18	-0.04
Tarmoq o'rtacha ko'rsatkichiga nisbatan	+0.4	-0.10	+0.05

Omili tahlil. Korxonada moliyaviy holati haqidagi obyektiv ma'lumotlarni ifoda etuvchi natijaviy ko'rsatkichlar va ularning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish imkoniyatlarni baholashda muhim usul hisoblanadi. Omili tahlil natijaviy ko'rsatkichning qaysi omillar hisobiga o'zgarganligini, ularning ijobiy va salbiy ta'sirlarini aniqlash imkonini beradi. Bu esa korxonada faoliyatini samarali boshqarishning muhim yo'nalishlarini belgilab olishda ahamiyatli hisoblanadi. Omili tahlilni moliyaviy faoliyat va uning samaradorligi, natijaviyligini xarakterlovchi barcha jihatlarga nisbatan qo'llash mumkin.

Omili tahlil quyidagi shartlar asosida bajariladi.

-natijaviy ko'rsatkichga ta'sir etuvchi birlik ikki yoki undan ortiq bo'lishi lozim;

-natijaviy ko'rsatkich bir xil o'lchovli bo'lishi lozim;

-natijaviy ko'rsatkichga ta'sir etuvchi omillarni hisob-kitoblar orqali aniqlash mumkin bo'lishi lozim;

-natijaviy ko'rsatkichga ta'sir etuvchi birliklar o'rtasida uzviylik, bog'liqlik, aloqadorlik bo'lmog'i lozim;

-natijaviy ko'rsatkichlarga ta'sir etuvchi birliklar turli jihatlarni aks ettirishi lozim (baho, tannarx, hajm, struktura va h.k. kabi).

Iqtisodiy tahlilda omili tahlildan ko'proq korxonada moliyaviy faoliyati natijaviyligini baholashda, foyda va zararlar o'zgarishiga, rentabellik o'zgarishiga ta'sir etuvchi birliklarni baholashda foydalaniladi. Aslida har bitta natijaviy ko'rsatkichni omili tahlilini amalga oshirish mumkin. Shu sababli moliyaviy holat tahlili yuzasidan omili tahlil mavzularini quyidagicha tarkiblash mumkin

-iqtisodiy resurslar samaradorligi, natijaviyligi bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlarning omili tahlili;

-aktivlar samaradorligi, natijaviyligi bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlarning omili tahlili;

-kapital va majburiyatlar samaradorligi, natijaviyligi bilan bog'liq ko'rsatkichlarning omili tahlili;

-moliyaviy faoliyat natijaviyligi va rentabelligi bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlarning omili tahlili;

-korxonaning bozordagi faolligi va ish aktivligi bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlarning omili tahlili.

Omili tahlil metodikasini xalqaro amaliyotda mashhur bo'lgan, g'arb tahlil maktabining buyuk nomoyandasi Dyuponning uch faktorli modeli misolida ko'rib chiqish mumkin.

$$R_{xk} = SF/XK$$

Ushbu ifodani sotuv rentabelligi (SF/ST), aktivlarning aylanuvchanligi (ST/A) va aktivlarda xususiy kapitalni jamlanishi (A/XK)ga muvofiq quyidagi ko'rinishga keltirish mumkin:

$$R_{xk} = SF/ST * ST/A * A/XK$$

Bunda: R_{xk} - xususiy kapital rentabelligi;

SF-sof foyda;

ST-sotishdan sof tushum;

A-oxirgi hisobot sanasiga aktivlar summasi;

XK-oxirgi hisobot sanasiga xususiy kapital summasi.

2.46-jadval

Xususiy kapital rentabelligi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

/r	Ko,rsatkichlar	O,,tgan yil	Hisobot yili
	Sof foyda	9000.0	9900.0
	Sotishdan tushum	60000.0	63600.0
	Aktivlar summasi	120000.0	126000.0
	Xususiy kapital summasi	30000.0	30000.0

Xususiy kapital rentabelligi hisob-kitobi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi birliklarning hisob-kitobini quyidagi jadvalda keltirib o'tamiz. 2.47-jadval

Omillar ta'sirining hisob-kitobi

Ko,rsat kichlar	Hisob-kitoblar	Natija	Ta'sir darajasi
o'tgan yili	$R_{xk}(o'y) = 9000.0 / 60000.0 \times 60000.0 / 120000.0 \times 100\%$	30%	
hisobot yili	$R_{xk}(hy) = 9900.0 / 63600.0 \times 63600.0 / 126000.0 \times 100\%$	33%	
		+3%	
Rentabellik o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar hisob-kitobi			
SF/ST ta'siri	$R_{xk}(sf) = 9900.0 / 63600.0 \times 60000.0 / 120000.0 \times 100\%$	31.14%	1.14% (31.14-30.0)
ST/A ta'siri	$R_{xk}(a) = 9000.0 / 120000.0 \times 63600.0 / 126000.0 \times 100\%$	30,3 %	0,3 % (30,3-30.0)
A/XK ta'siri	$R_{xk}(a) = 9000.0 / 120000.0 \times 60000.0 / 126000.0 \times 100\%$	31.5%	1.5 % (31.5-30.0)

Demak korxonada xususiy kapital rentabelligi o'tgan yilga nisbatan +3 foizga ortgan. Bu o'zgarish sof foydaning sotishdan tushumdagi salmog'ining o'zgarishi hisobiga +1.14% ga. (31.14-30.0) aktivlar aylanuvchanligining o'zgarishi hisobiga +0,3 % ga (30,3-30.0), kapitalning tarkibiy o'zgarishi hisobiga +1.5 % ga (31.5-30.0) o'sishi tufayli ro'y bergan. Hisob-kitobdagi noaniqliklar +,- 0.4 ga teng.

3-BOB. IQTISODIY TAHLILNING TURLARI, TAHLIL ISHLARINI TASHKIL QILISH VA MANBALAR BILAN TA'MINLASH

3.1. Iqtisodiy tahlilning turlari va ularning tasniflanishi.

3.2. Moliyaviy tahlilni tashkil etish, yuritish, xulosalarni shakllantirish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishning me'yoriy asoslari.

3.3. Iqtisodiy tahlilni tashkil etish shakllari.

3.4. Iqtisodiy tahlilning asosiy bo'limlari: moliyaviy hisobot tahlili, investitsion tahlil, qimmatli qog'ozlar bozoridagi jarayonlar tahlili, moliyaviy hisobotni bashoratlash.

3.5. Iqtisodiy tahlil bosqichlari.

3.6. Iqtisodiy tahlilning axborot manbalari (tahlil obyektlari haqidagi ma'lumotlar), ularning ochiqligi va oshkoraligi.

3.7. Moliyaviy hisobot shakllari va ularning tavsifi. Jamlangan moliyaviy hisobotlar va ularni tahlil etish.

3.8. Moliyaviy hisobotni tuzishda milliy va xalqaro standartlarning moliyaviy hisobot mazmuniga ta'siri.

3.9. Iqtisodiy tahlilni muammoli jihatlari (davriy oraliqdagi qiyosiylik, turli korxonalar o'rtasidagi qiyosiylik, axborot operativligi muammolari).

3.10. Auditor xulosalarini ko'rib chiqish. Auditdan o'tkazilmagan hisobotlar.

3.11. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan boshqa axborotlar.

3.12. Iqtisodiy tahlilda kompyuter texnologiyalari va dasturiy taʼminotlardan foydalanish.

3.1. Iqtisodiy tahlilning turlari va ularning tasniflanishi.

Moliyaviy tahlil yuzasidan rasmiy jihatlarining belgilanmaganligi sababli uni tashkil etishda anʼanaviy yoʻnalishlardan foydalanish mumkin.

Odatda, buxgalteriya hisobini yoki auditni (ichki, tashqi) tashkil etishda rasmiy jihatlar bilan belgilangan aniq tartib va qoidalar ushbu jarayonni tashkil etishda asos boʻlib xizmat qiladi.

Jumladan, yangi tahrirdagi –Buxgalteriya hisobill toʻgʻrisidagi qonunning –Buxgalteriya hisobi va hisobotini tashkil etishll toʻgʻrisidagi 11-moddasi buxgalteriya hisobi va hisobotini buxgalteriya hisobi subyekting rahbari amalga oshirishi qayd etiladi hamda buxgalteriya hisobi subyekting rahbari qanday huquqdarga ega ekanligi tarkiblanadi¹¹. Ushbu huquqlar qatorida:

Buxgalteriya hisobi xizmatining rahbari boshchiligida buxgalteriya hisobi xizmatini tashkil etish yoki shartnoma asosida jalb qilingan buxgalter xizmatidan foydalanish;

Buxgalteriya hisobini yuritishni ixtisoslashtirilgan tashkilotga (auditorlik tashkilotlari, soliq maslahatchilari tashkilotlari va ustavida buxgalteriya hisobini yuritish boʻyicha xizmat koʻrsatish nazarda tutilgan boshqa tashkilotlar) shartnoma asosida yuklashi;

Buxgalteriya hisobini mustaqil yuritishi qayd etiladi.

Buxgalteriya hisobi va hisobotini tashkil etishning ushbu tartiblari bevosita, iqtisodiy tahlilga nisbatan ham toʻla mos deyish mumkin.

Tahlilni tashkil etishda ichki tahlilni tashkil etilishi va tashqi tahlilni tashkil etilishini tarkiblash maqsadga muvofiqdir.

Tashqi tahlil cheklangan axborotlarni aks ettiruvchi moliyaviy hisobot shakllari asosida xoʻjalik yurituvchi subyektlar moliyaviy holatini oʻrganishni xarakterlaydi va korxonaga erishgan natijalarining barcha sirlarini ochib berish imkonini bermaydi. Ushbu tahlil ichki axborot bazasidan foydalanish imkoniga ega

¹¹ Узбекистон республикасининг «Бухгалтерия хисоби тугрисида»ги конуни 2016 йил 13-апрель

bo'lmagan, korxonada faoliyati bilan qiziquvchi kontirgentlar tomonidan, mulk egalari yoki davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Tashqi tahlilning ahamiyatli jihatlari quyidagilar bilan xarakterlanadi:

-tahlil subyektlari va axborot foydalanuvchilarining ko'pligi;

-tahlilchilarning maqsadi va qiziqishlarining turli-tumanligi;

-hisobga olish va hisobotlashning normativ qoidalari, tahlil etishning rasmiy jihatlari belgilanganligi;

-tahlilning faqat chop etiladigan moliyaviy hisobot shakllaridagi axborotlar bazasiga tayangan holda o'tkazilishi;

-qo'yiladigan analitik masalalarning cheklanganligi;

-axborot foydalanuvchilar uchun korxonada faoliyati yuzasidan tahlil natijalaridan foydalanishning maksimal ochiqligi.

Tashqi tahlilning asosiy jihatlari moliyaviy hisobot ma'lumotlari asosida korxonada aktivlari, o'z sarmoyasi va majburiyatlarining o'zgarishiga, to'lov layoqati va likvidlilik darajasiga, moliyaviy holati va barqarorligi, bozor va ish aktivligiga, moliyaviy va iqtisodiy salohiyatiga, iqtisodiy mustahkamligi va nochorligiga, foyda va rentabellik darajasiga, pul oqimi va xususiy kapitalning o'zgarishlariga, korxonaning iqtisodiy reytingini aniqlashga qaratiladi.

Ichki tahlil-korxonaning ichki bo'limlari, xodimlari tomonidan o'tkazilib o'rganiladigan masalalarning ko'lami bilan tashqi moliyaviy tahlildan farq qiladi. Ichki moliyaviy tahlilning axborotlar bazasi va o'rganiladigan masalalarning ko'lami tashqi moliyaviy tahlilga nisbatan keng hisoblanadi. Uning axborotlar bazasiga faqat chop etiladigan moliyaviy hisobotlarnigina emas, balki moliyaviy hisobning barcha manbalaridan va hisobdan tashqari manbalarini ham kiritish mumkin. O'rganiladigan masalalar ko'lamini boshqaruvchilar va tahlilchilarning qiziqishlari doirasidani kelib chiqib belgilash mumkin. Ushbu tahlil turining o'ziga xos xususiyatlarini quyidagi jihatlari bilan izohlash mumkin.

Ichki tahlilning o'ziga xos jihatlari:

-tahlil subyektlarining tor guruhi;

-tahlil natijalari faqat ichki talablarga, korxonada boshqaruvi yuzasidan yo'naltirilganligi;

-teran tahlilni o'tkazishda axborotlarning keng doirasidan foydalanish imkoniyatini yuqoriligi;

-tahlilni o'tkazish bo'yicha normativ metodikalar bilan birgalikda aniq reglamentlari (tartiblarning) belgilanmagan usullaridan foydalanish imkoniyatlari;

-aniq boshqaruv qarorlarini tayyorlash yuzasidan chuqur moliyaviy tahlilni o'tkazishning imkoniyatligi;

-boshqaruv apparati talablaridan kelib chiqqan holda analitik ishni tashkil etilishi.

Iqtisodiy tahlil mazmuni bo'yicha to'liq tahlil va tematik tahlil turlariga tarkiblanadi

To'liq tahlil korxonada moliyaviy faoliyatining barcha jihatlarini kompleks o'rganishni xarakterlaydi. Tematik tahlil korxonada moliyaviy faoliyatining alohida jihatlarini va aspektlarini o'rganishni xarakterlaydi. Tematik tahlil predmetiga: aktivlardan samarali foydalanish, aktivlarni moliyalashtirishda alohida manbalardan optimal foydalanish darajasi, to'lov layoqati va moliyaviy barqarorlik holati, optimal investitsion faoliyat, kapitalning moliyaviy tuzilishi kabi masalalarni kiritish mumkin.

Iqtisodiy tahlilda obyektning qamrab olinishi yuzasidan xo'jalik yurituvchi subyektlarning to'liq (bir butunlikdagi) tahlili, alohida bo'limlar va birliklarning tahlili (iqtisodiy javobgarlik markazlari bo'yicha), hamda alohida moliyaviy jarayonlar tahlilini tarkiblash mumkin¹².

¹²Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., ЕфимоваО.В. [идр.]. Анализфинансовойотчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., К. R. SubramanyamFINANCIALSTATEMENTANALYSIS, Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., ЕфимоваО.В. [идр.]. Анализфинансовойотчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., К. R. SubramanyamFINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITIONPublished by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе ГААР) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр, Пардаев М.К. ва бошқалар Молиявий ва бошқарув таҳлили, дарслик.Т.:Чулпон. 2012., 490 б., Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск:

O'tkazish davri bo'yicha iqtisodiy tahlil oldingi, joriy va istiqbolli tahlil turlariga tarkiblanadi.

Oldingi tahlil – korxonada moliyaviy faoliyatini bir butunlikda yoki alohida olingan moliyaviy jarayonlar bo'yicha shart- sharoitlarini bilish bilan bog'lanadi (masalan, uzoq va qisqa muddatga bank kreditlarini olish yuzasidan korxonaning to'lov layoqatini baholash).

Joriy (operativ) tahlil – alohida moliya rejalarini bajarilishida yoki moliya operatsiyalarini amalga oshirish davomida operativ tarzda moliyaviy holatga ta'sir etish yuzasidan o'tkaziladigan tahlil turidir.

Istiqbolli tahlil – amaldagi holatni o'rganish asosida moliyaviy holat va uning alohida birliklari bo'yicha kelajakdagi o'zgarishlarning kutilishlarini baholab beruvchi tahlil turidir.

Iqtisodiy tahlilni tashkil etish bosqichlarini quyidagi ketma- ketlikda o'tkazish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz:

- Iqtisodiy tahlil maqsadini belgilash va rejasini tuzish;
- Iqtisodiy tahlil yuzasidan ma'lumotlar bazasini to'plash;
- Iqtisodiy tahlilni bevosita o'tkazish bosqichi;
- Tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish bosqichi;
- Qarorlar tayyorlash bosqichi;
- Tahlil natijalarini realizatsiya qilish bosqichi.

Iqtisodiy tahlil - moliyaviy hisobot ma'lumotlari asosida firma va kompaniyalarning moliyaviy holatiga iqtisodiy tashxis qo'yishni tavsiflaydi. Iqtisodiy tahlilda firma va kompaniyalar mulki, kapitali va majburiyatlarining holatiga, faoliyat natijaviyligiga, asosiy va aylanma kapital holatiga va samaradorligiga, pul mablag'lari va xususiy mablag'larning holatiga baho beriladi.

РИПО, 2012. — 367 с. Вахобов А.В., Ибрагимов А.Т., Ишонкулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Т.: Иқтисод-молия. 2013, 598 б., Ковальев В.В., Волькова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. М.: финансы и статистика, 2008, 415 с. ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности. М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

Iqtisodiy tahlilda o'rganiladigan masalalarni quyidagi 3.1-jadvalda ko'rib chiqish mumkin.

3.1-jadval

Iqtisodiy tahlil va uni o'rganish obyektlari
(moliyaviy hisobot shakllarini tuzilishi bo'yicha)*

Moliyaviy tahlil			
Buxgalteriya balansini tahlili	Moliyaviy natijalar tahlili	Pul mabalag'larini tahlili	Xususiy kapitalni tahlili
O'rganiladigan masalalar			
Korxonaning mulkini tuzilishi va dinamikasi tahlili	Zararsizlik tahlili	Operatsion faoliyatdan pul oqimini tahlili	Xususiy kapitalning tarkibiy tuzilishi tahlili
Korxonada mulkini manbalash tarkibi va dinamikasini tahlili	Marjinal foyda tahlili	Investitsion faoliyatdan pul oqimini tahlili	Xususiy kapital o'zgarishi tahlili
To'lov layoqati tahlili	Mahsulot sotishdan foyda tahlili		
Likvidlik tahlili	Asosiy faoliyatdan moliyaviy natijalar tahlili	Soliqqa tortishdan pul oqimini tahlili	
Moliyaviy barqarorlik tahlili	Moliyaviy faoliyatdan natijalar tahlili	Moliyaviy faoliyatdan pul oqimini tahlili	
Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari tahlili	Favqulodda daromadlar tahlili	Valyuta mablag'larini tahlili	Xususiy kapital samarasi va daromadligi tahlili
Kreditga qodirlik tahlili	Sof foyda va uning taqsimlanish tahlili	Pul oqimini diskontlash	
Ish aktivligi tahlili	Moliyaviy natijalarni omilli tahlili	Pul oqimini bashoratlash	
Bozor aktivligi tahlili	Rentabellik tahlili		Xususiy kapital rentabelligi tahlili
Moliyaviy koeffitsiyentlar tahlili			
Moliyaviy holat reytingi			
Iqtisodiy salohiyat tahlili			
Moliyaviy salohiyat tahlili			

*-shuningdek, investitsion loyihalar tahlili, moliyaviy rejalar tahlili, byudjet tahlili alohida tahlil obyekti sifatida olinishi mumkin

Iqtisodiy tahlil asosida firma va kompaniyalarning moliyaviy ahvolidan, moliyaviy ahvoldagi o'zgarishlardan voqif bo'linadi.

Tahlil natijalaridan nafaqat ichki balki, tashqi foydalanuvchilar ham foydalanishlari mumkin. Negaki moliyaviy hisobot va moliyaviy tahlil natijalarida sir saqlanadigan, ya'ni birovning zarari hisobiga boshqa birovning naf ko'rishi mumkin bo'lgan axborotlar kuzatilmaydi. Shu sababli, moliyaviy tahlilning ko'plab subyektlarini tarkiblash mumkin.

3.2-jadval

Ichi va tashqi tahlil

Farqlash belgisi	Ichki tahlili	Tashqi tahlil
1	2	3
1.Obyekti bo'yicha	Firma va kompaniyaning moliyaviy natijasi, moliyaviy holati, pul mablag'larini keng qamrovli tahlili	Firma va kompaniyaning moliyaviy natijasi, moliyaviy holati, investitsion jozibadorlik, iqtisodiy nochorlik, reyting baholash, kreditga qodirlik
2.Subyekti bo'yicha	Firma va kompaniyaning o'z xodimlari	Firma va kompaniyalar faoliyati bilan qiziquvchilarning keng doirasi
3.Tartibga solinishi	Umumiy, firma va kompaniyalar ichki nizomi, qoidalari asosida	Umumiy Nizom, qoidalar asosida tartibga solinadi
4.Maqsadi	Firma va kompaniyaning moliyaviy natijasi, moliyaviy ahvoli, pul mablag'larini optimallashtirish, biznes samaradorligini o'stirish yuzasidan ichki imkoniyatlarni aniqlash va yo'lga qo'yish	Firma va kompaniyaning moliyaviy natijasi, moliyaviy holati, investitsion jozibadorligi, iqtisodiy nochorligi, reyting bahosini aniqlash tashqi subyektlarning qiziqishlarini, manfaatlarini boshqarish
5.Ma'lumot iste'molchilari	Faqat, shu firma, kompaniya boshqaruvi xodimlari, menejerlar	Tashqi tahlil subyektlari
6.Usullari bo'yicha	Tahlilni ananaviy, matematik, maxsus usullari	Moliyaviy tahlilni maxsus usullari

7.Ma'lumotlarni olish ko'lami	Ma'lumotlarni olish imkoniyatlari keng	Ma'lumotlarni olish imkoniyatlari cheklangan (faqat rasmiy moliyaviy hisobotlar orqaligina tahlil o'tkaziladi)
8.Tahlil natijalarini manfaatligi	Ko'proq o'zi uchun manfaatli	Firma va kompaniyalarning o'zi hamda tashqi qiziquvchilar guruhi uchun manfaatli
10. Vazifalarni hal etilishi	Vazifalarni hal etilishi faqat shu korxonada boshqaruv xodimlari uchun xizmat qiladi.	Vazifalarni hal etilishi ham ichki, ham tashqi tahlil subyektlari uchun xizmat qiladi
11.Tahlilni tashkil etilishi	Ko'proq firma va kompaniyalar uchun maqbul shaklda tashkil etiladi	Tashqi tahlil subyektlari uchun maqbul shaklda tashkil etiladi

3.2. Iqtisodiy tahlilni tashkil etish, yuritish, xulosalarni shakllantirish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishning me'yoriy asoslari

Iqtisodiy tahlilning metodologik asoslari me'yoriy hujjatlar asosida ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi. Buxgalteriya hisobi va auditni yo'lga qo'yish va yuritishda rioya etiladigan barcha me'yorlar (Qonunlar, standartlar, Nizomlar, yo'riqnomalar, buyruqlar, tartiblar) tahlil uchun ham ahamiyatli hisoblanadi. Shu bilan birgalikda tahlilning o'zi uchun ham qator normalar belgilanganki, ular xo'jalik yurituvchi subyektlarning boshqaruvi zaruriyatidan kelib chiqqan holda ijro etiladi va amalga oshiriladi.

Iqtisodiy tahlilni odatda rasmiy va norasmiy me'yoriy asoslariga muhim e'tibor qaratiladi. Rasmiy asoslari majburiylik tartibida, aniq me'yoriy hujjatlar asosida tashkil etiladi va yuritiladi, norasmiy asoslarini esa boshqaruvchilar, menejerlar o'z maqsadlaridan kelib chiqqan holda mustaqil belgilaydilar va yuritadilar.

Rasmiy me'yoriy asoslarga xo'jalik yurituvchi subyektning moliya xo'jalik faoliyatini tahlil etishning quyidagi tartiblarini kiritish mumkin:

- xo'jalik yurituvchi subyektning muhim samaradorlik ko'rsatkichlarini baholash;

- xo'jalik yurituvchi subyektning iqtisodiy nochorligini baholash;

- xo'jalik yurituvchi subyektning kreditga layoqatliligini baholash;

Norasmiy asoslarda o'rganiladigan masalalar ko'lami juda keng doirada amalga oshirilib ularning qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- aktivlar, kapital va majburiyatlar tahlili;

- moliyaviy barqarorlik tahlili;

- to'lov layoqati va likvidlik tahlili;

- ish va bozor aktivligi tahlili;

- pul oqimlarining tahlili;

- xususiy kapital tahlili;

- foyda va zararlar tahlili;

- debitorlik va kreditorlik qarzlari tahlili;

- innovatsion mahsulot va faoliyat tahlili;

- investitsion faoliyat tahlili;

- soliq to'lovlari va majburiyatlar tahlili;

- logistik tahlil va h.k.

Xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatiga baho berish va tahlil etishda bir qator analitik jarayonlar amalga oshiriladi. Bu jarayonlarning asosiy manbasi sifatida buxgalteriya (moliyaviy) hisoboti ma'lumotlari olinadi. Biznesdagi holat va uning kelgusidagi rivojini prognozlash yuzasidan, shuningdek, statistik, makroiqtisodiy va tarmoq ko'rsatkichlarining qiyosiy tahlili ham amalga oshiriladi. Shu bilan bir qatorda xo'jalik yurituvchi subyektlarda bu borada tahlil boshqaruvning eng muhim dastagi sifatida qaraladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini baholashda moliyaviy tahlildan foydalanish albatta: xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy hisobotlarini tuzish va ularga tushuntirishlar berishda; moliyaviy holatini baholashda; iqtisodiy nochorlik (bankrotlik)ka qarshi boshqaruv hisobotini tayyorlashda; biznesini

restrukturizatsiya qilishda; moliyaviy sog'lomlashtirishda; mulkiy munosabatlarni tartibga solishda qo'l keladi.

Iqtisodiy tahlildan foydalanishning yagona metodikasi shu paytga qadar yaratilmagan. Shu sababli, har bitta menejer o'z amaliy tajribasidan, xo'jalik yurituvchi subyektining faoliyat va boshqaruv xususiyatlaridan, axborot manbalarining hajmidan kelib chiqqan holda alohida metodik ishlanmalardan foydalanadilar.

Xo'jalik yurituvchi subyektning moliya-xo'jalik faoliyatini tahlil etishda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga asosan 3 ta bosqichi tarkiblanadi: tahlilning maqsadini va uni realizatsiya qilish tartibini belgilash; tahlilda foydalaniladigan axborotlar sifatini baholash, ishonchli axborotlar bazasini shakllantirish; tahlil usullari (metodlari)ni aniqlash, tahlilni o'tkazish va olingan natijalarni umumlashtirish.

Tahlil etishning metodologik asoslari ko'pincha huquqiy manbalarga tayangan holda tuzib chiqiladi. Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini moliyaviy tahlil etishning amaldagi normalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

Buxgalteriya hisobining milliy standartlari (BHMS);

-Korxonalarining moliyaviy iqtisodiy ahvoli monitoringi va tahlilini o'tkazish mezonlarini aniqlash tartibi to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi qoshidagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Qo'mitasi qarori;

-Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to'g'risidagi Vazirlar Mahkamasi qarori;

Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari (MHXS).

-Moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish uchun konseptual asosli deb nomlangan BHMSda moliyaviy hisobot maqsadi sifatida quyidagilar bayon etilgan. -Moliyaviy hisobotning maqsadi xo'jalik subyektining moliyaviy ahvoli, faoliyati, moliyaviy ahvolidagi o'zgarishlar to'g'risidagi axborotni taqdim etishdan iborat...l.

Moliyaviy hisobot axborotni quyidagilar uchun ham saqlaydi: investitsiya qarorlarini va kreditlar berishga doir qarorlarni qabul qilish; xo'jalik yurituvchi subyektning bo'lg'usi pul oqimiga baho berish; xo'jalik yurituvchi subyektga ishonib topshirilgan resurslar munosabati bilan uning resurslariga, majburiyatlariga baho berish; rahbar organlarning ishiga baho berish.

Jumladan, mazkur standartning keyingi bandlarida xo'jalik yurituvchi subyekt nazorat qilib turadigan iqtisodiy resurslar, uning moliyaviy tuzilmasi, likvidligi, to'lovga qobiliyati, ishlayotgan muhit o'zgarishlariga munosabat bildira olishi, subyektning kelgusida pul mablag'larini va ularning ekvivalentini ko'paytirish imkoniyatini prognozlash, kreditlarga bo'lgan ehtiyojni aniqlash, xo'jalik yurituvchi subyektning faoliyat ko'rsatkichlari, uning rentabelligini aniqlash, iqtisodiy resurslardagi potensial o'zgarishlarni baholash zarurligi qayd etiladi.

Moliyaviy hisobotlarni bir paytning o'zida turli davrlar bo'yicha axborotlarni jamlashi ham ularning tahliliyligini ta'minlash uchun qilingan zaruriy talabdir.

O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi huzuridagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Qo'mitasining –Korxonalarining moliyaviy iqtisodiy ahvoli monitoringi va tahlilini o'tkazish mezonlarini aniqlash tartibi to'g'risidagi qarorilga muvofiq xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy nochorligini baholashda quyidagi ko'rsatkichlar tizimini o'rganish tavsiya etiladi: to'lov layoqati yoki qoplash koeffitsiyenti; o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanish koeffitsiyenti; korxonalar aktivlari va xarajatlari rentabelligi. Yakuniy xulosani chiqarish yuzasidan quyidagi qo'shimcha ko'rsatkichlar o'rganiladi: o'z mablag'lari va qisqa muddatli qarz mablag'lari nisbati koeffitsiyenti; ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish koeffitsiyenti; asosiy vositalarning eskirish koeffitsiyenti.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining –Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati

samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to'g'risidagi qarorida quyidagi ko'rsatkichlarni baholashni tavsiya etiladi.

1. Samaradorlikning asosiy ko'rsatkichlari: korxonaning foizlar, soliqlar va amortizatsiya summasi chegirilgunga qadar foydasi; xarajat va daromadlarning o'zaro nisbati; jalb qilingan kapital rentabelligi; aksionerlik kapitali rentabelligi; investitsiyalangan kapital rentabelligi; aktivlar rentabelligi; mutlaq likvidlik koeffitsiyenti; moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti; kreditorlik majburiyatlari aylanuvchanligi; debitorlik majburiyatlarining aylanuvchanligi; qoplash (to'lovga qobillik) koeffitsiyenti; dividend to'lash koeffitsiyenti; debitorlik majburiyatining kamayish koeffitsiyenti.

2. Samaradorlikning qo'shimcha ko'rsatkichlari: asosiy vositalarning eskirish koeffitsiyenti; asosiy vositalarni yangilash koeffitsiyenti; mehnat unumdorligi; fond qaytimi; ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish koeffitsiyenti; energiya samaradorligi (mahsulot qiymati tarkibida energiya xarajati ulushi); sotilgan mahsulot tarkibida innovatsion mahsulotning ulushi; innovatsion faoliyatga xarajatlarning jami xarajatlar tarkibidagi salmog'i; xodimlarni o'qitish xarajatlari salmog'i; kadrlar qo'nimsizligi koeffitsiyenti; rejalashtirilgan investitsiya dasturining bajarilish darajasi; quvvatlarni ishga tushirish koeffitsiyenti; rejalashtirilgan eksport hajmining bajarilishi.

Xo'jalik yurituvchi subyektning iqtisodiy nochorligini baholash, xo'jalik yurituvchi subyektlarni bankrot (iqtisodiy nochor) deb e'lon qilish va ularni tugatish shartlari davlat nomidan ish ko'ruvchi organlar tomonidan qat'iy belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Bunday vakolatga O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi huzuridagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Qo'mitasi ega.¹³

Xo'jalik yurituvchi subyektlar raqobatda sinmasligi uchun quyidagilarga amal qilishlari lozim:

- mavjud mablag'larini to'g'ri joylashtirish va boshqarish;

¹³ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ҳузуридаги Иқтисодий ноchor корхоналар ишлари Қўмитасининг «Корхоналарнинг молиявий иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилини ўтказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисидаги қарор» 2005 йил 14-апрель, 1469 сон

- ijobiy faoliyat natijaviyligiga erishish;
- debitor qarzlarni ko'paytirmaslik yo'llarini topish, mavjud debitor qarzlarni muddatida qaytarish chora-tadbirlarini ko'rish;
- kreditor qarz majburiyatlarini to'lov muddati bo'yicha nazoratini olib borish.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar iqtisodiy nochorligini belgilashda quyidagi ko'rsatkichlar tizimiga tayanishi lozim:

- xo'jalik yurituvchi subyektlarni to'lov layoqati, qoplash koeffitsiyentini o'rganishi;
- xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy mustaqillik va qaramlik darajasini o'rganishi;
- uzoq muddatli va joriy aktivlarni manbalashning holatini o'rganish;
- o'z va qarz mablag'lari orasidagi nisbatni o'rganish;
- aktivlar, kapital va majburiyatlar rentabelligini o'rganish;
- ishlab chiqarish quvvatlaridan haqiqiy foydalanish darajasini o'rganish;
- asosiy va nomoddiy aktivlardan foydalanish darajasini o'rganish;
- muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlari holatini o'rganish.

Qarzdorning pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlar talablarini qondirishga yoki majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatini bajarishga qodir emasligi, agar tegishli majburiyatlar yoki to'lovlar majburiyati yuzaga kelgan kundan e'tiboran uch oy davomida qarzdor tomonidan bajarilmagan bo'lsa, uning bankrotlik alomatlari deb e'tirof etiladi.

Korxonalarining moliyaviy iqtisodiy ahvoli monitoringi va tahlilini o'tkazish mezonlarini aniqlash tartibiga muvofiq korxonalar moliyaviy-iqtisodiy holati bo'yicha quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- iqtisodiy barqaror;
- iqtisodiy tahlikali (xavf-xatarli);
- iqtisodiy nobarqaror*-**:

**to,,lovga qobilligini tiklash imkoniga ega bo,,lgan korxonalar;*

***to,,lovga qobilligini tiklash imkoniga ega bo,,lmagan korxonalar.*

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy holatini baholash yuzasidan quyidagi ko'rsatkichlar tizimini o'rganish tavsiya etiladi.¹⁴

- To'lov layoqati yoki qoplash koeffitsiyenti (K_{tl}):
- O'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanish koeffitsiyenti (K_{at})
- Korxonalar aktivlari va xarajatlari rentabelligi (R_a, R_x)

Yakuniy xulosani chiqarish yuzasidan quyidagi qo'shimcha ko'rsatkichlar o'rganiladi:

- O'z mablag'lari va qisqa muddatli qarz mablag'lari nisbati koeffitsiyenti ($K_{o'q}$)
- Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish koeffitsiyenti (K_{quv})
- Asosiy vositalarning eskirish koeffitsiyenti (K_{esk})

Xo'jalik yurituvchi subyektlar kreditga layoqatligini tahlil etishda moliyaviy holat tahlilida qo'shimcha tarzda quyidagi mavzularni o'rganish tavsiya etiladi;

- xo'jalik yurituvchi subyektlarining rentabellik darajasi;
- aylanma mablag'larning holati;
- o'z mablag'larini hajmi, ularning asosiy va aylanma kapitalidagi ishtiroki;
- ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotlarni o'sish darajalari;
- to'lov muddati kelgan va o'tib ketgan debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining holati;
- xo'jalik yurituvchi subyektlarning pul va qimmatli qog'ozlarining mavjudligi va boshqa jihatlari.

Bugungi amaliyotda mamlakatimiz tijorat banklari tomonidan xo'jalik yurituvchi subyektlarga uzoq va qisqa muddatli kreditlarni jalb etishda moliyaviy tahlilda o'rganiladigan ko'rsatkichlar tizimiga 5 ta tarkib guruh ko'rsatkichlarni kiritish lozim. Bu ko'rsatkichlar quyidagilardan iborat:¹⁵

1. To'lov layoqati va likvidlilik koeffitsiyentlari;
2. Ish aktivligi koeffitsiyentlari;

¹⁴ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ҳузуридаги Иқтисодий ночор корхоналар ишлари Қўмитасининг «Корхоналарнинг молиявий иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилини ўтказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисидаги қарор» 2005 йил 14-апрель, 1469 сон

¹⁵ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б.

3. Moliyaviy leveridj koeffitsiyentlari
4. Rentabellik koeffitsiyentlari
5. Qarzni qoplashni tavsiflovchi koeffitsiyentlar

Rivojlangan davlatlarda kreditga qodirlikni baholashda eng muhim qoida sifatida shartli –S-1-5|| qoidasiga amal etiladi. Bu qoida quyidagilarni xarakterlaydi.¹⁶

S1-charakter – qarz beruvchining bozordagi obro'si, uning holatini aniqlash;

C2-capacity – qarz oluvchining faoliyatni yakuniga yetkaza olishi, tegishli daromadga ega bo'lishi hamda olingan kreditlarni qaytarib bera olish qobiliyati;

C3-capital – qarz oluvchining sarmoyasini yetarliligi;

C4-conditions – biznesning rivojlanishi yuzasidan shartlar;

C5-collateral – garov.

Bu qoidalarga bizning kredit amaliyotimizda ham to'liq amal etiladi, faqat uning rasmiy jihatlari bu tartib belgilanmagan.

Kreditga qodirlilik tahlilidagi uslubiy jihatlardagi farqlanishlar albatta, mamlakatimizda buxgalteriya hisobi, tahlil va auditni yuritishda milliy standart normalariga tayanilishi, moliyaviy hisobotlarni tuzish va taqdim etishning farqlanishi bilan izohlash mumkin.

3.3. Iqtisodiy tahlilni tashkil etish shakllari. Iqtisodiy tahlilni tashkil etishda korxonaning tarmoq xususiyati, faoliyat ko'lamini, raqobatdagi o'rni kabi jihatlarni hisobga olish

Iqtisodiy tahlilni tashkil etish yuzasidan rasmiy jihatlarining belgilanmaganligi sababli uni tashkil etishda an'anaviy yo'nalishlardan foydalanish mumkin.

¹⁶ K. R. Subramanyam. Financial statement analysis, Eleventh edition Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by.

Odatda, buxgalteriya hisobini va auditni (ichki, tashqi) tashkil etishdagi rasmiy jihatlar bilan belgilangan aniq tartib va qoidalar moliyaviy tahlilni tashkil etishda asos bo'lib xizmat qiladi.

Jumladan, yangi tahrirdagi –Buxgalteriya hisobill to'g'risidagi qonunning –Buxgalteriya hisobi va hisobotini tashkil etishll to'g'risidagi 11-moddasi buxgalteriya hisobi va hisobotini buxgalteriya hisobi subyektining rahbari amalga oshirishi qayd etiladi hamda buxgalteriya hisobi subyektining rahbari qanday huquqlarga ega ekanligi tarkiblanadi. Ushbu huquqlar qatorida:

Buxgalteriya hisobi xizmatining rahbari boshchiligida buxgalteriya hisobi xizmatini tashkil etish yoki shartnoma asosida jalb qilingan buxgalter xizmatidan foydalanish;

Buxgalteriya hisobini yuritishni ixtisoslashtirilgan tashkilotga (auditorlik tashkilotlari, soliq maslahatchilari tashkilotlari va ustavida buxgalteriya hisobini yuritish bo'yicha xizmat ko'rsatish nazarda tutilgan boshqa tashkilotlar) shartnoma asosida yuklashi;

Buxgalteriya hisobini mustaqil yuritishi qayd etiladi.

Buxgalteriya hisobi va hisobotini tashkil etishning ushbu tartiblari bevosita, moliyaviy tahlilga nisbatan ham to'la mos deyish mumkin.

Tahlilni *tashkil etish shakli* sifatida ichki tahlilni tashkil etilishi va tashqi tahlilni tashkil etilishini tarkiblash maqsadga muvofiqdir.

Tashqi tahlil cheklangan axborotlarni aks ettiruvchi moliyaviy hisobot shakllari asosida xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy holatini o'rganishni xarakterlaydi va korxonaga erishgan natijalarining barcha sirlarini ochib berish imkonini bermaydi. Ushbu tahlil ichki axborot bazasidan foydalanish imkoniga ega bo'lmagan, korxonaga faoliyati bilan qiziquvchi kontragentlar, mulk egalari yoki davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Tashqi tahlilning ahamiyatli jihatlari quyidagilar bilan xarakterlanadi:

- tahlil subyektlari va axborot foydalanuvchilarining ko'pligi;
- tahlilchilarning maqsadi va qiziqishlarining turli tumanligi;

- hisobga olish va hisobotlarning normativ qoidalari, tahlil etishning rasmiy jihatlarining belgilanganligi;

- tahlilning faqat chop etiladigan moliyaviy hisobot shakllaridagi axborotlar bazasiga tayangan holda o'tkalishi;

- qo'yiladigan analitik masalalarning cheklanganligi;

- axborot foydalanuvchilar uchun korxonada faoliyati yuzasidan tahlil natijalaridan foydalanishning maksimal ochiqqligi.

Tashqi tahlilning asosiy jihatlari moliyaviy hisobot ma'lumotlari asosida korxonada aktivlari, o'z mablag'lari manbai va majburiyatlarining o'zgarishi, to'lov layoqati va likvidlilik darajasi, moliyaviy holati va barqarorligi, bozor va ish aktivligi, moliyaviy va iqtisodiy salohiyati, iqtisodiy mustahkamligi va nochorligi, foyda va rentabellik darajasi, pul oqimi va xususiy kapitalning o'zgarishlari, korxonaning iqtisodiy reytingini aniqlashga qaratiladi.

Ichki tahlil – korxonaning ichki bo'limlari, xodimlari tomonidan o'tkazilib o'rganiladigan masalalarning ko'lami bilan tashqi tahlildan farq etadi. Ichki tahlilning axborotlar bazasi va o'rganiladigan masalalarning ko'lami tashqi moliyaviy tahlilga nisbatan keng hisoblanadi. Uning axborotlar bazasiga faqat chop etiladigan moliyaviy hisobotlarga emas, balki moliyaviy hisobning barcha manbalari va hisobdan tashqari manbalarni ham kiritish mumkin. O'rganiladigan masalalar ko'lamini boshqaruvchilar va tahlilchilarning qiziqishlari doirasidan kelib chiqib belgilash mumkin. Ushbu tahlil turining o'ziga xos xususiyatlarini quyidagi jihatlar bilan izohlash mumkin.

Ichki tahlilning o'ziga xos jihatlari:

- tahlil subyektlarining tor guruhi;

- tahlil natijalari faqat ichki talablarga, korxonada boshqaruvi yuzasidan yo'naltirilganligi;

- teran iqtisodiy tahlilni o'tkazishda axborotlarning keng doirasidan foydalanish imkoniyatining yuqoriligi;

- tahlilni o'tkazish bo'yicha normativ metodikalar bilan birgalikda aniq reglamentlari (tartiblari) belgilanmagan usullardan foydalanish imkoniyatlari;

- aniq boshqaruv qarorlarini tayyorlash yuzasidan chuqur iqtisodiy tahlilni o'tkazish imkoniyati mavjudligi;

- boshqaruv apparati talablaridan kelib chiqqan holda analitik ishni tashkil etilishi.

Iqtisodiy tahlil *mazmuni bo'yicha* to'liq tahlil va tematik tahlil turlariga ajratiladi.

To'liq tahlil korxonada iqtisodiy faoliyatining barcha jihatlarini kompleks o'rganishni xarakterlaydi. Tematik tahlil korxonada moliyaviy faoliyatining alohida jihatlarini va aspektlarini o'rganishni xarakterlaydi. Tematik tahlil predmetiga: aktivlardan samarali foydalanish, aktivlarni moliyalashtirishda alohida manbalardan optimal foydalanish darajasi, to'lov layoqati va moliyaviy barqarorlik holati, optimal investitsion faoliyat, kapitalning moliyaviy tuzilishi kabi masalalarni kiritish mumkin.

Iqtisodiy tahlilda obyektning qamrab olinishi yuzasidan xo'jalik yurituvchi subyektlarning to'liq (bir butunlikdagi) tahlil, alohida bo'limlar va birliklar tahlili (iqtisodiy javobgarlik markazlari bo'yicha) hamda alohida moliyaviy jarayonlar tahlilini tarkiblash mumkin.

O'tkazish davri bo'yicha iqtisodiy tahlil oldingi, joriy va istiqbolli tahlil turlariga tarkiblanadi.

Oldingi tahlil – korxonada moliyaviy faoliyatini bir butunlikda yoki alohida olingan moliyaviy jarayonlar bo'yicha shart-sharoitlarni bilish bilan bog'lanadi (masalan, uzoq va qisqa muddatga bank kreditlarini olish yuzasidan korxonaning to'lov layoqatini baholash).

Joriy (operativ) tahlil – alohida moliya rejalarini bajarilishida yoki moliya operatsiyalarini amalga oshirish davomida operativ tarzda moliyaviy holatga ta'sir etish yuzasidan o'tkaziladigan tahlil turidir.

Istiqbolli tahlil – amaldagi holatni o'rganish asosida moliyaviy holat va uning alohida birliklari bo'yicha kelajakdagi o'zgarishlarning kutilishlarini baholab beruvchi tahlil turidir.

Iqtisodiy tahlilni tashkil etish bosqichlarini quyidagi ketma-ketlikda o'tkazish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz.

1. Iqtisodiy tahlil maqsadini belgilash va rejasini tuzish;
2. Iqtisodiy tahlil yuzasidan ma'lumotlar bazasini to'plash;
3. Iqtisodiy tahlilni bevosita o'tkazish bosqichi;
4. Tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish bosqichi;
5. Qarorlar tayyorlash bosqichi;
6. Tahlil natijalarini realizatsiya qilish bosqichi.

Iqtisodiy tahlilni tashkil etishda albatta har bitta tarmoqning va sohaning o'ziga xos xususiyatlari hisobga olinishi lozim. Jumladan, xo'jalik subyektlarining faoliyat turlari bir-biridan tubdan farq qiladi. Farqlanish nafaqat ularning faoliyat turida, balki mulkiy shaklida, kapitalda qatnashishi, mulkiy taqsimotida, ko'lamida ham mavjud. Moliyaviy hisobotlar bir xil shakl va mazmuni ifoda etgani bilan ularning qatorlari, qatorlarning shakllanish tartiblari bir-biridan tubdan farq qiladi.

Moliyaviy holat va natijaviylikni baholashda bu jihatlarni farqlanishi muhim o'rin tutmasa ham, aslida masalaning yechimi uning quyi bo'g'iniga, faoliyatning turiga, xususiyatiga, taqsimotning shakliga, mulkiy va moliyaviy munosabatlarga borib taqaladi.

Iqtisodiyotning u yoki bu tarmog'i yagona maqsadda birlashsa ham, boshqa munosabatlarda tubdan farq qiladi. Bu jihat farqlanishlar albatta moliyaviy tahlilda hisobga olinishi lozim.

Axborotlar bazasida ham farqlanishni kuzatish mumkin. Masalan kichik biznes subyektlari soddalashtirilgan tartibda moliyaviy hisobotni tuzadilar va yuritadilar, yirik biznes subyektlari esa umumbelgilangan tartibda moliyaviy hisobotni tuzadilar va taqdim etadilar. Shu bilan birgalikda ularning soni va mazmunida, auditorlik xulosalarining olinishida ham farqlanishlar kuzatiladi. Moliyaviy hisobotlarga auditorlik xulosalarining olinishida ham majburiy va majburiy bo'lmagan tarkibini guruhlash mumkin.

3.4. Iqtisodiy tahlilning asosiy boʻlimlari: moliyaviy hisobot tahlili, investitsion tahlil, qimmatli qogʻozlar bozoridagi jarayonlar tahlili, moliyaviy hisobotni bashoratlash.

Moliyaviy hisobot tahlili. Moliyaviy hisobotning tarkibiy qismi moliyaviy hisobotlar hisoblanadi. Moliyaviy hisobot ana shu hisobotlarga asoslangan yoki ular bilan bogʻliq boʻlgan izohlar, moʻljallar va tushuntirishlarni ham oʻz ichiga oladi.

Moliyaviy hisobotlar xoʻjalik yurituvchi subyektining moliyaviy holati, moliyaviy natijalari va pul oqimlari, xususiy kapital toʻgʻrisidagi maʼlumotlarni jamlaydi, shuningdek, ularga ishonib topshirilgan resurslar boshqarilishining natijalarini aks ettiradi.

Moliyaviy hisobotlar xoʻjalik yurituvchi subyektga tegishli boʻlgan quyidagi jihatlar toʻgʻrisidagi maʼlumotlarni taʼminlaydi:

- aktivlar;
- majburiyatlar;
- kapital;
- daromad va xarajatlar, jumladan foyda va zararlar;
- mulk egalari tomonidan ularning mulk egalari sifatida amal qilishidagi qilingan qoʻyilmalar va ularga taqsimlanadigan summalar;
- pul oqimlari.

Ushbu maʼlumotlar, izohlardagi boshqa maʼlumotlar moliyaviy hisobotlardan foydalanuvchilarga xoʻjalik yurituvchi subyektning kelgusi pul oqimlarini va, xususan, ularning muddatini va aniqliligini bashorat qilishga yordam beradi.

Moliyaviy hisobotlarning toʻliq toʻplami quyidagilarni qamrab oladi:

- davr oxiriga moliyaviy holat toʻgʻrisidagi hisobot;
- davr uchun foyda yoki zarar va boshqa umumlashgan daromad toʻgʻrisidagi hisobot;
- davr uchun kapitaldagi oʻzgarishlar toʻgʻrisidagi hisobot;

g) davr uchun pul oqimlari to'g'risidagi hisobot;

- izohlar, ya'ni ahamiyatli hisob siyosatlarining va boshqa tushuntirish ma'lumotlarining qisqa bayonini qamrab olgan izohlar;

- oldingi davr uchun qiyosiy ma'lumotlarni;

- moliyaviy holat to'g'risidagi oldingi davrga tegishli (retrospektiv tahlil yuzasidan) ma'lumotlarni.

Xo'jalik yurituvchi subyekt moliyaviy hisobotlarining to'liq to'plamida barcha moliyaviy hisobotlarni teng darajada taqdim etishi lozim.

Ko'pgina xo'jalik yurituvchi subyektlari, moliyaviy hisobotlardan tashqari, xo'jalik yurituvchi subyektining rahbariyati tomonidan tayyorlangan, uning moliyaviy holati va moliyaviy natijalarining asosiy jihatlarini hamda u duch keladigan asosiy noaniqliklarni sharhlaydigan va tushuntiradigan moliyaviy tahlilni ham taqdim etadilar. Bunday hisobot quyidagilarni o'z ichiga olishi mumkin:

- moliyaviy natijalarni shakllantirgan asosiy omillar va ta'sirlar, jumladan xo'jalik yurituvchi subyekti faoliyat ko'rsatadigan muhitdagi o'zgarishlar, xo'jalik yurituvchi subyektning ushbu o'zgarishlarga javoban choralari va ularning ta'siri, hamda xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy natijalarni saqlab qolish va ko'paytirishga qaratilgan investitsion siyosati, jumladan uning dividend siyosati;

- xo'jalik yurituvchi subyektning faoliyatini moliyalashtirish manbalari va u tomonidan ko'zlangan majburiyatlarning kapitalga nisbati koeffitsiyenti;

- xo'jalik yurituvchi subyektining MHXSlarga muvofiq moliyaviy holat to'g'risidagi hisobotda tan olinmagan resurslari.

Xo'jalik yurituvchi subyektlari, moliyaviy hisobotlardan tashqari, ekologik hisobotlar va qo'shilgan qiymat to'g'risidagi rasmiy axborotlar kabi hisobotlarni va rasmiy axborotlarni, xususan ekologik omillar ahamiyatli bo'lgan sohalarda va qachonki, xodimlar ahamiyatli foydalanuvchilar guruhi sifatida inobatga olinganda, taqdim etadilar.

Moliyaviy hisobotlar tahlilida o'rganiladigan mavzularni quyidagicha tarkiblash mumkin:

Moliyaviy hisobotlar tahlilining *umumiy mavzulari*:

- Buxgalteriya balansi va moliyaviy holat tahlili;
- Moliyaviy natijalar va rentabellik tahlili;
- Pul oqimlari va valyuta mablag'lari harakatini tahlili;
- Xususiy kapital tahlili;
- Moliyaviy hisobotlarni kompleks tahlili.

Moliyaviy hisobotlarning *birlik mavzulari*:

- Investitsion faoliyat va investitsion jozibadorlik tahlili
- Bozor va ish aktivligi tahlili
- Kreditga layoqatlilik tahlili
- Iqtisodiy nochorlik tahlili
- Moliyaviy indikatorlar tahlili
- Risklar tahlili va h.k.

Xo'jalik yurituvchi subyekt joriy davrning moliyaviy hisobotlarida aks ettirilgan barcha summalar bo'yicha oldingi davrga nisbatan qiyosiy ma'lumotlarni taqdim etishi lozim. Bu jihatdan xo'jalik yurituvchi subyektida, ikkita moliyaviy holat to'g'risidagi hisobotlarni, ikkita foyda yoki zarar va boshqa umumlashgan daromadlar to'g'risidagi hisobotlarni, ikkita alohida foyda yokizarar to'g'risidagi hisobotlarni (agarda taqdim etiladigan bo'lsa), ikkita pul oqimlari to'g'risidagi hisobotlarni va ikkita kapitaldagi o'zgarishlar to'g'risidagi hisobotlarni hamda tegishli izohlarni taqdim etishi lozim. Bu holat, ma'lumotlarni qiyoslashni, ularni tahlil etishning zaruriyligini belgilab beruvchi asosiy shartdir.

Investitsion tahlil. **Investitsion tahlil** – bu investorlarning samarali qaror qabul qilishi uchun investitsiyalarni amalga oshirishning maqsadga muvofiqligini ishlab chiqish, asoslash va baholash uchun bajariladigan metodik va amaliy uslublar, usullar majmuidir.

Mulkchilik shaklidan qat'iy nazar har bitta korxonaning asosiy maqsadi foyda olish va iqtisodiy salohiyatni o'stirishga qaratilgan. Investitsiyalar ushbu maqsadga erishishning vositasidir. Ammo, har bir sarmoyadarning qarorlari

muvaffaqiyatli bo'lishi uchun investitsion tahlil natijalariga asoslangan bo'lishi lozim.

To'g'ri va o'z vaqtida o'tkazilgan *investitsion tahlil* quyidagi vazifalarni hal qilish imkonini beradi:

- investitsiyalarning real ehtiyojlarini va investitsiyalar uchun zarur shart-sharoitlarning mavjudligini baholash;
- korxonaning taktik va strategik maqsadlarini inobatga olgan holda sarmoyaviy yechimlarini tanlash;
- investitsiyalarning haqiqiy natijalariga, rejalashtirilgan yoki rejadan chetga chiqishlarga ta'sir etuvchi barcha omillarni aniqlash;
- investitsiyalarni amalga oshirishda investorlar uchun xavf-xatarlarni aniqlash;
- korxonalarining sifat ko'rsatkichlarini yaxshilash yuzasidan investitsion monitoringdan keyingi tavsiyalarni ishlab chiqish.

Investitsion tahlilning *turlari bo,,yicha*: kapital qo'yilmalarga investitsiyalar va moliyaviy investitsiyalar tahliliga ajratiladi.

Investitsiyalar *obyekti bo,,yicha*: to'liq korxonalar tahlili va alohida investitsion jarayonlar tahliliga bo'linadi.

Davri bo,,yicha: investitsiya oldi, joriy, operativ va investitsion faoliyatdan keyingi tahlilga ajratiladi.

Analitik izlanishlar hajmi bo'yicha to'liq va tematik tahlil turlariga bo'linadi.

Shakli bo,,yicha investitsion tahlil: ichki va tashqi tahlil turlariga ajratiladi.

Investitsion tahlil quyidagi tizimli ketma-ketlikda o'tkaziladi:

- zarur axborotlarni tanlash va tayyorlash;
- dastlabki axborotni qayta ishlash va tahliliy axborotni shakllantirish;
- analitik axborotni talqin qilish;
- xulosa va tavsiyalarni tayyorlash.

Investitsion tahlil ikkita muhim bosqichni o'z ichiga oladi. Ularning har biri o'z ichiga yana bir necha bosqichlarni oladi:

1-investitsion loyihaning samaradorligini baholash;

2-risklarni baholash.

Investitsion tahlilda moliyaviy tahlilning gorizontal, vertikal, trend, qiyoslash, koeffitsiyent, integral usullaridan foydalaniladi.

Qimmatli qog'ozlar tahlili. Tahlilning maqsadi – qimmatli qog'ozlar bo'yicha kelajakdagi xatti-harakatni aniqlik bilan taxmin qilishga qaratilgan. Tahlil qilmasdan sarmoyadorlar bozorda nima bo'layotganligini bila olmaydilar.

Eng istiqbolli kompaniyalar, emitentlar ham oxir-oqibatda muvaffaqiyatsizlikka uchrashi mumkin. Boshqa tomondan kichik va noqobil kompaniyalar tez va kutilmagan tarzda natijalarga erishib, ularning ulushi keskin ortib ketishi mumkin.

Barcha ishtirokchilar qaysi kompaniyalar rivojlanib ketmoqda, qaysilarining rivojlanishi sekinlashgan yoki orqaga ketganligiga qarab aksiyalarni sotib olish yoki sotish yuzasidan qimmatli qog'ozlarni tahlil qilishga kirishadilar.

Qimmatli qog'ozlarning odatda fundamental va texnik tahlil turlari tarkiblanadi.

Moliyaviy hisobotni bashoratlash. Boshqaruv har doim kelajakka yo'nalitirilgan bo'ladi. Bo'lib o'tgan jarayonni ortga qaytarib bo'lmaydi. Lekin uning natijalariga qarab kelajak rejasini tuzish, kelajakdagi boshqaruvning optimalligini, samaradorligini ta'minlash choralari ko'rish mumkin.

Moliyaviy hisobotlarni bashoratlash nima uchun kerak? Moliyaviy hisobotlarni bashoratlash asosida moliyaviy holat, natija, pul harakati, kapital o'zgarishidagi har qanday ko'rsatkichni oldindan kutilishini bashoratlash mumkin.

Bashoratlash moliyaviy hisobotlar ma'lumotlari asosida hisob-kitob qilinadigan har qanday ko'rsatkichni oldindan aniqlash imkonini beradi. Bu esa korxonaning moliyaviy holati, natijalari, pul oqimi yuzasidan oddindan kutilishi mumkin bo'lgan holatni aniqlashga imkon beradi. To'g'ri, oldindan aniqlangan ko'rsatkichning aniqligi ta'minlab bo'lmaydi. Chunki unga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar, shuningdek, boshqaruv apparati tomonidan qabul qilinadigan qarorlar aniqlikni qay jihatdandir o'zgarishiga sabab bo'ladi.

Bashoratlashda murakkab modellashtirish tizimidan foydalaniladi. Risklarni baholash masalasi bu borada o'ta murakkab va qiyin jarayon hisoblanadi.

Balans moddalarini *bashoratlashda* quyidagi **modellardan** foydalaniladi.

1) Buxgalteriya balansi moddalarini fiksatsiyalash metodi – bashoratlash davrida balansning shunday moddalariga nisbatan qo'llaniladiki, ular ma'lum davriylikda o'zgarishsiz qoladi. Masalan Ustav kapitali, Qo'shilgan kapital, Uzoq muddatli moliyaviy qo'yilmalar, Uzoq muddatli majburiyatlar va h.k.

2) Buxgalteriya balansi moddalari orasidagi mutanosiblik metodi.

Misol uchun, boshqaruv va tijorat xarajatlarini, to'lovga qabul qilingan majburiyatlar va h.k.larning sotish hajmiga bog'liqligi. Ayrim ko'rsatkichlar mahsulotlarni sotish hajmiga emas, balki ishlab chiqarilgan, sotilgan mahsulotlarning ishlab chiqarish xarajatlari o'zgarishiga bog'liq ravishda o'zgaradi. Masalan, kreditorlik majburiyatlarining ortishi, majburiyatlar bo'yicha zaxiralarning tashkil etilishi kabi.

3) Regressiv tahlil metodi. Ko'rsatkichlar orasidagi barqaror munosabatlar mavjudligi sharoitida statistik mutanosiblikka asoslangan usul hisoblanadi.

4) Ekspert baholash metodi. Murakkab vazifalarni hal etishda foydalaniladigan usul.

5) Doimiy o'sish metodi. Alohida koeffitsiyentlarning doimiy o'sish sur'atlarini belgilash usuli. Masalan uzoq muddatli qarzlarni, ma'muriy va savdo xarajatlari, belgilangan xarajatlarning boshqa turlarining o'sishi. Ko'rsatkichlarning o'sish sur'atlari o'rtacha qiymatlarni emas, balki murakkab o'rtacha yillik o'sish sur'atlari darajasida qo'llanishi kerak.

6) Elementar rejalashtirish metodi. Har bir obyekt uchun rejalashtirilgan sxema, rejalar mavjudligi, moliyaviy hisobot maqomini tashkil etuvchi shu kabi obyektlar guruhi nazarda tutiladi.

Ushbu metoddan amortizatsiya xarajatlarini bashoratlashda, uzoq muddatli qarzlarni qoplashda foydalanish mumkin.

Moliyaviy tahlilning *modelli tarkibi* quyidagi bo'limlardan tashkil topadi.

- dastlabki ma'lumotlar bazasi;

- hisob-kitoblar;
- oraliq jadvallar;
- natijalar;
- grafiklar.

Moliyaviy hisobotlarni bashoratlashda har qadamda xo'jalik yurituvchi subyekt rahbariyatining xatti-harakatlarini tanlash zaruriyati bilan yuzma-yuz kelishi mumkin va bu tabiiy hol hisoblanadi.

Agar xo'jalik yurituvchi subyekt muayyan choralarni ko'rishni xohlamasa, o'z-o'zidan holat yanada yomonlashib boraverishi mumkin.

Asosiy jihatlar taqsimlanmagan foydani qayerga yo'naltirish lozimligiga, uzoq muddatli aktivlarning qaysi turlarini olib kelish lozimligiga, moliyaviy qo'yilmalarni qayerlarga joylashtirishga, xususiy kapitalni o'stirishga qaratilmog'i lozim.

Bashoratlashdagi eng muhim masalalardan biri bu inflyatsiya darajasi bo'yicha aniq ma'lumotlarga tayanilishi bilan izohlanadi.

3.5. Iqtisodiy tahlil bosqichlari

Iqtisodiy tahlil o'tkazish metodikasi quyidagi *asosiy bosqichlarni* o'z ichiga oladi:

1. Dastlabki baholash. Dastlabki baholashda axborotlar ishonchligini baholashni, moliyaviy hisobotlarni o'qish va uning muhim ko'rsatkichlar tizimini baholashni, aylanma mablag'lar va uzoq muddatli aktivlar, o'z va qarz mablag'lari bilan bog'liq ko'rsatkichlar tizimini mutlaq ifodasi bilan chuqur tahlil etish orqali aniq xulosalarni shakllantirish nazarda tutiladi.

2. Ekspress-tahlil. Moliyaviy koeffitsiyentlarni aniqlash asosida korxonaning joriy va istiqbolli to'lovga qobilligini, ish va bozor aktivligini o'rganish asosida korxonaning moliyaviy ahvoriga baho berishni anglatadi.

Ekspress-tahlilning *maqsadi* xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy holati, rivojlanish dinamikasini operativ, vizual baholashdan iborat. Ekspress-tahlilni amalga oshirish quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi:

- rasmiy xususiyatlarga ko'ra hisobotni ko'rish;
- auditor xulosasi bilan tanishish;
- korxonada hisob siyosati bilan tanishish;
- hisobotdagi –og'riqli (muammoli) bandlarni aniqlash va ularni dinamik baholash;
- asosiy ko'rsatkichlar bilan tanishish;
- tushuntirish xatini o'qish;
- haqqoniy balans ma'lumotlari asosida mulkiy va moliyaviy holatni baholash;
- tahlil natijalari bo'yicha xulosalarni shakllantirish.

Ekspress-tahlilda quyidagi muhim o'zgarishlarga ahamiyat qaratiladi: davr oxiriga balans jamining davr boshiga nisbatan o'sishiga; aylanma aktivlarning o'sishi uzoq muddatli aktivlarning o'sishidan yuqori bo'lishiga; xususiy kapitalning qarz kapitalidan ortiq bo'lishiga; xususiy kapitalning o'sishi qarz kapitalining o'sishidan yuqori bo'lishiga; debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining o'sishi bir xilda bo'lishiga; aylanma aktivlarda o'z mablag'lari hissasi yuqori bo'lishiga; qoplanmagan zarar qatori bo'lmasligiga va h.k.

3. Chuqurlashtirilgan iqtisodiy tahlil. Chuqurlashtirilgan iqtisodiy tahlilning asosiy vazifasi – qaysi mahsulot turlari, qaysi xarajat turlari, qaysi javobgarlik markazlari tufayli o'zgarishlar yuzaga kelganligini va bu borada rahbarlar qanday yo'l tutishi lozimligiga qaratilgan.

Chuqurlashtirilgan iqtisodiy tahlilning asosiy *maqsadi* – xo'jalik yurituvchi subyektining joriy davrdagi natijalarini, ularning kelgusidagi kutilishlarini, moliyaviy holatini keng qamrovli tavsiflashga, baholashga qaratilgan.

Chuqurlashtirilgan iqtisodiy tahlilning asosiy jihatlari quyidagilarga qaratilgan:

- xo'jalik subyektining iqtisodiy va moliyaviy holatini baholash;

- xo'jalik subyektining iqtisodiy salohiyatini baholash va tahlil etish;
- mulkiy holatini baholash (analitik balansni tuzish, balansning vertikal tahlili, balansning gorizontaal tahlili, mulkiy holatdagi sifat o'zgarishlari tahlili);
- moliyaviy holatni baholash (likvidlik va to'lovga layoqatlilikni baholash, moliyaviy barqarorlikni baholash);
- moliyaviy xo'jalik faoliyati natijaviyligini baholash (ish aktivligi, foyda va rentabellikni baholash, qimmatli qog'ozlar bozoridagi holatini baholash)ni o'z ichiga oladi.

Iqtisodiy tahlilni quyidagi bosqichlardan iborat *algoritmini* belgilash mumkin:

- tahlil uchun zarur bo'lgan axborotlarni yig'ish;
- axborotlarni qayta ishlash, ko'rsatkichlarni tanlash va ularni tahliliyligini ta'minlash;
- moliyaviy hisobotlarning gorizontaal, vertikal, trend tahlilini o'tkazish;
- moliyaviy hisobotlar ko'rsatkichlari asosida moliyaviy koeffitsiyentlarni hisob-kitob qilish, ularning qiyosiy tahlilini qilish, o'zgarishlarni omilli tahlilini amalga oshirish;
- xo'jalik subyektining moliyaviy holatini, moliyaviy natijalari, pul oqimlarini tahliliy natijalarini chiqarish, ularni yaxshilashning, imkoniyatlarini aniqlash;
- iqtisodiy tahlil bo'yicha yakuniy xulosalarni tayyorlash va amaliy chora-tadbirlarni belgilash.

3.6. Iqtisodiy tahlilning axborot manbalari (tahlil obyektlari haqidagi ma'lumotlar), ularning ochiqligi va oshkoraligi

Iqtisodiyotdagi o'zgarishlarning jadalligi zamonaviy buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va auditning ham mazmunini tubdan yangi shakl va mazmunda yuritishni talab etmoqda. Hozirgi sharoitda moliyaviy hisobotlar tahlilining muhimligini shu bilan aniq izohlash mumkinki, ushbu predmet alohida fan sifatida

shakllangan. Mulk egalari, sheriklar va hamkorlar, mol yetkazib beruvchi va xaridorlar, qarz beruvchi va oluvchilar, nazorat va taftish organlari, kontragentlarning keng qamrovli tarkibi xo'jalik yurituvchi subyektining moliyaviy ahvoli va undagi o'zgarishlarni baholashning konseptual asoslari tubdan, yangidan tuzib chiqildi. O'zbekiston Respublikasining alohida qabul qilingan Buxgalteriya hisobi, Audit to'g'risidagi Qonunlari, qator Kodekslar (byudjet, soliq, mehnat, investitsiya) normalari asosida tashkil etilayotgan hisob xizmatlarining mazmuni tubdan o'zgarmoqda.

Moliyaviy hisobot – xo'jalik yurituvchi subyekt alohida mustaqil xo'jalik yurituvchi subyektligi yoki xo'jalik yurituvchi subyektlarning jamlangan guruhiga kirishidan qat'i nazar shu xo'jalik yurituvchi subyektning ma'lum bir davrdagi faoliyatini ko'rsatuvchi moliyaviy axborotni taqdim etish usulidir.

Moliyaviy hisobot – buxgalteriya hisobi subyektining hisobot sanasidagi moliyaviy holati, hisobot davridagi faoliyatining moliyaviy natijasi va pul mablag'larining harakati to'g'risidagi tizimlashtirilgan axborotdan iboratdir.

Yillik moliyaviy hisobot quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- buxgalteriya balansi;
- moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot;
- pul oqimlari to'g'risidagi hisobot;
- xususiy kapital to'g'risidagi hisobot;
- izohlar, hisob-kitoblar va tushuntirishlar.

Moliyaviy hisobot shakllari va ularning axborotliligi

Hisobot shakllari			
Buxgalteriya balansi	Foyda va zarar haqida hisobot	Kapital to,,g,,risidagi hisobot	Pul oqimi to,,g,,risidagi hisobot
Iqtisodiy resurslar haqidagi, likvidlik va to'lovga qobillik haqidagi, korxonaning o'zgarishlarga ko'nikish qobiliyatini baholash to'g'risidagi axborotlarni olishga imkon beradi	Resurslar bazasi yuzasidan pul oqimlarining ijobiy saldosi, faoliyat natijasi va rentabellik haqidagi axborotlarni beradi	Korxonaning operatsion, moliyaviy va investitsion faoliyat natijasini baholashga, korxonaning pul ishlab topish qobiliyati, ushbu mablag'larga korxonaning zaruriyatini baholashga imkon beradi	Korxonaning sof aktivlar qiymatini baholashga, to'lovga qobillik va likvidlikni baholashga, pul mablag'larini samarali boshqarish to'g'risidagi axborotlarni olish imkonini beradi

Xalqaro standartlar bo'yicha tuziladigan moliyaviy hisobotga doir talablar moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarida belgilanadi.

Buxgalteriya hisobi subyekti moliyaviy hisobotni tuzishda mustaqil balansga ajratilgan o'z vakolatxonalarining, filiallarining va boshqa tarkibiy bo'linmalarining buxgalteriya balanslarini hamda boshqa hisobot shakllarini kiritishi kerak.

Moliyaviy hisobot hisobot yili boshidan ortib boruvchi yakun bilan tuziladi.

Byudjet tashkilotlarining moliyaviy hisoboti byudjet to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq tuziladi va taqdim etiladi.

Moliyaviy hisobotning tarkibi va mazmuni O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan belgilanadi.

Banklar va boshqa kredit tashkilotlari moliyaviy hisobotining tarkibi hamda mazmuni O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilanadi.

Asosiy xo'jalik jamiyati bo'lgan va shu'ba xo'jalik jamiyatlariga, o'z nazorati ostidagi tashkilotlarga ega buxgalteriya hisobi subyekti konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni tuzadi.

Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni tuzish tartibi, shuningdek, asosiy xo'jalik jamiyatining nazorati ostidagi tashkilotlarga qo'yiladigan talablar buxgalteriya hisobi standartlari bilan belgilanadi.

Moliyaviy hisobot quyidagilarga taqdim etiladi:

- davlat soliq xizmati organlariga;
- ta'xis hujjatlariga muvofiq mulkdorlarga;
- davlat statistika organlariga;
- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa organlarga.

Moliyaviy hisobot elektron hujjat tarzida taqdim etilishi mumkin.

Moliyaviy hisobot yilning har choragida taqdim etiladi. Kichik korxonalar va mikrofirmalar buxgalteriya balansidan hamda moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotdan iborat, faqat yillik moliyaviy hisobotni taqdim etadi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning yillik moliyaviy hisoboti manfaatdor banklar, birjalar, investorlar, kreditorlar, shuningdek, qonun hujjatlariga muvofiq boshqa shaxslar uchun ochiqdir.

Aksiyadorlik jamiyatlari, shuningdek, sug'urta tashkilotlari, banklar, jamoat fondlari va qonun hujjatlariga muvofiq boshqa tashkilotlar har yilgi moliyaviy hisobotni aksiyadorlarning yoki buxgalteriya hisobi subyekti boshqa yuqori boshqaruv organining yillik umumiy yig'ilishi o'tkaziladigan sanadan kamida ikki hafta oldin auditorlik xulosasi bilan birga e'lon qilishi shart.

Buxgalteriya hisobi barcha xo'jalik operatsiyalarini yaxlit, uzluksiz, hujjatlar asosida hisobga olish yo'li bilan buxgalteriya axborotini yig'ish, qayd etish va umumlashtirishning tartibga solingan tizimidan, shuningdek, u asosida moliyaviy va boshqa hisobotni tuzishdan iboratdir.

Boshlang'ich hisob hujjatlariga asoslangan, buxgalteriya hisobi reestrlarida, moliyaviy hisobotlarda, tushuntirishlarda hamda buxgalteriya hisobini tashkil etish va yuritish bilan bog'liq boshqa hujjatlarda aks ettiriladigan buxgalteriya hisobi obyektlari haqidagi qayta ishlangan ma'lumotlar – **buxgalteriya axboroti** deb yuritiladi.

Buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotni tuzishga doir minimal talablarni buxgalteriya hisobi standartlari belgilaydi.

Buxgalteriya hisobini tashkil etish, yuritish va moliyaviy hisobotni tuzishga doir maxsus talablarni buxgalteriya hisobining milliy standartlari belgilaydi.

Xo'jalik subyektlari moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qo'llashlari mumkin.

Moliyaviy hisobotlarning elementlari: aktivlar, majburiyatlar, xususiy kapital, zaxiralar, daromadlar, xarajatlar, moliyaviy natijalar.

Xo'jalik yurituvchi subyekti o'zining, pul oqimlari to'g'risidagi ma'lumotlaridan tashqari, moliyaviy hisobotlarini buxgalteriya hisobining hisoblash usuli asosida tayyorlashi lozim. Buxgalteriya hisobining hisoblash usuli qo'llanilganda, xo'jalik yurituvchi subyekt moddalarni aktivlar, majburiyatlar, kapital, daromadlar va xarajatlar (moliyaviy hisobotlar elementlarini) sifatida tan oladi, qachonki ular konseptual asosda keltirilgan ushbu elementlarning ta'riflariga va tan olish mezonlariga to'g'ri kelsa.

Aktivlar – subyekt nazorat qiladigan, kelgusida ulardan daromad olish maqsadida avvalgi faoliyat natijasida olingan iqtisodiy resurslardir.

Aktivlar – xo'jalik subyektining qiymat bahosiga ega bo'lgan moddiy, shu jumladan, pul mablag'lari, debitorlik qarzlari va nomoddiy mulkidir.

Aktivlarda aks ettirilgan bo'lg'usi iqtisodiy foyda, xo'jalik yurituvchi subyektning pul mablag'lari oqimiga potensial bevosita va bilvosita qo'shiladigan ulushdir. Bu ulush xo'jalik yurituvchi subyekt asosiy faoliyatining bir qismi sifatida yuzaga kelishi mumkin.

Xo'jalik yurituvchi subyektning aktivlari avvalgi bitimlar va boshqa voqealarning natijasidir. Xo'jalik yurituvchi subyektlar odatda aktivlarni sotib olib yoki hosil qilib unga ega bo'ladilar, biroq, boshqa bitimlar va voqealar aktivlarni ko'paytirishga imkon beradi. Masalan, xo'jalik yurituvchi subyekt hukumatdan olgan ko'chmas mulk va h.k. Kelgusida kutiladigan bitimlar va boshqa voqealar o'zidan o'zi aktivlarning paydo bo'lishiga olib kelmaydi.

Xo'jalik yurituvchi subyekt o'z aktivlaridan mulkni, tovar-moddiy zaxiralar ishlab chiqarishni va xizmatlar ko'rsatilishini boshqarish uchun foydalanadi.

Aktivlarda aks ettirilgan bo'lg'usi iqtisodiy foyda xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan har xil yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin. Masalan, aktivdan:

- tovar-moddiy zaxiralar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishda alohida yoki boshqa aktivlar bilan birgalikda foydalanilishi;

- boshqa aktivlarga almashtirilishi;

- majburiyatlarni bajarish uchun foydalanilishi;

- xo'jalik yurituvchi subyektning egalari o'rtasida taqsimlanishi mumkin.

Aktivlar binolar, inshootlar va uskunalar singari moddiy shaklga ega. Biroq, moddiy shakl aktivning mavjud bo'lishi uchun zarur emas. Masalan, patentlar va mualliflik huquqlari aktivlardir, agar xo'jalik yurituvchi subyekt kelgusida ulardan foydalanishdan iqtisodiy foyda olishni kutayotgan bo'lsa.

Aktivlar, masalan, debitorlik qarzlari va mulk yuridik huquqlar, shu jumladan egalik huquqi bilan bog'liqdir. Aktiv mavjudligini aniqlashda, egalik huquqi asosiy hisoblanmaydi. Masalan, ijaraga olinadigan mulk aktiv hisoblanadi, agar xo'jalik yurituvchi subyekt ana shu mulkdan olinishi kerak bo'lgan foydani nazorat qilsa.

Xarajatlarni amalga oshirish bilan aktivlarni hosil qilish o'rtasida uzviy aloqa mavjud, ammo bu jarayonlar hamma vaqt ham vaqti bo'yicha to'g'ri kelmaydi. Xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan amalga oshirilgan xarajatlar bo'lg'usi iqtisodiy foyda izlanganidan dalolat beradi, lekin aktivlar olinganini uzil-kesil tasdiqlamaydi. Binobarin, xarajatlarning mavjud emasligi obyektни aktiv deb hisoblash uchun asos bo'lmaydi. Masalan, xo'jalik yurituvchi subyektga tekinga berilgan obyektlar aktivlarni ta'riflashga mos keladi.

Xususiy sarmoya – subyektning majburiyatlarni chegirib tashlagandan keyingi aktivlaridir.

Xususiy sarmoya ustav, qo'shilgan, zaxiralar sarmoyasi va taqsimlanmagan foydadan iboratdir. Zarur hollarda ustav, qo'shilgan, zaxira sarmoyalari tahliliy

jihtadan alohida hisobga olinadi. Buxgalteriya balansidagi xususiy sarmoyaning miqdori aktivlar qiymatini va majburiyatlarni baholashga bog'liqdir.

Majburiyatlar – shaxsning (qarzdorning) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan ishni amalga oshirish, masalan, mol-mulkni topshirish, ishni bajarish, pul to'lash va boshqa majburiyatlaridir yoxud muayyan xatti-harakatdan tiyilib turish majburiyatidir, kreditor esa qarzdordan o'z majburiyatlarini bajarishini talab qilishga haqlidir.

Xo'jalik yurituvchi subyekt boshqa yuridik va jismoniy shaxslar oldida joriy mas'uliyatli ekanligi majburiyatning asosiy tavsifidir.

Majburiyatlar ustavning yoki shartnomaning talablari oqibati sifatida kuchga kirishi mumkin. Masalan, olingan tovar-moddiy zaxiralar va xizmatlar uchun to'lanadigan summalar. Majburiyatlar oldin tadbirkorlik ishi jarayonida, yaxshi munosabatlarni saqlab turish yoki xolisona tarzda ish ko'rishda ham yuzaga keladi. Masalan, agar xo'jalik yurituvchi subyekt kafolat muddati tugaganidan so'ng o'z mahsulotidagi kamchiliklarni tuzatish to'g'risida qaror qabul qilsa, shu bo'yicha qilingan xarajatlar ham majburiyatlar deb hisoblanadi.

Hozirgi majburiyat bilan kelgusi majburiyat o'rtasida chegara bo'lishi kerak. Xo'jalik yurituvchi subyekt rahbarining kelgusida aktivlarni sotib olish haqida qabul qilgan qarori majburiyat paydo bo'lishiga sabab bo'lmaydi. Majburiyat odatda aktiv olinganda yoki xo'jalik yurituvchi subyekt aktivni sotib olish to'g'risida bitimga kirishgandagina paydo bo'ladi.

Tegishli majburiyatni bajarish odatda boshqa tarafning e'tirozlarini qondirish uchun iqtisodiy foydani ifodalovchi xo'jalik yurituvchi subyekt resurslarini o'ziga jalb etadi. Majburiyatlarning bajarilishi har xil usullarda (qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan hollardan tashqari) amalga oshiriladi:

- haq to'lash bilan;
- boshqa aktivlarni berish bilan;
- xizmatlarni ko'rsatish bilan;
- ushbu majburiyatni boshqasi bilan almashtirish orqali;
- majburiyatlarni aksiyalarga almashtirish orqali.

Majburiyat, kreditor o'z huquqlaridan bosh tortgan hollarda yoki kreditor ana shu huquqlaridan mahrum bo'lganida, bajarilgan deb hisoblanishi mumkin.

Majburiyatlar avvalgi bitimlar yoki o'tgan voqealarning natijasidir. Masalan, tovar-moddiy zaxiralarni sotib olish va xizmatlarni olish bilan to'lanishi kerak bo'lgan (agar ular ilgari to'lanmagan bo'lsa yoki yetkazib berilganda) schyotlar ham olinadi.

Zaxiralar – kelgusida muayyan xarajatlarga sarflanishi mumkin bo'lgan xususiy sarmoyaning bir qismidir.

Xo'jalik yurituvchi subyektning va kreditorlarning zararlarining oqibatlaridan qo'shimcha tarzda himoya qilishni ta'minlash uchun zaxiralarni vujudga keltirish zarur. Zaxiralarni hosil qilish va ularning miqdori haqidagi axborot qarorlar qabul qilishda foydalanuvchilar uchun ahamiyatlidir. Zaxiralarni vujudga keltirish xo'jalik yurituvchi subyektga doir qonunchilikda va ustavda (soliq qonunlarini buzmaganda holda) ko'zda tutiladi.

Daromadlar – hisobot davrida aktivlarning ko'payishi yoxud majburiyatlarning kamayishidir.

Soliqqa tortiladigan daromad (zarar) – soliq qonunlariga muvofiq belgilangan hisobot davridagi daromad (zarar) summasidir.

Xarajatlar – hisobot davrida aktivlarning kamayishi yoxud majburiyatlarning ko'payishidir.

Zararlar iqtisodiy foydaning kamayganligini bildiradi va o'z tabiatiga ko'ra boshqa xarajatlardan farq qilmaydi va konseptual asosning alohida qismi deb hisoblanmaydi.

Moliyaviy natijalar – xo'jalik yurituvchi subyektning foyda yoki zarar shaklida ifodalangan faoliyatining pirovard iqtisodiy yakunidir.

3.7. Moliyaviy hisobotlar shakllari va ularning tavsifi. Jamlangan moliyaviy hisobotlar va ularni tahlil etish

Buxgalteriya balansi. Buxgalteriya balansi maʼlum sanaga korxonaning aktivlari, kapitali va majburiyatlari holati haqida axborot beruvchi hisobot shaklidir.

«Balans» atamasi lotincha -bis|| - ikki marta, -banx|| - tarozi pallasi soʻzlaridan tarkib topgan boʻlib, ikkala palla degan maʼnoni anglatadi. U tenglik, muvozanat tushunchasi sifatida ishlatiladi.

Buxgalteriya balansini turli tasnifiy belgilari (tuzilish vaqti, axborot hajmi, aks ettirish obykti, tozalash usuli) boʻyicha turlarini tarkiblash mumkin.

3.4-jadval

Buxgalteriya balansini turlari

Buxgalteriya balansi tuzilish vaqtiga koʻra				
Tashkil topish balansi	Joriy balans	Tugatish balansi	Boʻlish balansi	Birlashtirish balansi
Korxonaning tashkil topish vaqtida tuziladi.	Korxonaning uzluksiz faoliyatida, qonunda belgilangan muddatlarda tuziladi	Korxonaning tugatilgan vaqtida tuziladi	Yirik korxonalar bir necha mayda korxonalar boʻlinish vaqtida tuziladi	Bir necha korxonalar bir korxonaga birlashtirilgan vaqtida tuziladi
Axborot hajmi boʻyicha				
Bir martalik		Yigʻma balans		
Bir martalik balans faqat bitta korxonaga boʻyicha joriy hisob asosida tuziladi		Yigʻma balans bir martalik balanslar asosida tuziladi va birlashmalar (vazirliklar, qoʻmita va boshqarmalar va shu kabilar)ning xoʻjalik mablagʻlarini aks ettiradi.		
Aks ettirish obyektiga koʻra				
Mustaqil balans		Alohida balans		
Mustaqil balansni huquqiy shaxs boʻlgan barcha korxonalar tuzadi		Alohida balansni korxonaning tarkibiy boʻlinmalari (filiallar, boʻlimlar, shoʻba va qaram xoʻjaliklar hamda shu kabilar) tuzadi		
Aks ettirish obyektiga koʻra				
Balans-brutto		Balans-netto		
Tartibga soluvchi moddalarni oʻz ichiga oluvchi balansdir		Balansning umumiy qiymatidan tartibga soluvchi moddalar summasi chegiriladi.		

Xoʻjalik yurituvchi subyektlar uzluksiz faoliyatida iqtisodiy resurslarni harakatga keltiriladi va ularning tuzilishi doimo oʻzgarib turadi. Ushbu

o'zgarishlarni buxgalteriya balansida to'rtta jihatini xarakterlash lozim. Birinchi jihat o'zgarish aktiv va passiv tomonning o'sishini xarakterlaydi, ikkinchi jihat o'zgarishlar har ikki tomonning kamayishini, uchinchi jihat o'zgarishlar faqat aktiv tomonning o'zgarishini, to'rtinchi jihat o'zgarishlar faqat passiv tomonning o'zgarishlarini xarakterlaydi.

3.5-jadval

Buxgalteriya balansidagi o'zgarishlar

Balansdagi o'zgarishlar			
$A+X_1=P+X_1$	$A-X_2=P-X_2$	$A+X_3-X_3=P$	$A=P+X_4-X_4$
Aktiv tomon ham passiv tomon ham ko'payadi	Aktiv tomon ham passiv tomon ham kamayadi	Ko'payish va kamayish aktiv tomonda kuzatiladi	Ko'payish va kamayish passiv tomonda kuzatiladi
Balans summasi ko'payadi	Balans summasi kamayadi	Balans summasi o'zgarmaydi	Balans summasi o'zgarmaydi

Buxgalteriya balansini moliyaviy tahlilga tayyorlash yuzasidan uning elementlari va moddalarini turli tasnifiy belgilari bo'yicha ko'rsatkichlar tizimiga jamlash talab etiladi. Bu tasnifiy belgilar ularning shakli, aylanuvchanlik darajasi, likvidligi bo'lishi mumkin.

3.6-jadval

Buxgalteriya balansni aktiv tomoni klassifikatsiyasi

Aktivlar (A)			
Uzoq muddatli aktivlar (UMA)		Joriy aktivlar (JA)	
Moliyaviy bo'lmagan uzoq muddatli aktivlar (MBUMA)	Moliyaviy uzoq muddatli aktivlar (MUMA)	Moliyaviy bo'lmagan joriy aktivlar (MBA)	Moliyaviy joriy aktivlar (MJA)
Pul ko'rinishida bo'lmagan aktivlar (PKBM)			Pul ko'rinishidagi aktivlar (PKM)
Qiyin sotiladigan aktivlar (QSA)	Likvid aktivlar (LA)		

3.7-jadval

Buxgalteriya balansni passiv tomoni klassifikatsiyasi

Passiv (P)			
O'z mablag'lari manbai (O'MM)	Majburiyatlar (M)		
Xususiy kapital	Uzoq muddatli kredit va qarzlilar (UM)	Qisqa muddatli kredit va qarzlilar (QM)	Kreditorlik majburiyati (K)
Doimiy passivlar (DP)	Majburiyatdagi passivlar (MP)		

Balansdagi ifodalar:**Umumiy ifodalar**

$$A=P \quad (2.1)$$

$$UMA+JA=O'MM+M \quad (2.2)$$

$$MBUMA+MUMA+MBJA+MJA=O'MM+UM+QM+K \quad (2.3)$$

$$PKBA+PKA=DP+MP \quad (2.4)$$

Birlik ifodalar

$$UMA=MBUMA+MUMA \quad (2.5)$$

$$JA=MBJA+MJA \quad (2.6)$$

$$PKBA=MBUMA+MUMA+MBJA \quad (2.7)$$

$$LA=MUMA+MBJA+MJA \quad (2.8)$$

Moliyaviy boʻlmagan uzoq muddatli aktivlar – asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, oʻrnatiladigan uskunalar, kapital qoʻyilmalarni oʻz ichiga oladi.

Moliyaviy uzoq muddatli aktivlarga uzoq muddatli investitsiyalar kiritiladi.

Moliyaviy boʻlmagan joriy aktivlarga ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot, tovarlar, kelgusi davr xarajatlari, kechiktirilgan xarajatlar va debitorlik majburiyatlari kiradi.

Moliyaviy joriy aktivlarga pul mablagʻlari, qisqa muddatli moliyaviy qoʻyilmalar va boshqa joriy aktivlar kiradi

3.8-jadval

Aktivlarning turli shakllari oʻrtasidagi aloqadorlik

Aktivlar shakli	Moliyaviy boʻlmagan aktivlar	Moliyaviy aktivlar	Jami aktivlar
Uzoq muddatli aktivlar	MBUMA	MUMA	UMA
Joriy aktivlar	MBJA	MJA	JA
Jami aktivlar	MBA	MA	A

3.9-jadval

Aktivlarni mazmuni boʻyicha tarkiblanishi

Aktivlarni manbalashni mazmuni	
Xususiy (XK)*	Qarzga olingan (QK)

	Tashqi qarz (TQ)**	Ichki qarz (IQ)***
* - O'z mablag'lari manbai	** - Uzoq va qisqa muddatli kreditlar va qarzlar, kreditorlik majburiyatlarining tashqi qismi	*** - Kreditorlik majburiyatlarini ichki qismi

Xususiy kapital – o'z ichiga ustav kapitali, qo'shilgan kapital, rezerv kapitali, taqsimlanmagan foyda va o'z mablag'lari manbaining boshqa tarkiblarini (maqsadli tushumlar, kelgusi davr xarajatlari va to'lovlar zaxirasi) oladi.

Tashqi qarz – bank kreditlari va qarzlarini, olingan avans to'lovlarini, kreditorlik majburiyatlarining mol yetkazib beruvchilarga bo'lgan qismini o'z ichiga oladi.

Ichki qarz – korxonaning mehnat haqidan, soliqlar, to'lovlar va yig'imlar bo'yicha qarzidan, jalb qilingan qarz mablag'lari yuzasidan foizlar, aksionerlarga e'lon qilingan dividendlar bo'yicha majburiyatlardan iborat bo'ladi

3.10-jadval

Buxgalteriya balansi moddalarining mulkiy egaligi bo'yicha tuzilishi

Mulk	O,,ziga tegishli mulk	Qarzga olingan mulk	Jami
Pul ko'rinishida bo'lmagan mulk (PKB)=MBUMA+MUMA+MBJA	XK (PKB)	QK (PKB)	PKB
Pul ko'rinishidagi mulk(PK)=MJA	XK(PK)	QK (PK)	PK
Jami mulk	XK	QK	A

3.11-jadval

Buxgalteriya balansidagi moddalarning o,,zgarishlari

Mulk	Davr boshiga debet qoldiq	Xususiy mulk	Qarzga olingan mulk	Davr oxiriga debet qoldiq	O,,sish darajasi
Davr boshiga kredit qoldig'i	A _b	XK _b	QK _b	-	-
Pul shaklida bo'lmagan mulk (PShBM)	PShBM _b	<XK (PKB)	<QK (PKB)	PShBM _o	<PShBM
Pul shaklidagi mulk (PShM)	PShM _b	<XK(PK)	<QK (PK)	PShM _o	<PShM
Davr oxiriga kredit qoldig'i	-	XK _o	QK _o	A _o	-
O'sish darajasi	-	<XK	<QK	-	<A

Moliyaviy hisobotlar tarkibida buxgalteriya balansi markaziy o'rinda turadi va undagi ko'rsatkichlarni tahlil etish va baholash orqali xo'jalik yurituvchi subyektning mulkiy va moliyaviy ahvolidan voqif bo'linadi.

Xo'jalik yurituvchi subyektning iqtisodiy axvolidagi o'zgarishlar albatta mulkiy va moliyaviy munosabatlar tufayli yuzaga keladi. Odatda, moliyaviy munosabatlarning klassik formulasi sifatida quyidagi bog'lanishdan foydalaniladi:

$$Pul1 \Rightarrow Tovar1 \Rightarrow Pul2^* \Rightarrow Tovar2^* \Rightarrow Pul3^* \dots \quad (2.9)$$

*sikl natijasidagi yutuq: $Pul1 < Pul2 < P3 < \dots$

Ushbu formulani iqtisodiy jarayonlarga nisbatan rasmiylashtirsak quyidagi ko'rinishga keladi:

$$PM \Rightarrow R \Rightarrow ICh \Rightarrow TF \Rightarrow XK \Rightarrow PM^* \dots \quad (2.10)$$

Bunda: PM – pul mablag'lari;

PM* - sikl natijasidagi yutuq: $PM < PM^* < PM^{**} < PM^{***} < \dots$

R – resurslar;

ICh – ishlab chiqarish;

TF – tijorat faoliyati;

HK – hisob-kitoblar.

Korxonada aktivlari, xususi kapital (sarmoya) va majburiyatlar buxgalteriya balansining elementlari hisoblanadi.

3.12-jadval

Buxgalteriya balansi elementlari va ularning tasnifiy belgilari

Buxgalteriya balansi elementlari	Tavsifi	Tarkibiy tuzilishi
Aktivlar	Subyekt nazorat qiladigan, kelgusida ulardan daromad olish maqsadida avvalgi faoliyat natijasida olingan iqtisodiy resurslardir	Uzoq muddatli aktivlar:
		-Asosiy vositalar:
		-Nomoddiy aktivlar
		-Uzoq muddatli investitsiyalar
		-O'rnatiladigan asbob-uskunalar
		-Kapital qo'yilmalar
		Joriy aktivlar:
		-Tovar moddiy zaxiralar
		-Debitorlar
		-Pul mablag'lari
-Qisqa muddatli investitsiyalar		
Xususi kapital (sarmoya)	Subyektning majburiyatlarini chegirib tashlagandan keyingi	O'z mablag'lari manbasi: -Ustav kapitali

	aktivlaridir	-Qo'shilgan kapital
		-Zaxira kapitali
		-Taqsimlanmagan foyda
		-Maqsadli tushumlar
		-Kelgusi davr to'lovlar zaxirasi
Majburiyatlar	Shaxsning (qarzdorning) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan ishni amalga oshirish, masalan mol-mulkni topshirish, ishni bajarish, pul to'lash va boshqa majburiyatlaridir yoxud muayyan xatti-harakatdan tiyilib turish majburiyatidir, kreditor esa qarzdordan o'z majburiyatlarini bajarishini talab qilishga haqlidir	Uzoq muddatli majburiyatlar
		Joriy majburiyatlar

Korxonalar aktivlari va majburiyatlarini baholash.

Baholash – aktivlar va majburiyatlar e'tirof etiladigan va moliyaviy hisobotlarda qayd etiladigan pul o'lchovining usulidir.

Moliyaviy hisobotlarda baholashning quyidagi usullaridan foydalaniladi:

Boshlang, ich qiymat. Aktivlar sotib olish vaqtida erishilgan tomonlarning o'zaro kelishuviga ko'ra belgilangan joriy qiymati bo'yicha aks ettiriladi. Majburiyatlar majburiyatni bajargunga qadar to'lanadigan pul mablag'lari summasi bo'yicha majburiyatlarga almashib olingan mablag'lar summasida aks ettiriladi.

Joriy qiymat. Aktivlar ana shu yoki shunga o'xshash aktiv endigina sotib olingan bo'lgandagi holatda to'lanishi kerak bo'lgan pul mablag'lari summasi bo'yicha hisobotda aks ettiriladi. Majburiyatlar majburiyatni to'lash uchun talab etiladigan pul mablag'larining diskontlanmagan summasida aks ettiriladi.

Sotish qiymati. Aktivlar sotishdan olinishi mumkin bo'lgan pul mablag'lari summasi bo'yicha aks ettiriladi. Majburiyatlar ularni to'lash qiymati bo'yicha aks ettiriladi, bunday qiymat esa majburiyatlarni to'lash uchun talab etiladigan pul mablag'larining diskontlanmagan summasidir.

Diskontlangan qiymat. Aktivlar xo'jalik yurituvchi subyektning normal faoliyati davomida aktivlarni ko'paytirishi lozim bo'lgan bo'lg'usi pul mablag'lari tushumining diskontlangan qiymati bo'lgan joriy qiymat bo'yicha aks ettiriladi.

Majburiyatlar kelgusida o'tkaziladigan pul mablag'larining diskontlangan qiymatidan iborat bo'lgan, xo'jalik yurituvchi subyektning oddiy faoliyati davomida majburiyatlarni to'lash uchun foydalanilishi mumkin bo'lgan joriy qiymat bo'yicha aks ettiriladi.

Balans qiymati. Hisobot sanasida buxgalteriya balansida aktivlar va majburiyatlarni aks ettirish qiymatidir.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyaviy hisobotlarni tayyorlashda boshlang'ich qiymatni baholash uchun asos qilib oladilar. Undan odatda baholashning boshqa asosiy tushunchalari bilan birgalikda foydalaniladi.

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot.

Moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar quyidagilardan iborat:

$$\text{Daromad/Xarajat} = N * 100 \text{ Foyda (zarar)/Rentabellik} \quad (2.11)$$

Daromadlar – hisobot davrida aktivlarning ko'payishi yoxud majburiyatlarning kamayishidir.

Aktivlarning ko'payishi va majburiyatlarning kamayishi bilan bog'liq bo'lg'usi iqtisodiy foydaning o'lchangan ko'payishi paydo bo'lganda, daromad moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda aks ettiriladi. Bu esa daromadni aks ettirish aktivlarining ko'payishi va majburiyatlarning kamayishini aks ettirish bilan bir vaqtda yuzaga kelishini anglatadi (masalan, tovarlar va xizmatlarni sotishda yuzaga keladigan aktivlardagi sof ko'payish yoki kreditor qarzdand bosh tortishi natijasida majburiyatlarning kamayishi).

Xarajatlar – hisobot davrida aktivlarning kamayishi yoxud majburiyatlarning ko'payishidir.

Xarajat aktivlarning kamayishi va majburiyatlarning ko'payishi bilan bog'liq bo'lg'usi iqtisodiy foydaning o'lchangan kamayishi paydo bo'lganda moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda aks ettiriladi va bu ishonchli tarzda belgilanishi

mumkin. Bu esa xarajatlarni aks ettirish majburiyatlardagi ko'payish yoki aktivlarning kamayishini aks ettirish bilan bir vaqtda yuzaga kelishini anglatadi.

Moliyaviy natijalar – xo'jalik yurituvchi subyektning foyda yoki zarar shaklida ifodalangan faoliyatining pirovard iqtisodiy yakunidir.

Yalpi daromad xo'jalik yurituvchi subyektning asosiy va asosiy bo'lmagan faoliyatidan olingan daromadlarni o'z ichiga oladi. Asosiy faoliyatdan daromad mahsulot, ishlar, xizmatlar, tovar-moddiy zaxiralar, boshqa aktivlarni sotishdan, shuningdek, mukofotlar, foizlar va dividendlar, gonorarlar va xo'jalik yurituvchi subyektning asosiy faoliyatiga bog'liq bo'lgan rentadan olinishi mumkin.

Xo'jalik yurituvchi subyekt asosiy bo'lmagan faoliyat natijasida oladigan daromadlar daromadni aniqlashga mos keladigan moddalarni o'z ichiga oladi va konseptual asosning alohida tarkibiy qismlari deb hisoblanmaydi. Birjada muomalada bo'ladigan qimmatli qog'ozlarni qayta baholash va boshqalar asosiy bo'lmagan faoliyat natijasida paydo bo'ladigan daromadlarga misol bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bunday daromadlar, agar moliyaviy natijalar haqidagi hisobotda e'tirof etilsa, alohida ko'rsatiladi, chunki iqtisodiy qarorlarni qabul qilishda ular haqidagi axborot foydali bo'lishi mumkin.

Soliqqa tortiladigan daromad (zarar) – soliq qonunlariga muvofiq belgilangan hisobot davridagi daromad (zarar) summasidir.

Xarajatlarni belgilash mulkni, ishlab chiqarishni boshqarish bilan mahsulot sotish, ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish va zararlar bilan bog'liq xarajatlarni o'z ichiga oladi. Ular odatda pul mablag'lari, moddiy zaxiralar, inshootlar, uskunalari va boshqalar singari aktivlarning chiqishi yoki ulardan foydalanilish shaklida bo'ladi.

Zararlar iqtisodiy foydaning kamayganligini bildiradi va o'z tabiatiga ko'ra boshqa xarajatlardan farq qilmaydi va konseptual asosning alohida qismi deb hisoblanmaydi.

Zararlar boshqa aktivlarni sotishda yoki tabiiy ofatlar natijasida yuzaga kelishi mumkin. Bunday zararlar moliyaviy natijalar haqidagi hisobotda

ko'rsatiladigan bo'lsa, ular haqidagi axborot iqtisodiy qarorlarni qabul qilishda foydali bo'lishi mumkin va shuning uchun ham ular alohida ko'rsatiladi.

Daromadlar va xarajatlar moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda qarorlar qabul qilish uchun zarur bo'lgan axborotni taqdim etish maqsadida faoliyat turlarini chegaralash yo'li bilan ko'rsatilishi mumkin. Masalan, xo'jalik yurituvchi subyektning odatdagi faoliyati davomida va faoliyat jarayonidagi favqulodda holatlarda yuzaga keladigan daromadlar va xarajatlarning moddalari o'rtasidagi chegara umumiy qabul qilingan amaliyotdir. Bunday chegaralash xo'jalik yurituvchi subyektning kelgusida pul mablag'larini ko'paytirish qobiliyatiga baho berishda ahamiyatli bo'lgan moddalarning manbalari asosida o'tkaziladi. Moddalarni chegaralashda xo'jalik yurituvchi subyektning tabiati va uning faoliyati bilan hisoblashish kerak.

Sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natija (Yamn)	=	Mahsulotni (ish, xizmatni) sotishdan kelgan sof tushum (St)	-	Sotilgan mahsulot (ish, xizmat) tannarxi (Tn)		
Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijasi (Mfmn)	=	YaMN	-	Davr xarajatlari (Dx)	+	Boshqa operatsion daromadlar (Bd)
Moliyaviy faoliyat natijasi (Mfn)	=	Moliyaviy faoliyatdan kelgan daromadlar (Mfd)	-	Moliyaviy faoliyatga ketgan xarajatlar (Mfx)		
Tasodifiy (favqulodda) foyda yoki zarar (Tf) (Tz)	=	Tasodifiy daromad (Td)	-	Tasodifiy xarajat (Tx)		
Soliq to'langanga qadar umumiy moliyaviy natija foyda (Yaf)	=	Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijasi (Mfmn)	+	Mfn	+	Tf
Sof foyda (Sf)	=	Soliq to'langanga qadar umumiy moliyaviy natija foyda Yaf	-	Soliqlar va ajratmalar (S)		
Taqsimlanmagan foyda (Tmf)	=	Sof foyda (Sf)	-	Dividendlar (Dv)		

3.1-chizma. Korxonada moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar va ularni aniqlash yo'llari

Daromadlar va xarajatlarning moddalari o'rtasidagi chegara hamda ularning har xil kombinatsiyalari ham xo'jalik yurituvchi subyektning ish natijalarini ko'rsatish imkoniyatini beradi. Bunday bo'limlar har xil moddalarni o'z ichiga oladi. Masalan, moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot soliqqa tortilgungacha va undan keyingi moliyaviy-xo'jalik faoliyatidan olingan daromadni ko'rsatadi. Omonat egalarining xususiy sarmoyaga ulushlari daromad hisoblanmaydi; xususiy sarmoyaning egalari o'rtasida taqsimlanishi xarajat hisoblanmaydi. Daromadlar va xarajatlarni aniqlash ularning asosiy farq qiluvchi jihatlarini ochib beradi, lekin ularni moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda e'tirof etishdan oldin javob berishi lozim bo'lgan mezonlarni aniqlashtirmaydi.

Hisobot davridagi sof daromad yoki zarar quyidagi elementlar asosida aniqlanadi, ularning har biri moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda ochib berilishi lozim:

- Xo'jalik umumiy faoliyatidan olingan daromad yoki ko'rilgan zarar;
- Favqulodda daromad (zarar);
- Daromad solig'i to'langunga qadar umumiy moliyaviy natija (foyda yoki zarar);
- Daromad solig'idan tashqari sof foyda.

Moliyaviy natijalarni ifodalovchi muhim ko'rsatkichlarni aniqlash usulini quyidagi chizmada ko'rib chiqish mumkin (2.1-chizma).

Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot. Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot undan foydalanuvchilarga xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy ahvolidagi o'zgarishlarni baholashga imkon beradi, ularni hisobot davrida qancha pul tushgani va qancha pul chiqqani to'g'risidagi axborot bilan ta'minlaydi.

Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot axborotlari moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilar uchun xo'jalik yurituvchi subyektning pul mablag'larini va ularning ekvivalentlarini jalb etish qobiliyatini baholashga baza bo'lib xizmatqilish bilan foydalidir. Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot pul tushumlari va to'lovlarni uchta asosiy toifaga ajratadi:

- operatsion faoliyat;

- investitsiya faoliyati;
- moliyaviy faoliyat.

Har uch toifaning pul mablag'iga birgalikda ta'siri hisobot davrida pul mablag'ining sof o'zgarishini belgilab beradi. Pul oqimlari harakati to'g'risidagi axborot bo'lajak pul oqimlari prognozi to'griligini tekshirish chog'ida, foyda olish va pul oqimlarining sof harakati va narx o'zgarishi ta'siri o'rtasidagi aloqalarni tahlil qilish chog'ida zarur bo'ladi.

Operatsion faoliyat – xo'jalik yurituvchi subyektning daromad keltiruvchi asosiy faoliyati, shuningdek, subyektning investitsiya va moliya faoliyatiga oid bo'lmagan o'zga xo'jalik faoliyatidir.

Investitsiya faoliyati – pul ekvivalentlariga kiritilmagan uzoq muddatli aktivlar va boshqa investitsiya obyektlarini sotib olish va sotishlarni o'z ichiga oladi.

Moliyaviy faoliyat – xo'jalik yurituvchi subyektning faoliyati bo'lib, uning natijasida o'z mablag'i va qarz mablag'lari miqdori va tarkibida o'zgarishlar yuz beradi.

Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot hisobot davri davomida operatsion, investitsion yoki moliyaviy faoliyat natijasida xo'jalik yurituvchi subyekt olgan pul oqimlari to'g'risidagi ma'lumotlarni taqdim etishi lozim bo'ladi.

Xorijiy valyutadagi operatsiyalardan pul oqimlari O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan operatsiya amalga oshirilgan kun uchun belgilab qo'yilgan almashtirish qiymatidan foydalanib, O'zbekiston Respublikasi valyutasida aks ettiriladi.

Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot. Xususiy kapital (sarmoya) tushunchasi O'zbekiston Respublikasining –Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonunida, BXMS da keltirilgan.¹⁷

¹⁷Ўзбекистон Республикасининг –Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги Қонуни 2016 йил 13-апрель. –Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисоботлар|| Бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти (1-сон БҲМС)да (рўйхат рақами 474-сон, 1998 йил 14 август, Меъерий ҳужжатлар ахборотномаси, 1999 йил, 5-сон)

Xususiy kapital (sarmoya) – xo'jalik yurituvchi subyektning majburiyatlarni chegirib tashlagandan keyingi aktivlaridir. Xususiy kapital (sarmoya) tarkibiga:

- ustav kapitali;
- qo'shilgan kapital;
- rezerv kapitali;
- taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar) kiradi.

Xususiy kapital (sarmoya) to'g'risidagi hisobot davri boshiga va oxiriga bo'lgan tegishli axborotni ochib berishi kerak.

Hisobotda xususiy kapital (sarmoya) va uning tarkibiy qismlari to'g'risidagi, ustav kapitali, qo'shilgan kapital, rezerv kapitali, taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar) sotib olingan o'z aksiyalari va boshqa xususiy kapital elementlari haqidagi axborot ochib berilishi kerak.

Hisobotda xususiy kapital (sarmoya) tarkibida bo'lgan o'zgarishlar: qimmatli qog'ozlar emissiyasi, uzoq muddatli aktivlarning qayta baholanishi, ustav kapitalini shakllantirish chog'ida valyuta kursidagi farqlar, rezerv kapitalga ajratmalar, joriy yilning taqsimlanmagan foydasi (zarari), tekinga olingan mulk, pul dividendlari va aksiyalar ko'rinishida to'lanadigan dividendlar, shuningdek, xususiy kapitalni shakllantirishning boshqa manbalari to'g'risidagi axborotlar ochib beriladi.

Xususiy kapital (sarmoya) to'g'risidagi hisobotda, shuningdek, chiqarilgan aksiyalar soni, aksiyalarning nominal qiymati, muomaladagi aksiyalar soni to'g'risidagi axborotlar ham ochib berilishi kerak.

Qatnashchining chiqib ketishi, aksiyadorlik jamiyati tomonidan aksiyalarning sotib olinishi yoki sotib olingan aksiyalarni bekor qilinishi, aksiyalar nominal qiymatining pasayishi yoki boshqa sabablarga ko'ra kamayib ketganligi haqidagi ma'lumotlar ushbu hisobotga tushuntirishlarda ochib berilishi kerak.

Xususiy kapital (sarmoya) to'g'risidagi hisobotga tushuntirishda quyidagilar haqidagi axborotlar keltiradilar:

- obuna amalga oshirilishi nazarda tutiladigan aksiyalarning umumiy soni va nominal qiymati;
- nazarda tutilgan miqdorlar bilan taqqoslaganda obuna amalga oshirilgan aksiyalarning umumiy miqdori va nominal qiymati;
- aksiyalarga obunaning borishi chog'ida olingan mablag'larning umumiy summasi;
- ayrim turlar va toifalar bo'yicha ustav kapitali tarkibidagi aksiyalar;
- imtiyozli aksiyalar bo'yicha to'lanmagan jamlangan dividendlar summasi;
- aksiyalar ko'rinishida to'lanadigan dividendlar, xususan, to'lanadigan aksiyalarning soni va qiymati, shuningdek, ularning turlari yoki toifalari to'g'risida;
- hisobot davrida yuz bergan maydalash yoki qo'shib yuborishlar va aksiyalarning maydalanishi yoki qo'shib yuborilishigacha va undan keyingi aksiyalarning nominal qiymati to'g'risidagi.

Moliyaviy hisobotga izohlar, hisob-kitoblar va tushuntirishlar.

Moliyaviy hisobotga sharhlar. Turli xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining ko'p qirraliligi hisobga olinadi, moliyaviy hisobotlar ulardan foydalanuvchilarni iqtisodiy qarorlar qabul qilish uchun zarur bo'lgan barcha axborot bilan ta'minlay olmaydi, shu sababli yillik moliyaviy hisobotlarga qo'shimcha ravishda ma'muriyat tomonidan tuziladigan moliyaviy sharh kiritiladi, unda xo'jalik yurituvchi subyekt moliyaviy faoliyati va moliyaviy holatining asosiy belgilari tushuntirib beriladi va ular duch kelayotgan asosiy noaniqliklar bayon qilinadi. Bu sharhda xo'jalik yurituvchi subyektning faoliyati natijalariga, faoliyatini qo'llab-quvvatlash va mustahkamlash uchun investitsiya siyosatiga, jumladan joriy davrda, xususan kelgusi davrlarda dividendlar siyosatiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar ochib beriladi.

Qo'shimcha axborotni taqdim etish - tushuntirishlar, izohlar va hisob-kitoblar - xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan maxsus shaklda yoki erkin shaklda taqdim etiladi.

Izohlar, hisob-kitoblar va tushuntirishlar jadvallar shaklida ham, boshqacha tarzda ham bo'lishi mumkin.

Moliyaviy hisobotlar moliyaviy natijalarni va boshqa xo'jalikoperatsiyalarini aks ettiradi, ularni moliyaviy hisobotlarning elementlari deb ataluvchi iqtisodiy tavsiflariga muvofiq alohida moddalarga guruhlaydi. Aktivlar, xususiy sarmoya va majburiyatlar buxgalteriya balansida xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy natijalarini aniqlash bilan bevosita bog'liq bo'lgan elementlaridir. Daromadlar va xarajatlar faoliyat natijalari to'g'risidagi hisobotda xo'jalik yurituvchi subyektning ko'rsatkichlarini aniqlash bilan bevosita bog'liq bo'lgan elementlaridir. Pul mablag'larining harakati to'g'risidagi hisobot faoliyat natijalari va buxgalteriya balansi elementlaridagi o'zgarishlar to'g'risidagihisobotning elementlaridir.

3.8. Moliyaviy hisobotni tuzishda milliy va xalqaro standartlarning moliyaviy hisobot mazmuniga ta'siri

Mamlakatimizning xalqaro hamjamiyatga integratsiyalashuvi, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning faollashuvi, chet el investitsiyalarining mamlakatimiz iqtisodiyotiga keng jalb etilishi xo'jalik yurituvchi subyektlarga buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobot tuzishni ham jahon standartlari talablariga javob beradigan darajada tashkil etish talabini qo'ymoqda.

Bu esa, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga tayanilgan, «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi Qonun va boshqa me'yoriy hujjatlarga asoslangan. Buxgalteriya hisobining milliy standart (BHMS) larini ishlab chiqish zaruriyatini paydo qiladi. Ushbu standartlar buxgalteriya hisobi shakllari va usullarini tanlashda korxonalarining mustaqilligini ta'minlaydi.

3.13-jadval

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan Buxgalteriya hisobi milliy standartlari ro'yxati

№	Standartning nomi	Kuchga kirgan sanasi
BHMS 0	Moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish	1998-yil 24- avgust

	uchun konseptual asos	
BHMS 1	Hisob siyosati va moliyaviy hisobot	1998-yil 24- avgust
BHMS 2	Asosiy xo'jalik faoliyatidan tushgan daromadlar	1998-yil 4- sentyabr
BHMS 3	Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot	1998-yil 4- sentyabr
BHMS 4	Tovar-moddiy zaxiralar	1998-yil 28- avgust
BHMS 5	Asosiy vositalar	2004-yil 30- yanvar
BHMS 6	Ijara hisobi	2004-yil 2-iyul
BHMS 7	Nomoddiy aktivlar	2005-yil 7- iyul
BHMS 8	Jamlangan moliyaviy hisobotlar va sho'ba xo'jalik jamiyatlariga sarmoyalarni hisobga olish	1999-yil 26- oktyabr
BHMS 9	Pul oqimi to'g'risidagi hisobot	1998-yil 6- yanvar
BHMS 10	Davlat subsidiyalarining hisobi va davlat yordami bo'yicha ko'rsatiladigan ma'lumotlar	1998-yil 13- dekabr
BHMS 11	Ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlab chiqishlarga xarajatlar	1998-yil 6- yanvar
BHMS 12	Moliyaviy investitsiyalarni hisobga olish	1999-yil 26- yanvar
BHMS 14	Xususiy kapital to'g'risida hisobot	2004-yil 17- aprel
BHMS 15	Buxgalteriya balansi	2003-yil 20- mart
BHMS 16	Buxgalteriya balansi tuzilgan sanadan keyingi xo'jalik faoliyatining nazarda tutilmagan holatlari va yuz beradigan hodisalari	1999-yil 1- yanvar
BHMS 17	Kapital qurilishga oid pudrat shartnomalari	1999-yil 1- yanvardan
BHMS 19	Inventarlashni tashkil etish va o'tkazish	1999-yil 2- noyabr
BHMS 20	Kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan soddalashtirilgan tartibda hisob yuritish va hisobotlar tuzish to'g'risida	2000-yil 24- yanvar
BHMS 21	Xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyaviy-xo'jalik faoliyatining buxgalteriya hisobi schyotlari rejasi va uni qo'llash bo'yicha yo'riqnoma	2002-yil 23- oktyabr
BHMS 22	Chet el valyutasida ifodalangan aktivlar va majburiyatlarning hisobi	2004-yil 31- may
BHMS 23	Qayta tashkil etishni amalga oshirishda moliyaviy hisobotni shakllantirish	2005-yil 7-iyul
BHMS 24	Qarzlarni bo'yicha xarajatlar hisobi	2009-yil 28- avgust

Ma'lumki, har bir mamlakatning o'ziga xos hisob tizimi va hisobot tuzish usullari mavjud. Lekin kapitalning bir necha mamlakatlar miqyosida faoliyat

ko'rsata boshlashi natijasida xalqaro hisob standartlarini ishlab chiqish zaruriyati paydo bo'ldi. Ushbu masalani hal qilish va yuzaga kelgan muammolarni bartaraf etish maqsadida 1973- yilda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari bo'yicha qo'mita tashkil etilib, qo'mita tomonidan 2011-yil 21-fevral holatiga –Moliyaviy hisobotning xalqaro standartil nomli 36 ta xalqaro standarti ishlab chiqilgan. Bundan tashqari yuqoridagi standartlarga 18 nomdagi tushuntirishlar hamda 11 nomdagi izohlar ishlab chiqilgan. Xalqaro standartlarda belgilangan qoidalar tavsivaviy tavsifga ega bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida buxgalteriya hisobi va hisoboti rahbarlik qilish, buxgalteriya hisobining milliy standartlarini ishlab chiqish va tasdiqlash Moliya vazirligi zimmasiga yuklangan. Moliya vazirligi buxgalteriya hisobini tashkil etish va moliyaviy hisobot tuzishda ularni xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish yo'nalishida ishlar olib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan bugungi kungacha 0 dan 24-songacha bo'lgan buxgalteriya hisobining milliy standartlari ishlab chiqilib tasdiqlangan. Ularda hisob yuritishning asosiy tamoyillari va qoidalari mujassamlashgan shu vaqtgacha tasdiqlangan va amaliyotda qo'llanilayotgan buxgalteriya hisobi standartlari quyidagilar.

3.14-jadval

MHXS va ularning amal qilishi

№	MHXS nomlanishi	Qabul qilingan sanasi
MHXS 1	Moliyaviy hisobotni taqdim etish	01.01.75 y.
MHXS 2	Tovar-moddiy zaxiralar	01.01.76 y.
MHXS 3	Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot	01.01.77 y.
MHXS 4	Amortizatsiya hisobi	01.01.77 y.
MHXS 5	Moliyaviy hisobotda tegishli axborotlarni ochib berish	01.01.77 y.
MHXS 6	Narx o'zgarishlarining hisob va hisobotga ta'siri	01.01.78 y.
MHXS 7	Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot	01.01.79 y.
MHXS 8	Hisob siyosatlarini, hisoblab chiqilgan baholardagi o'zgarishlar va xatolar	01.01.79 y.
MHXS 9	Izlanishlar va ishlanmalar bo'yicha xarajatlar	01.01.80 y.
MHXS 10	Hisobot davridan keyingi hodisalar	01.01.80 y.

MHXS 11	Qurilish shartnomalari	01.01.80 y.
MHXS 12	Foyda soliqlari	01.01.81 y.
MHXS 13	Aylanma mablag'lar va qisqa muddatli passivlar haqida hisobotni taqdim etish.	01.01.81 y.
MHXS 14	Segmentar hisobot	01.01.83 y.
MHXS 15	Baho o'zgarishlari ta'sirini aks ettiruvchi axborot	01.01.83 y.
MHXS 16	Asosiy vositalar	01.01.83 y.
MHXS 17	Ijara	01.01.83 y.
MHXS 18	Odatdagi faoliyatdan olinadigan daromad	01.01.84 y.
MHXS 19	Xodimlarni daromadlari	01.01.85 y.
MHXS 20	Davlat grantlarini hisobga olish va davlat yordami to'g'risida ma'lumotlarni ochib berish	01.01.84 y.
MHXS 21	Valyuta kurslaridagi o'zgarishlarning ta'sirlari	01.01.85 y.
MHXS 22	Kompaniyalarni birlashtirish	01.01.85 y.
MHXS 23	Qarz bo'yicha xarajatlar	01.01.86 y.
MHXS 24	O'zaro bog'liq tomonlar to'g'risidagi ma'lumotlarni ochib berish	01.01.86 y.
MHXS 25	Investitsiya hisobi	01.01.87 y.
MHXS 26	Pension tizimlar bo'yicha buxgalteriya hisobi va hisobot	01.01.88 y.
MHXS 27	Alohida moliyaviy hisobotlar	01.01.90 y.
MHXS 28	Qaram tadbirkorlik subyektlaridagi va qo'shma korxonalaridagi investitsiyalar	01.01.90 y.
MSFO 29	Giperinflyatsiyali iqtisodiyotlarda moliyaviy hisobot berish	01.01.90 y.
MHXS 30	Banklar va boshqa moliya institutlari moliyaviy hisobotlari ma'lumotlarini ochib berish	01.01.91 y.
MHXS 31	-	01.01.92 y.
MHXS 32	Moliyaviy instrumentlar: ma'lumotni ochib berish va taqdim etish	01.01.96 y.
MHXS 33	Bir aksiyaga to'g'ri keladigan foyda	01.01.98 y.
MHXS 34	Oraliq moliyaviy hisobotlar	01.01.99 y.
MHXS 35	Tugatilayotganda moliyaviy hisobot	01.01.99 y.
MHXS 36	Aktivlarning qadrsizlanishi	01.07.99 y.
MHXS 37	Rezervlar, shartli majburiyatlar va shartli aktivlar	01.07.99 y.
MHXS 38	Nomoddiy aktiv	01.07.99 y.
MHXS 39	Moliyaviy instrumentlar: tan olish va baholash	01.01.01 y.
MHXS 40	Investitsion mulk	01.01.01 y.
MHXS 41	Qishloq xo'jaligida hisob	01.01.02 y.

O'zbekiston Respublikasining xalqaro amaliyotda qabul qilingan hisob va statistika tizimiga o'tish bo'yicha qator tadbirlar majmui amalga oshirib kelinmoqda.

Moliyaviy hisobotlarni xalqaro standartlarga transformatsiyalash. Transformatsiya lotincha –transformatio” so'zidan olingan bo'lib, o'zgartirish, qayta tashkil etish degan ma'noni anglatadi.

Buxgalteriya hisobida transformatsiya deganda mamlakatimizda amal qilingan qonunchilikka muvofiq hisob tizimidagi qoidalar, tamoyillar, usul va uslublarni hamda axborotlarni boshqa mamlakat yoki xalqaro qoidalariga muvofiqlashtirgan holda aylantirishga aytiladi.

Moliyaviy hisobot transformatsiyasi – bu hisobot sanasi holati bo'yicha buxgalteriya hisobining milliy standartlari asosida tuzilgan hisobot komponentlari moddalarini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari qoidalariga muvofiq holda qayta guruhlashtirish, ularning moddalarini qayta tan olish, qayta baholash, tuzatishlar kiritish va qayta ochiqdashlar asosida MHXSlari hisobotlari axborotlarining yangi tizimiga ag'darish va qayta tashkil qilish jarayoni tushuniladi.

Moliyaviy Hisobotning Xalqaro Standartlari (MHXS) qo'llanilishi majburiy xarakterdagi hujjat emas, u tavsiyanoma xarakteriga ega. Unda milliy standartlaridagi kabi korxonalar taqdim etishi shart bo'lgan moliyaviy hisobot shakllarini belgilamaydi. MHXSlari moliyaviy hisobotning asosiy komponentlari va ularda aks ettiriladigan minimal axborotlar tarkibini belgilaydi. MHXSlarni qo'llash xo'jalik yurituvchi subyektning mutlaq vakolatidagi masaladir.

MHXSlarga o'tish yoki BHMSlar asosida tuzilgan MHXSlar asosida moliyaviy hisobot tuzish quyidagi imkoniyatlarni yaratiladi:¹⁸

MHXSlarga o'tish yoki BHMSlar asosida tuzilgan MHXSlar asosida moliyaviy hisobot tuzish quyidagi imkoniyatlarni yaratadi: xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyati natijalarining shaffofligini oshiradi; axborot foydalanuvchilarda

¹⁸ —Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар| илмий электрон журнали. № 3, май-июнь, 2017 йил № 5 3, 2017 www.iqtisodiyot.uz

bitta xo'jalik yurituvchi subyekt doirasida moliyaviy ko'rsatkichlarni davrlar bo'yicha hamda bir nechta xil xo'jalik yurituvchi subyektlar bo'yicha esa taalluqli ko'rsatkichlarni bir-biriga solishtirib, tahlil o'tkazish imkoniyati tug'iladi; kreditorlar, aksiyadorlar, kredit beruvchi tashkilotlarda kompaniyaga ishonch oshadi va yuqori ishonch bilan xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatiga pul qo'yadi, xo'jalik yurituvchi subyektning kredit olish imkoniyati kengayadi; xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va xorijiy investorlar bilan hamkorlik yuksaladi; dunyo bozorlariga chiqish, xomashyo, valyuta, mehnat birjalariga, xalqaro kapital bozoriga chiqish imkoniyatlari tug'iladi; kompaniya menejerlariga boshqaruv qarorlarini qabul qilishlari uchun ishonchli, obyektiv, uyg'un hamda o'z vaqtida tizimlashgan moliyaviy axborotlarni olish imkoniyatlari yuzaga keladi; xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatini byudjetlashtirish, rejalashtirish va strategik rivojlanishini baholashda zarur axborotlar ta'min etiladi; xo'jalik yurituvchi subyekt boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish, xo'jalik yurituvchi subyekt raqobatbardoshligini oshirish, mahsulot sifatini oshirish va eksport salohiyatini yuksaltirishga erishiladi; xo'jalik yurituvchi subyektlarda korrupsiya elementlari, suiiste'mollik qilish, soliq obyektlarini yashirish, talon-taroj qilish, mahalliychilik, xo'jasizlik, bankrotlik holatiga olib kelish holatlari barham topadi; mehnatni rag'batlantirish tizimi tubdan yaxshilanadi, moddiy manfaatdorlik oshadi, kuchli nazorat tizimi o'rnatiladi; ma'naviy muhit barqarorlashadi; xodimlarda ishiga, xo'jalik yurituvchi subyektga va vataniga sodiqlik xislatlari bir-biri bilan uyg'unlashadi; xodimlarda o'z ustida ishlash va malakasini muntazam oshirish imkoniyatlari tug'iladi; professionallikka qiziqish va harakat kuchayadi.

MHXSlarga istalgan paytda, tayyorgarliksiz, to'g'ridan-to'g'ri o'tib bo'lmaydi. Agarda tayyorgarliksiz moliyaviy hisobot MHXSlar bo'yicha transformatsiya qilingan taqdirda ham kutilgan natijani bermaydi. Shu bois, MHXSlarni birinchi marta qo'llashda yoki milliy standartlar asosida tuzilgan moliyaviy hisobotni transformatsiya qilishdan oldin muhit, shart-sharoit va ma'lum tayyorgarlik ishlari olib borilishi shart.

Bu boradi mamlakatda moliya, pul-kredit, soliq, mehnat qonunchiligi dunyo standartlariga uyg'un bo'lishi, milliy valyutaning erkin konvertatsiyalanishiga erishish, yuqori inflyatsiya darajasi bo'lmasligi, buxgalteriya hisobining milliy standartlari MHXSlariga uyg'un bo'lishini, buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotni tuzish va taqdim etishda me'yoriy-huquqiy hujjatlar, nizomlar, yo'riqnomalar va qoidalar ham bosqichma-bosqich xalqaro standartlarga moslashtirilshi, professional buxgalterlar institutini tashkil etish, sertifikatli buxgalter va auditorlarning professional malakasini oshirish, SAR va CIPA sertifikatlarini keng joriy qilish, buxgalterlarning chet ellarda malaka oshirishini, chet tillarini o'rganishi (IELTS), amaliyotchi buxgalterlarda xalqaro dasturlarda ishlash ko'nikmalarini shakllantirish, kompaniyalar, aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruvni yo'lga qo'yish, moddiy rag'batlantirish tizimi, etika qoidalarini belgilash, hisob siyosatini mukammallashtirish, xalqaro standart talablariga muvofiq ishchi schyotlar rejasini ishlab chiqishga erishish, buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni maxsus dasturlar asosida yuritilishini takomillashtirish lozim.

Transformatsiya jarayonining asosiy muhim qoidalari:

- MHXSlari bo'yicha hisob yuritish har bir kompaniyaning mustaqil hal qiladigan ishi, uning zarurligi va unga o'tishni mustaqil belgilaydi;
- MHXSlari majburiy emas, ushbu hujjat faqat harakat qilishga turtki beradi;
- MHXSlari bo'yicha hisob yuritishda iqtisodiy mazmunning shakldan ustunligi amal qiladi;
- MHXSlarni adolatli baholashga ustuvor ahamiyat qaratadi;
- MHXSlari bo'yicha hisob yuritish usulini (transformatsiya yoki parallel hisob yuritish) tanlash kompaniyaning ichki ishi;
- transformatsiyaning yagona algoritmi va ketma-ketligi yo'q;
- transformatsiyaga har bir holatda individual yondashiladi;
- transformatsiya murakkab jarayon, professional yondashuvni talab qiladi;
- transformatsiyaning metodikasi va bosqichlari mustaqil belgilanadi;

- reklassifikatsiya, qayta baholash, korrektirovka provodkalari transformatsiyaning asosiy usullaridir.

Birinchidan, milliy standartlar bo'yicha tayyorlangan moliyaviy hisobot komponentlari, shuningdek, balans, foyda va zararlar va boshqa hisobot moddalarining kengaytmalari aks ettirilgan analitik hisob ma'lumotlari, kerak bo'lsa boshlang'ich hujjatlarni tayyorlash lozim.

Ikkinchidan, aktivlar, majburiyatlar va xususiy kapital elementlarini qayta klassifikatsiyalash, qaytadan baholash o'tkazish. Foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotda ham har bir tegishli moddani xalqaro standartlarga mos holda qayta klassifikatsiya qilish va baholash. Xuddi shuningdek, boshqa hisobot moddalarini ham birma-bir xalqaro standartlar talablariga muvofiqlashtirish choralarini ishlab chiqish kerak.

Uchinchidan, MHXSlari darajasiga yetkazish uchun tegishli to'g'irlashlar kiritish, qo'shimcha provodkalar jadvalini ishlab chiqish kerak.

To'rtinchidan, tegishli to'g'irlashlar buxgalteriya provodkalari yordamida kiritilgandan keyin MHXSlari talablariga muvofiq keladigan hisobotni tuzish.

Beshinchidan, MHXSlariga o'tishda atamalardan to'g'ri foydalanish muhim rol o'ynaydi. Milliy standartlar asosida tuzilgan hisobotlardagi atamalar, ko'rsatkichlarning nomlanishi, ularning qisqarmasini xalqaro standartlarga mos keladigan atamalarga o'tkazish lozim. Agarda ko'rsatkich qayta guruhlanish, baholash asosida qiymati xalqaro standartlarga muvofiq kelsada, uning nomlanishi muvofiq bo'lmasa, uni o'qish qiyinlashadi, chalkashliklarga olib keladi. Shu bois, atamalar tizimini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish lozim bo'ladi.

Milliy standartlar asosida tuzilgan moliyaviy hisobotlarni xalqaro standartlar asosida tuzilgan moliyaviy hisobotga transformatsiya qilishning yagona metodologiyasi mavjud emas. Har bir korxonada o'zining moliyaviy-xo'jalik faoliyati xususiyati, resursi va xodimlarining professional darajasidan kelib chiqib transformatsiya jarayoni metodologiyasini ishlab chiqishi maqsadga muvofiq.

Moliyaviy hisobot transformatsiyasini amalga oshirish uchun quyidagi shart-sharoitlar mavjud bo'lishi kerak:

- kompaniyada MHXSlari bo'yicha tuzilgan moliyaviy hisobotga zaruriyat bo'lishi kerak.
- milliy standartlar asosida tayyorlangan moliyaviy hisobot obyektiv, ishonchli, uyg'un va buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun va O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi milliy standartlariga to'liq muvofiq kelishi kerak.
- korxonaning zamonaviy menejment, boshqaruv tizimi mavjud bo'lishi kerak.
- kompaniya barqaror moliyaviy holatga ega bo'lishi kerak.
- kompaniyada MHXSlarini biladigan, buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot sohasida chuqur professional tayyorgarlikka ega bo'lgan, iqtisodiy matematikani qo'llay oladigan mutaxassislariga ega bo'lishi kerak.

3.9. Iqtisodiy tahlilni muammoli jihatlari (davriy oraliqdagi qiyosiylik, turli korxonalar o'rtasidagi qiyosiylik, axborot operativligi muammolari)

Iqtisodiy tahlil yuzasidan mahalliy va xorijiy mualliflar tomonidan chop etilgan adabiyotlar soni shu darajada ko'pki, ularni o'rganish asosida bitta xulosaga kelish mumkin, ya'ni xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyat samaradorligi va uning natijaviyligini baholash doimo keng qiziquvchilar (menejerlar, mulk egalari va kontragentlar) e'tiboridagi muhim masalalardan biri bo'lgan. Moliyaviy holat va undagi o'zgarishlarni tahlil etish orqali nafaqat bo'lib o'tgan jarayonlarning samaradorligi va natijaviyligiga balki ularning kelgusidagi kutilishlari ham bashorat qilinadi¹⁹. Bu esa raqobatdosh iqtisodiyot sharoitida yanada muhim ahamiyat kasb etadi.

¹⁹ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари мoliyaviy ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с.К. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by¹⁹, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернстайн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

Xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyaviy holati va undagi o'zgarishlarni baholash, tahlil etishda O'zbekiston va xorij amaliyotining o'xshash jihatlari juda ko'p. Chunki global iqtisodiyot barcha davlatlarning hisob, audit va tahlil tizimida ham yagonalashuvni talab etadi. Xuddi shu sababli ham buxgalteriya hisobi va auditning, moliyaviy hisobotlarni xalqaro standartlari ishlab chiqilgan va amal etilmoqda. Ya'ni, xalqaro iqtisodiy aloqalarning yagona –biznes tili rasmiy jihatdan shakllangan. Shu sababli ham, bozor iqtisodiyoti qonun qoidalarida rivojlanuvchi barcha davlatlarda moliyaviy holat va undagi o'zgarishlarni tahlil etish tashkiliy, uslubiy jihatdan farq qilsa ham mazmun jihatdan bir xilda yuritiladi.

Moliyaviy holat tahlilining asosiy farqli jihatlari xo'jalik yuritish shart-sharoitlarining turlichaligida, buxgalteriya hisobotlari va ularni tuzish qoidalarida, uslubiy jihatlarda, shuningdek, ko'proq nazariy asoslarda ko'rish mumkin.

Shuningdek, xo'jalik yuritishning shart-sharoitlari yuzasidan juda ko'p farqli jihatlarni kuzatish mumkin. Bu birinchi navbatda, tizimning iqtisodiy rivojlanishi va boshqaruvning farqli jihatlari bilan xarakterlanadi²⁰.

Xo'jalik yuritishning farqli jihatlari albatta axborot oqimini shakllantirishning amaldagi holatiga ham sezilarli ta'sir etadi. Bitta, xo'jalik yurituvchi subyektlarni yirik, o'rta va kichik biznes subyektlari qatoriga kiritishning o'zi ham davlatlar o'rtasida tubdan farq qiladi.

Rivojlangan davlatlarda buxgalterlarning bosh vazifasi korxonaning davlat oldidagi axborot majburiyatlarini (moliyaviy, soliq, bojxona, statistik hisobotlar orqali) hal etishga emas, balki birinchi navbatda mulk egasi va menejerlarning samarali boshqaruvini ta'minlashga qaratilgan vazifalarni hal etib berishga qaratilgan.

²⁰ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с.К. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by²⁰, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе ГААР) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

Moliyaviy tahlil etishdagi o'xshash jihatlarini buxgalteriya hisobining muhim tamoyili bo'lgan mazmunning shakldan ustunligi tamoyili bilan izohlash mumkin. Rivojlangan davlatlar moliyaviy hisobotlari bilan O'zbekistondagi xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan tuziladigan moliyaviy hisobot shakllari soni va ularning nomlanishi yuzasidan farq kuzatilmaydi.

Amalda tuziladigan va taqdim etiladigan moliyaviy hisobotning asosiy shakli –Buxgalteriya balansil (1-shakl) rasmiy tuzilishi va mazmun bo'yicha xorij amaliyotidan tubdan farq qilmaydi.

Juda ko'p mualliflar xo'jalik subyektlarining moliyaviy holatiga baho berishning muhim manbasi bo'lgan buxgalteriya balans va uning tarkibiy tuzilishini belgilashda aktivlarning likvidlik darajasi bo'yicha qayta tarkiblanishi va qiziquvchilarning keng qatlami uchun ham tushunarli bo'lishi lozimligini qayd etadilar²¹.

Moliyaviy holat tahlilining uslubiy jihatlarida ham ayrim farqlanishlar kuzatiladi. Lekin aksariyat hollarda ularning bir xilligini kuzatish mumkin.

O'zbekiston va xorij amaliyotida ham moliyaviy holatni baholashda quyidagi tarkibiy ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi:

1. Likvidlik ko'rsatkichlari. Xalqaro amaliyotda ushbu ko'rsatkichlar tizimi –liquidity ratios²² deb nomlanadi.

²¹ Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили.Т.: Молия –иқтисод, 2015.-316 б., Ефимова О.В. [и др.]. Анализ финансовой отчетности./учеб.пособие / - М.: Омега-Л, 2013. - 388 с., К. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр, Пардаев М.К. ва бошқалар Молиявий ва бошқарув таҳлили, дарслик.Т.:Чулпон. 2012., 490 б., Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности. Минск: РИПО, 2012. — 367 с. Вахобов А.В., Ибрагимов А.Т., Ишонкулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Т.:Иқтисод-молия. 2013,598 б., Ковальев В.В., Волькова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия.М.: финансы и статистика, 2008, 415 с.ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP) Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 448 с. — ISBN 5-86225-675-X, Бернштейн Л.А. Анализ финансовых отчетов М.: Финансы и статистика. 2003, -622 ст., Вахрушиной М.А. Анализ финансовый отчетности.М.: Финансы и статистика 2007. 367 стр

²² К. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, 646 бет.

2. Moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari. Xalqaro amaliyotda ushbu ko'rsatkichlar tizimi –financial leverage²³ deb, ayrim manbalarda –leverage ratios deb nomlanadi.

3. Foyda, rentabellik ko'rsatkichlari. Xalqaro amaliyotda mazkur ko'rsatkichlar tizimi –profitability ratios deb nomlanadi.

4. Ish aktivligi ko'rsatkichlari. Xorij amaliyotida ushbu ko'rsatkichlar tizimi –efficiency ratios deb nomlanadi.

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, O'zbekiston va xalqaro amaliyotda moliyaviy tahlilda keskin farqlanishlar yo'q. Muammo nimada. Muammo, ularning yagona tizimga solinmaganligi va uslubiy, metodologik asoslarning bir-biridan farq etishida deyish mumkin.

Yana bir muhim jihat, xorij amaliyotida tijorat korxonalari, kompaniyalar ko'rsatkichlarining bozor qiymatini tahliliga alohida urg'u beriladi. Mazkur ko'rsatkichlar qatoriga: sof foydaning muomaladagi aksiyalar soniga nisbati; dividend to'lovlarining sof foydadagi salmog'i; aksiyalarga yillik dividend to'lovlarining ularning o'rtacha bozor qiymatiga nisbati; aksiyaning bozor bahosining va bitta aksiyaga to'g'ri keladigan sof foyda nisbati ko'rsatkichlari kiritiladi. Mazkur ko'rsatkichlar asosida firma va kompaniyalarning bozor aktivligi ko'rsatkichlariga baho beriladi. O'zbekiston amaliyotida ushbu tahlil turi moliyaviy holatni baholash masalalari doirasiga kirmaydi va faoliyat samaradorligining muhim ko'rsatkichlari sifatida alohida o'rganiladi. Mazkur tahliliy ko'rsatkichlarni aniqlash, qiyosiy o'rganishning zaruriy jihatlari va ahamiyatligi korxonalarining moliya bozoridagi ishtiroki hamda aktivligining qay darajadali bilan belgilanadi. Ya'ni bozor aktivligi ko'rsatkichlarini baholash orqali investitsion faollik, jozibadorlik ko'rsatkichlari baholanadi.

Xorij tajribasida moliyaviy holatni baholashda ko'pincha yirik va shonshuhratga ega bo'lgan firma va kompaniyalar (Coca-Cola, Pepsi-Cola, Adidas va boshqalar) misolida butun tahliliy jarayonlar amalga oshiriladi va yakuniy

²³ K. R. Subramanyam FINANCIAL STATEMENT ANALYSIS, ELEVENTH EDITION Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by, 479- bet.

xulosada mazkur firma, kompaniyalarni joriy holatiga tashxis beriladi va kelgusida kompaniyani rivojlantirish, moliyaviy qudratini oshirish yuzasidan muhim strategiyalar beriladi.

Korxonalar moliyaviy holatini O'zbekiston amaliyotida kompleks o'rganish amaliyotiga juda kam hollardagina murojaat qilinadi. Bironta manbada O'zbekistonning iqtisodida muhim lokomotiv hisoblangan korxonalar (Tog'-kon metallurgiya kombinatlari, O'zbekiston temir yo'llari, O'zbekiston havo yo'llari, avtomobilsozlik korxonalari misolidagi) ma'lumotlari asosidagi real tahliliy xulosalar uchratilmaydi. Ko'pincha, analitik hisob-kitoblar taxminiy, o'ylab topilgan manbalar asosida tuzib chiqiladi. Bu farq faqat tahlil obyektlarining real manbalari asosida emas balki yillar kesimidagi dinamik o'zgarishlarda ham kuzatiladi. Vaxolanki, xorij tahlil amaliyotida firma, kompaniyalarning faoliyat va tarmoq bo'g'inlari bo'yicha farqli jihatlariga ham alohida ahamiyat qaratiladi.

Xorij amaliyotidagi yana bir muhim farqli jihatni ko'rsatkichlarning turlicha nomlanishida (joriy aktivlarning aylanma aktivlar, oborot aktivlar, qisqa muddatli majburiyatlarning joriy majburiyatlar, kreditorlik majburiyatlari deb nomlanishida, uzoq muddatli aktivlarning oborotdan tashqari aktivlar, immobilizatsiya qilingan aktivlar tarzida nomlanishi va h.k.), tarkiblanishida (uzoq muddatli va joriy aktivlar, o'z mablag'lari manbasi va majburiyatlar, asosiy faoliyatdan moliyaviy natija, operatsion faoliyatdan daromadlar va xarajatlar), aniqlanish tartiblaridagi (yalpi foyda, asosiy faoliyat natijasi, umumxo'jalik faoliyati natijasi, soliq to'loviga qadar foyda, sof foyda, EBIT, EBITDA) farqli jihatlarda ko'rish mumkin. Shu sababli, chop etiladigan manbalarda ko'rsatkichlarning hisob-kitoblarida ma'lumotlar real (aniq korxonalar misolidagi) moliyaviy hisobotlar va manbalarning hisobotlarni qaysi shakl va satrlaridan olinishi ham aniq ko'rsatilgan holda berilmog'i lozim. Shu yo'l bilangina ularning aniqligini va bir xilligini ta'minlash mumkin.

Sohada, eng muhim muammolarni hal etishning muhim yo'li bu moliyaviy hisobotlarni shakli va mazmuni bo'yicha xalqaro normalarga mos keltirishdir.

Moliyaviy hisobotlar va ularning axborotlar bazasini analitik qayta ishlashning kompyuter dasturlarini yaratilmaganligi ham sohaga oid muammolarni biroz chigallashtirmoqda. Bu boradagi ishlar boshlanganiga qaramasdan haliga qadar litsenziya olingan dasturiy ta'minotlar yaratilmagan.

Moliyaviy hisobotlarni tahlil etishda qo'shimcha manbalarga juda ko'p zaruriyat tug'iladi. Ularni olinishi, olingan axborotlarning ishonchligi, tezkorligi, aniqligi, asosligi kabi qator muammolarga duch kelinmoqda. Bu jarayonlar ko'proq xo'jalik subyektlarining fond bozori, qimmatli qog'ozlar bozori, bozor va ish aktivligini baholashda, ayniqsa qiynchiliklar tug'dirmoqda.

Moliyaviy hisobotlarni tuzish va taqdim etish bo'yicha eng muhim muammolardan bittasi bu ular bo'yicha ma'murchilik xarajatlarining haddan tashqari ortib ketishi bilan bog'liqdir. Ma'murchilik xarajatlarining hisobi va ularni me'yorlash bo'yicha hech qanday tartiblar va qoidalar belgilanmaganligi analitik tahlilchilarning ish unumiga ta'sir qilmoqda.

Moliyaviy hisobotlarni tuzishda xalqaro standartlardagi normalarga amal etishda yagona yondashuvning yo'qligi, ularni har bitta xo'jalik yurituvchi subyekt o'ziga xos tarzda qo'llashidagi xilma xilliklar mavjudligi ham o'tkir muammolardan bittasi hisoblanadi. Shu bilan birgalikda jahon bozoriga chiqishda ularning qay darajada ahamiyatli ekanligi iqtisodiy jihatdan yetarli darajada asoslanmaganligi ham ushbu sohada ishlarning jadal rivojlanishiga ta'sir etmoqda.

Moliyaviy hisobotlarni tuzish va taqdim etish tartiblarida elektron hisobotlarning (moliyaviy (buxgalteriya), soliq, statistika, bojxona, banklar hisobotlarining) yagona portalini shakllantirish va tegishli bo'g'in bo'yicha mijozlarning umumlashgan axborotlarini olish imkoniyatlari ta'minlanmagan. Bu esa o'z navbatida qiyosiy tahlilni amalga oshirishda qiyinchilik tug'dirmoqda. Ya'ni, korxonalar o'rtasida qiyosiy tahlilni amalga oshirish, metodologik xilma xillik, turlicha hisob-kitoblarga tayanilishi yagona analitik xulosalarga sezilarli ta'sir etmoqda.

Inflyatsiya ta'sirini ham albatta chetlab o'tishning imkoni yo'q. Bu jihat sonidagi o'zgarishlardan sifat o'zgarishlarga o'tish imkonini bermaydi. Inflyatsiya

darajasining yuqoriligi ko'rsatkichlarning qiyosiyligini, o'zgarishini aniq baholashga imkon bermaydi. Shu sababli ham moliyaviy hisobotlarni tuzishda inflyatsiya, giper inflyatsiya amal etiladigan xalqaro normalarga tayanish lozim. Bu jihat o'zgarishlardan himoyalanih moliyaviy hisobotlarni tuzishning xalqaro standartlarida aniq va yorqin ifodasini topgan.

3.10. Auditor xulosalarini ko'rib chiqish. Auditdan o'tkazilmagan hisobotlar.

Auditorlik xulosasi yuridik kuchga ega bo'lgan muhim hujjatlardan biridir. Xulosa asosida xo'jalik yurituvchi subyektlarning bir yillik moliya-xo'jalik faoliyatiga baho beriladi.

Auditorlik xulosasining quyidagi turlari mavjud: Auditorlik xulosasining ikkita turi mavjud: a) ijobiy auditorlik xulosasi; b) salbiy auditorlik xulosasi. Ijobiy auditorlik xulosasida buxgalterlik balansi va moliyaviy hisobot ko'rsatkichlarining ishonchliligi auditor tomonidan tasdiqlanadi. Qoidaga ko'ra ijobiy auditorlik xulosasi auditorlik tashkiloti xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy hisoboti uning moliyaviy holati va sodir etilgan moliya-xo'jalik muomalalarining O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi talablariga muvofiqligini ishonarli aks ettiradi, degan fikrga kelingan vaqtda tuzilishi lozim. Salbiy auditorlik xulosasi moliyaviy hisobot korxonaning moliyaviy ahvoli to'g'risida ishonarli ma'lumot bermagan va buxgalterlik hisoboti hamda uning moliya-xo'jalik faoliyati hisobi amaldagi me'yoriy qonunchilik talablariga mos kelmagan holda yuritilgan vaqtda tuziladi. Bunday xato-kamchiliklar o'z vaqtida tuzatilmasa moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilarni chalg'itishi mumkin.

Tahlilning ishonchli axborot manbalariga egaligini zaruriy kafolati bu birinchi navbatda moliyaviy hisobotlarni auditorlik nazoratidan o'tganligi va xulosalanganligiga bog'liq.

Auditorlik tashkiloti auditorlik tekshiruvi natijalariga ko'ra ho'jalik yurituvchi subyektda quyidagilarga baho berishi lozim²⁴:

- auditorlik faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq fikr bildirish uchun yetarli va lozim darajadagi dalillar olinganligiga;

- alohida-alohida yoki umumiy birgalikda olinganda tuzatilmagan buzib ko'rsatishlar auditorlik faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq muhim hisoblanishiga;

- qabul qilingan hisob siyosatining asoslanganligiga va uning buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlari talablariga muvofiqligiga;

- moliyaviy hisobotda aks ettirilgan axborotning ishonchli, qiyoslanuvchanli, tushunarli va o'rinli ekanligiga;

- moliyaviy hisobotning buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni tuzishga doir normativ-huquqiy hujjatlar talablariga muvofiqligiga.

Auditorlik xulosasi auditorlik tashkilotining ijobiy yoki modifikatsiyalangan fikri bilan ifodalanishi mumkin.

Xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy hisoboti barcha muhimlik munosabatlarida uning moliyaviy ahvolini, moliyaviy natijalarini haqqoniy aks ettirsa va buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq kelgan hollarda ijobiy fikr bildiriladi.

Modifikatsiyalangan fikr quyidagi holatlarda bildiriladi:

- olingan auditorlik dalillari asosida umumiy holda ko'rilayotgan moliyaviy hisobot muhim buzib ko'rsatishlarga ega bo'lsa;

- umumiy holda ko'rilayotgan moliyaviy hisobot muhim buzib ko'rsatishlarga ega emasligini aniqlash uchun yetarli darajadagi tegishli auditorlik dalillarini olish imkoniyati bo'lmasa.

Auditorlik hisobotining tahliliy qismi auditor (auditorlar) tomonidan bajarilgan ishlar va auditorlik dalillarini olishga qaratilgan auditorlik amallari bayonini hamda quyidagilarning tekshirish natijalarini qamrab olishi lozim:

²⁴ Молия вазирининг буйруғи (рўйхат рақами 2844, 2016 йил 1 декабрь) билан Ўзбекистон Республикаси аудиторлик фаолиятининг миллий стандарти (70-сон АФМС) "Молиявий ҳисобот тўғрисидаги аудиторлик ҳисоботи ва аудиторлик хулосаси" тасдиқланди.

qo'llanilayotgan hisob siyosatini; xo'jalik yurituvchi subyektning ichki nazorat tizimini; buxgalteriya hisobi tizimi va moliyaviy hisobot tuzilishini; moliyaviy-xo'jalik faoliyatini amalga oshirishda buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini; soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni hisoblash va to'lashning to'g'riligini; aktivlar saqlanishining ta'minlanganligini; moliyaviy koeffitsiyentlarning hisob-kitobi va uning tahlilini o'z ichiga oladi.

Moliyaviy koeffitsiyentlarning hisob-kitobi va ularning tahlili quyidagilarni o'z ichiga qamrab oladi:

- tekshirilgan moliyaviy hisobot asosida hisoblangan moliyaviy koeffitsiyentlar tahlili;

- o'tkazilgan tahlil natijalaridan kelib chiqib, xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy holati to'g'risida ma'lumot.

Hisob-kitob va tahlil uchun moliyaviy koeffitsiyentlarni tanlab olish auditorlik tashkiloti tomonidan auditorlik tekshiruvining buyurtmachisi bilan kelishgan holda amalga oshiriladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy hisobotida ahamiyatli buzib ko'rsatishlar mavjud bo'lsa va ularning xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan bartaraf etilmasligi, moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilarni chalg'itishi mumkin bo'lgan hollarda auditorlik tashkiloti salbiy fikr bildirilgan auditorlik xulosasini tuzadi.

Shuningdek, quyidagi holatlarda ham salbiy fikr bildiriladi:

- xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan amalga oshirilgan moliya-xo'jalik operatsiyalari moliyaviy hisobotda haqqoniy aks ettirilgan, lekin ular qonun hujjatlari talablariga muvofiq kelmaganda;

- xo'jalik yurituvchi subyekt rahbariyati aniqlangan buzib ko'rsatishlarni bartaraf etish maqsadida moliyaviy hisobotga tuzatishlar kiritishga rozi bo'lmaganda.

Xo'jalik yurituvchi subyekt auditorlik tekshiruvi davomida moliyaviy hisobotda aniqlangan buzib ko'rsatishlarni bartaraf etsa salbiy fikr bildirilmaydi.

Auditorlik xulosasi yozma ko'inishda tayyorlanishi kerak. Auditorlik xulosasiga unga nisbatan fikr bildirilgan, buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan sanasi ko'rsatilgan va imzolangan moliyaviy hisobotning nusxasi ilova qilinadi.

Auditorlik xulosasini olish barcha uchun majburiy hisoblanmaydi.

Moliyaviy hisobotlarni tuzishda tashqi buxgalterlarga yoki outsorsing xizmatlari bo'yicha maxsus firmalarga murojaat qiluvchi ko'pgina korxonalarni auditdan o'tkazish ma'lum bir xarajatlar qilinishi talab qilganligi sababli doimo ham auditorlar xizmatidan foydalanavermaydilar. Bunday holatlarda analitiklar oldida qator vazifalar yuklanadi:

- moliyaviy hisobotlarni tuzuvchilar qanchalik tajribali va uddaburonligini;
- tuzilgan moliyaviy hisobotlar qanchalik ishonchli, to'liqligiga;
- barcha majburiyatlar hisobga olinganmi yoki yo'qmi;
- agar moliyaviy hisobotlarni yetuk mutaxassislar tomonidan tuzilganligi qayd etilgan holda, ularning mustaqilligi qay darajada ta'minlanganligiga;
- moliyaviy hisobotlarni tuzuvchilar korxonaning shaxsiy tarkibida doimiy turishiga;
- moliyaviy hisobot tuzuvchilarni aktivlar qiymatini aniqlashda va majburiyatlarni hisobga olishda obyektiv yondashganlik darajasiga;
- korxonalar rahbarining moliyaviy hisobotlarni tuzishga ta'sir darajasiga baho berish talab etiladi.

Auditorlik xulosalari talab etilmaydigan axborot manbaalariga soliq hisobotlari, shaxsiy jamg'arib boriladigan pensiya jamg'armalari, sug'urtabadallari bo'yicha hisobotlar va boshqa axborot manbalari kiradi.

3.11. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan boshqa axborotlar

Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan boshqa axborot manbalariga quyidagilar kiradi:

- Ta'xis hujjatlari;
- Reja va prognoz ma'lumotlari;

- Statistika hisobotlari;
- Soliq hisobotlari;
- Xalq banki hisobotlari;
- Boshqaruv hisobi va hisoboti ma'lumotlari.

Ta'xis hujjatlariga korxonaning faoliyatining tartibi va shartlarini belgilab beruvchi Nizomi kiradi. Nizomda korxonaning tashkiliy huquqiy shakli, uning nomi, joylashgan o'ri, ustav kapitali miqdori, tarkibi, uning boshqaruv va nazorat organlarini shakllantirish tartiblari, foydani taqsimlash, fondlarni shakllantirish tartiblari, korxonani qayta tashkil etish va tugatish tartiblari belgilanadi.

Reja ma'lumotlari va prognoz ko'rsatkichlar. Reja va prognoz ko'rsatkichlariga korxonaning biznes rejasi, kelgusi davrlar bo'yicha prognoz ko'rsatkichlarini kiritish mumkin. Reja va prognoz ma'lumotlari korxonaning boshqaruvchisini maqsadlilikini ta'minlashda, biznes samaradorligini va moliyaviy holatini yaxshilashga eng muhim dastak sifatida qarashi mumkin.

Reja ko'rsatkichlarini belgilash – bu resurslardan samarali foydalanishni va foydani o'stirishning muhim omili hamdir.

Statistika hisobotlari. Statistika hisobotlari, korxonaning boshqaruvi yuzasidan quyidagi muhim muammolarni hal qilish imkonini beradi.

Ya'ni:

- hodisa va jarayonlar, ularning natijalari haqidagi ijobiy va salbiy o'zgarishlarni doimiy bilib turishda;
- ko'rsatkichlarni tahlil etish orqali ularning sifatini baholashda;
- statistika manbaalari asosida xo'jalik yurituvchi subyektning kelgusidagi rivojlanish tendensiyalarini belgilashda;
- boshqaruv subyektlarida haqqoniy ma'lumotlarga nisbatan xavfsiz va ishonch hissini shakllantirishda;
- aniq faktlarga tayangan holda faoliyatni boshqarishda;
- kamchiliklar yo'l qo'yilayotgan bo'g'inlar va ularni bartaraf etishda muhim chora-tadbirlarni belgilashda juda muhim hisoblanadi.

Statistika hisobotlarini tuzish va topshirish tartiblari Davlat statistika qo'mitasi tomonidan belgilanadi.

Statistik hisobotlarni faqat davlat tomonidan ko'rsatkichlarni jamlash, tahlil qilish va prognozlash mazmunida qarash noto'g'ri. Ushbu hisobot shakllaridagi ma'lumotlarga birinchi navbatda o'z biznes samaradorligi va natijaviyligini baholashda korxonaga egalari va boshqaruv xodimlariga qay darajada muhimligini anglash lozim.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun quyidagi davlat statistika hisobotlari belgilangan:

- narx statistikasi;
- investitsiya va qurilish statistikasi;
- sanoat statistikasi;
- tashqi iqtisodiy faoliyat va savdo statistikasi;
- qishloq xo'jaligi statistikasi;
- ekologiya statistikasi;
- ijtimoiy soha statistikasi;
- mehnat va axo demografiyasi statistikasi;
- aholining yashash sharoitlari va xizmatlar statistikasi;
- transport va aloqa statistikasi;
- tadbirkorlik va bank-moliya xizmatlari statistikasi.

Xo'jalik subyektlarining u yoki bu statistika hisobotlarini tuzishi va taqdim etishi qonun normalari asosida hal etiladi.

Soliq hisobotlari. Soliq hisoboti soliq to'lovchining soliq va boshqa majburiy to'lovning har bir turi bo'yicha yoki to'langan daromadlar bo'yicha hisob-kitoblar hamda soliq deklaratsiyalarini, shuningdek, ularga doir ilovalarni o'z ichiga oladigan hujjati bo'lib, u Davlat soliq qo'mitasi va Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlanadigan shaklda tuziladi. Hisobot soliq to'lovchi tomonidan Soliq Qo'mitasi belgilangan muddatlarda, soliq to'lovchi hisobga qo'yilgan joydagi davlat soliq xizmati organiga taqdim etiladi.

Xalq banki hisobotlari. Xalq banki hisobotlari shaxsiy va ixtiyoriy jamg'arib boriladigan pensiya jamg'armalari yuzasidan axborotlarni jamlaydi va xalq bankiga taqdim etiladi.

Boshqaruv hisobi va hisoboti ma'lumotlari.

Boshqaruv hisobi – korxonalar rahbari va menejerlarini har tomonlama ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar bilan ta'minlovchi hisobdir. Boshqaruv ma'lumotlaridan faqat xo'jalik yurituvchi subyektlarning boshqaruv xodimlarigina foydalanadilar. Boshqaruv hisobi ma'lumotlaridan asosan kelgusidagi iqtisodiy faoliyatni rejalashtirish (byudjetlashtirish) va oqilona boshqaruv qarorlarini qabul qilishda foydalaniladi.

Boshqaruv hisoboti – boshqaruv hisobi ma'lumotlari asosida ixtiyoriy mazmunda tayyorlanadigan va korxonalar boshqaruviga taqdim etiladigan hisobotlardir. Unda moliyaviy hisobotlardan farqli jihatdan faqat moliyaviy emas, balki moliyaviy bo'lmagan ko'rsatkichlar ham aks etadi.

3.12. Iqtisodiy tahlilda kompyuter texnologiyalari va dasturiy ta'minotlardan foydalanish

Yangi asrni axborotlar, texnologiyalar, innovatsiyalar asri deyish mumkin. Negaki bu uchta jihatsiz rivojlanishni, taraqqiyotni tasavvur qilib bo'lmaydi.

Iqtisodiy tahlilni zamonaviylashtirish muammosi ham bugun olimlar oldidagi eng dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Axborotlarga shunchaki ega bo'lish yoki axborotlarni shunchaki o'qish bilan bugun muhim natijalarga erishib bo'lmaydi. Ularni tahlil etishning shunday bir tizimini shakllantirish lozimki bu ularning boshqaruvdagi samarasini, faoliyatdagi natijasini ta'minlashga xizmat qilsin.

Axborotlarni bugungi shaklini va oqimini oddiy hisob-kitoblar asosida qayta ishlash mumkin emas. Bunga vaqt omili ham, resurs omili ham, subyekt omili ham yo'l bermaydi.

Axborot tizimini yaratilishi, axborotlarni kompyuter texnologiyalari va

dasturiy ta'minotlari asosida qayta ishlash, tahlil etish sohaning rivojida yangi bir bosqichini boshlab berdi deyish mumkin.

Axborot tizimining yaratilishi quyidagi hossalalar bilan xarakterlanadi:

- har qanday axborot tizimi, tizimni tashkil etishning umumiy prinsipi asosida tahlil qilinadi va boshqariladi;
- axborot tizimi dinamik ko'rinishga ega bo'lib, rivojlanuvchi tizim hisoblanadi;
- axborot tizimining mahsuloti ham axborot hisoblanadi;
- axborot tizimini odam-kompyuter tizimi ko'rinishida tasavvur qilish lozim.

Axborot tizimlarini hayotda qo'llab ishonchli, sifatli va aniq natijalarni olish mumkin. Buni quyidagilarda tavsiflash mumkin:

- matematik metod va intellektual tizimlarni qo'llab, boshqarishning optimal variantlarini olish;
- tizimni avtomatlashtirish natijasida ishchilarning vazifalarini yengillashtirish;
- eng to'g'ri axborotga ega bo'lish;
- axborotlarni qog'ozda emas, balki magnit yoki optik disklarda saqlash;
- mahsulot ishlab chiqarish sarf-xarajatlarini kamaytirish;
- foydalanuvchilar uchun qulayliklar yaratish.

Axborot tizimlarida boshqaruv tuzilmasining o'rni. Axborot tizimi jamiyat va har bir tashkilot uchun quyidagilarni bajarishi lozim:

1. Axborot tizimining tuzilmasi va uning qo'llanilish maqsadi, jamiyat va korxonada oldida turgan vazifa bilan to'g'ri kelishi kerak. Masalan; tijorat firmasida – foydali biznes, davlat korxonasida ijtimoiy va siyosiy vazifalarni bajarishi kerak.
2. Axborot tizimi inson tomonidan boshqarilishi va ijtimoiy etika prinsiplari asosida foyda keltirishi kerak.
3. To'g'ri, kafolatli va o'z vaqtida axborotlarni mijoz yoki tizimlarga yetkazishi lozim.

Tashkilotni boshqarish tuzilmasi axborot tizimini yaratish, tashkilotning boshqaruv tuzilmasini tahlil qilishdan boshlanadi. Boshqarish deganda quyidagi

vazifalarni amalga oshirish funksiyasi bilan qo'yilgan maqsadga erishish tushuniladi:

Tashkillashtirish – normativ hujjatlar kompleksi va tashkiliy tuzilmani ishlab chiqish; shtat jadvali, bo'limlar, laboratoriyalar va h.k.

Hisobga olish – bu funksiya firma yoki tashkilot ko'rsatkichlarining metod va formalarini ishlab chiqadi. Masalan; buxgalteriya hisoboti, moliyaviy hisob-kitob, boshqaruv hisoboti va boshqalar.

Tahlil (analiz) – rejalashtirilgan vazifalarni qay darajada bajarilganligini aniqlaydi.

Analitik jarayonlar boshlanar ekan birinchi navbatdagi masala uni qanday o'tkazish masalasiga qaratiladi. Agar korxonada moliyaviy holatini va uning kutilishlarini baholashning yagona uslubiyoti yaratilgan va uni amalga oshirishning dasturiy ta'minoti mavjud bo'lsa mazkur jarayon soatday ishlashi mumkin edi. Afsuski, bunday holat mavjud emas. Shu sababli, ko'pincha ushbu jarayon maxsus topshiriqlar asosida ayrim subyektlar (buxgalterlar, menejerlar, analitiklar) tomonidan amalga oshirib kelinmoqda.

Moliyaviy hisobotlar tahlilida ko'rsatkichlar, moliyaviy koeffitsiyentlar turlicha nomlanishi tufayli ularning yagona dasturiy ta'minotini yaratish imkoniyati ham cheklangan. Shu bilan birga amaldagi tartiblarda ushbu ko'rsatkichlar –o'sgan, –kamaygan, –ijobiy o'zgarish, –salbiy o'zgarish, –bu yaxshi, –bu yomon kabi so'zlarning ishlatilishi mijozga ma'qul variant emas. Shu bilan birga, dasturiy ta'minotlarda analitik hisob-kitoblarning matnli, izohli, tahlil natijalari yuzasidan xulosalar berilishi ham mijozlar talabiga to'la mos tushmaydi

“Sizning moliyaviy analitigingiz” (Vash finansoviy analitik) vaqt intervalining taqsimlanishi va ishlar mazmuni

Amalga oshiriladigan ishlar mazmuni	Qancha muddat ketishi	Ish mazmuni
Moliyaviy hisobot ma'lumotlarini kompyuterga kiritish	2-15 minut	BXMS, MHXS asosida tayyorlangan barcha hisobot shakllari manbaga kiritiladi: Buxgalteriya balansi Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot Pul oqimi Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot shakllari
Analitik hisob-kitoblar va xulosalar	20 — 40 soniya	Kompyuter tomonidan moliyaviy hisobot ma'lumotlari asosida barcha analitik hisob-kitoblar amalga oshiriladi va natijalari chiqariladi. Barcha jadval, grafik, chizma va diagrammalar ekranda aks etadi. Dastur hech qanday bilim talab etilmaydi, barcha jarayonlarni kompyuter o'zi mustaqil bajaradi.
Tahlil natijalarini chop etish va rasmiylashtirish	2-5 soniya	Moliyaviy holat haqida keng qamrovli hisobotga ega bo'linadi. Hisobot hech bir mahoratli analitikning mustaqil tayyorlagan hisobotidan farq etmaydi. O'ylash ham kompyuter zimmasiga yuklatiladi.

Takrorlash uchun savollar

Iqtisodiy tahlil turlari.

Iqtisodiy tahlilni tashkil etishning rasmiy jihatlari.

Iqtisodiy tahlilni tashkil etishning norasmiy jihatlari.

Ichki tahlilning tashkil etilishi.

Tashqi tahlilning tashkil etilishi.

Iqtisodiy tahlilni tashkil etishning tarmoq, faoliyat va soha xususiyatlari.

Moliyaviy tahlilning asosiy bo'limlari: moliyaviy hisobot tahlili, investitsion tahlil, qimmatli qog'ozlar bozoridagi jarayonlar tahlili, moliyaviy hisobotni bashoratlash.

Iqtisodiy tahlil bosqichlari.

Iqtisodiy tahlilning axborot bazasi (tahlil obyektlari haqidagi ma'lumotlar), ularning ochiqligi va oshkoraligi.

Moliyaviy hisobotlar shakllari va ularning tavsifi.

Jamlangan moliyaviy hisobotlar va ularni tahlil etish.

Moliyaviy hisobotni tuzishda milliy va xalqaro standartlarning moliyaviy hisobot mazmuniga ta'siri.

Iqtisodiy tahlilni muammoli jihatlari (davriy oraliqdagi qiyosiylik, turli korxonalar o'rtasidagi qiyosiylik, axborot operativligi muammolari).

Auditor xulosalarini ko'rib chiqish.

Auditdan o'tkazilmagan hisobotlar.

Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan boshqa axborotlar.

Iqtisodiy tahlilda kompyuter texnologiyalari va dasturiy ta'minotlardan foydalanish.

4-BOB. XO‘JALIK YURITUVCHI SUB‘EKTLARNING MARKETING FAOLIYATIDA TAHLIL

- 1. Xo‘jalik sub`ektlarining marketing faoliyatida tahlilining maqsadi, vazifasi va uning axborot manbalari**
- 2. Marketing faoliyatini tahlil qilish yo‘nalishlari va usullari**
- 3. Tovarining bozordagi holatini baholash va uni tahlili. Talabning o‘zgaruvchanligi**
- 4. Tovar va korxonaning baho siyosatining tahlili**
- 5. Korxonada mahsulotning raqobatbardoshligining tahlili**

1. Xo‘jalik sub`ektlarining marketing faoliyatida tahlilining maqsadi, vazifasi va uning axborot manbalari

Xo‘jalik sub`ektlarining moliyaviy axvolining barqaror rivojlanishi bevosita marketing faoliyatini chuqur tahlil qilishga bog‘liqdir. Resurslardan samarali foydalanish va iste`molchilarning ehtiyojlarini qondirish uchun xo‘jalik sub`ektlari bozorni o‘rganishni talab etadi. Shu maqsadda xo‘jalik sub`ekti tomonidan yaratilgan maxsulot, bajarilgan ish va ko‘satilgan xizmat bo‘yicha marketing tadqiqotlari olib boriladi. Bozorni o‘rganish asosida taklif etilmagan yangi xizmat turlari aniqlanadi, buning natijasida xo‘jalik sub`ekti maxsulot assortimentini oshirish orqali ko‘proq foyda olishga erishadi. Marketing orqali korxonada xo‘jalik faoliyati tartibga solinadi. Shu tufayli korxonaning ishlab chiqarish faoliyati natijasining tahlili marketing faoliyatini tahlil etishdan boshlanmog‘i lozim.

Kompleks marketing tahlili marketing tadqiqoti tizimining asosiy qismi bo‘lib, manbalarni yig‘ish, ularni ro‘yxatga olish, bozordagi tovarlar, ish va xizmatlarga tegishli ma`lumotlarga ishlov berish orqali samarali marketing xulosalari qilinadi.

Marketing tadqiqoti jarayonidagi kompleks iqtisodiy tahlil ob`ekti sifatida, bizningcha, **birinchidan**, real bozor jarayoni iste`molchilar va raqobatchilar bilan birgalikda, **ikkinchidan**, mahsulot turlarini ishlab chiqarishdagi korxonaning aniq iqtisodiy va ishlab chiqarish imkoniyatlari hisobga olinishi kerak.

Har ikki bir-biri bilan bogʻliq obʻektlarni chuqur oʻrganish orqali bozordagi holat va korxonalar imkoniyatlari hisobga olingan holda optimal variantdagi assortiment dasturi yaratiladi. Bu das-turni amalga oshirish orqali korxonalar mahsulotini raqobatbardoshligi, barqarorligi taʼminlanadi. Komleks marketing tahlilining asosiy vazifalari:

- korxonalar xizmatiga boʻlgan talab va ehtiyojni baholash, tahlil etish, ishlab chiqarish dasturi real asosga ega ekanligiga ishonch hosil qilish;
- mahsulot va xizmatlarga boʻlgan talablarga taʼsir etuvchi asosiy omillarni tahlil etish;
- talab etilmagan xizmat turlarini aniqlash;
- baho siyosati va assortiment turlarini tahlil etish;
- mahsulotning raqobatbardoshligini baholash va tahlil etish;
- marketing faoliyatining taktika va strategiyasini ishlab chiqish.

Komleks marketing tahlilining axborot tizimi ichki manba, tashqi manba, marketing tadqiqotlaridan iborat. Tahlil etish jarayonida bu boʻlimlarning har biri mustaqil axborot tizimi sifatida ishtirok etadi. Ichki axborot manbalari tarkibiga korxonaning buxgalteriya va statistika hisobotlarining tezkor va joriy ishlab chiqarish va ilmiy-texnik manbalari kiradi. Tashqi manbalar tizimiga korxonaning tashqi faoliyati, bozor va uning infratuzilmasi, xaridor va mol yetkazib beruvchilar holati, raqobatchi-lar harakati, bozor mexanizmini tartibga solish boʻyicha davlat tomonidan amalga oshirilgan chora-tadbirlar va boshqalar kiradi. Bu manbalar vaqtli va maxsus nashr, statistik toʻplam, tijorat tashkilotlari olib borgan izlanishlarga oid sharhlarda aks etadi. Bunday manbalar qatorini tashkil etilgan koʻrgazma va anjuman manbalari, ishbilarmonlar uchrashuvi va ularning olib borgan muzokaralar boʻyicha tuzilgan bayonnomalari yanada toʻldiradi. Tahlilning axborot manbalari sifatida korxonaning biznes-rejasi (marketing rejasi)dan ham foydalaniladi.

2. Marketing faoliyatini tahlil qilish yoʻnalishlari va usullari

Xoʻjalik yurituvchi subʻektlarning marketing faoliyatini tahlil qilish bir qator ilmiy va tadqiqot usullaridan foydalanishga asoslangan. Marketing faoliyatini tahlil

qilish usullari deganda tovarlarning bozordagi oʻrni, raqobatbardoshligi kabi holatlarini oʻrganish, oʻlchash va umumlashtirish asosida bozor infratuzilmasining turli omillarini biznes natijalari oʻzgarishiga taʼsiri tushiniladi. Marketing tadqiqotida tahlilning turli metod va usullaridan foydalaniladi. Marketing faoliyatini tahlil qilish yoʻnalarini quyidagilardan iborat:

1. Bozor tahlili (kelgusidagi istiqbollar, bozorning jozibadorligi, bozor imkoniyatlarini baholash, mahsulotlar tarkibini oʻrganish, bozorning asosiy ishtirokchilarini umumiy tahlil qilish, bozordagi talab va taklifni baholash, sotish hajmini oshirishning ichki imkoniyatlarini aniqlash va sotishni prognoz qilish).

2. Raqobatchilarni tahlil qilish (bozordagi asosiy raqobatchilarni aniqlash, raqobatchilarni yutuq va kamchiliklarini oʻrganish, raqobatchilarni biznes va marketing faoliyatini qiyosiy tahlil qilish, tarmoq xususiyatidan kelib chiqib bozorni oʻrganish (tovar hajmi, bozor sigʻimi, sohadagi rentabellik, raqobatchilar va isteʼmolchilar soni, bozorga kirish qulayligi)).

3. Tovar siyosati tahlili (umumiy savdo dinamikasi, mahsulot turlarini oʻrganish, mahsulot yoki xizmatni bozordagi joylashuvini oʻrganish, raqobatchilar orasidagi Tovar imidjini oʻrganish, brendning bozor qiymatini oʻrganish, mijozlarning xohish va istaklarini oʻrganish, mijozlarga sifatli xizmatni tashkil etish).

4. Baho siyosati tahlil (bozor turlarini tahlil qilish, bozorda narxlar darajasini baholash, talab va taklif egiluvchanligini oʻrganish, bozor uchun optimal narx belgilash).

5. Savdo siyosati tahlili (bozorni tahlil qilish, mol-etkazib beruvchilar tahlili, tovar logistikasi tahlili).

6. Aloqa siyosati tahlili (reklama, reklama kompaniyalarining samaradorligi, marketing tadqiqotlari olib borish (mahsulotni sinovdan oʻtkazish, tashqi dizayn tahlili, reklama gʻoyalari va shakllari)).

3. Tovarining bozordagi holatini baholash va uni tahlili. Talabning o'zgaruvchanligi

Marketing – insonning ayirboshlash vositasida talab va ehtiyojni qondirishga qaratilgan faoliyatidir. Marketing tarkibiga bozorni o'rganish, iste'molchi buyurtmasiga ko'ra mahsulotlar assortimentini rejalashtirish, bozorni egallash, reklama, tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga yetkazib berish bilan bog'liq tadbirkorlik faoliyati kiradi.

Bozor munosabatlari sharoitida korxonani boshqarish marke-tingni ishlab chiqarishning asosi qilib qo'yadi, chunki xo'jalik qarorlarini qabul qilish asosida ishlab chiqarish imkoniyatlari emas, balki bozor talablari, xaridor ehtiyojlari yotadi. Pirovard natijada korxonaning ko'lami, korxonani tashkiliy boshqarish tarkibi, boshqaruv tamoyil va usullari, xizmat ko'rsatish yo'nalish-larini bozor belgilaydi. Bozor talab va taklifdan iborat.

Talab – bu, eng avvalo, biron-bir ne'matlar yoki xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarni bozorda namoyon bo'lishi va ularni pul vosi-tasida ta'minlanishidir.

Taklif – bu muayyan paytda bozorda bo'lgan yoki unga yetkazib berilishi mumkin bo'lgan tovarlar massasi sifatida belgilanadi.

Talab, avvalo, resurslarga va iste'mol tovarlari, tovarlash-gan xizmatlarga bo'lgan talab sifatida yuzaga keladi, birinchisi ishlab chiqarish iste'molini, ikkinchisi esa shaxsiy iste'molni qondirishga qaratilgan.

Kishilik jamiyati rivojlanar ekan, fan va texnika taraqqiyoti ildam qadamlar bilan yangilanayotgan sharoitda insoniyatning tovar va moddiy qimmatliklarga bo'lgan ehtiyoji-talabi uzluksiz o'zgarib, ortib boradi.

Talab o'zgarishi (elastikligi) mavjud bo'lib, bu :

- baho o'zgarishi va holati;
- xaridorlar soni va ularning didi, istagi;
- iste'molchilarning xarid etish imkoniyati;
- inflyatsiya ehtimoli va boshqalar.

Yuqoridagi talabni belgilovchi omillardan tovar bahosi va iste'molchilarning xarid etish imkoniyati muhim o'rin tutadi. Taklif, bozor tovar bilan to'la

ta'minlangandan keyin o'zgarasdan bir me'yorda bo'lishi ham mumkin, bunda baho oshib borishi bilan bozorga chiqariladigan tovar ko'payishining zarurati bo'lmay qoladi. Shunda ishlab chiqarish hajmi ham o'zgaray, taklif ham bahoga bog'liq bo'lmagan holda barqarorlashishi mumkin.

Taklifning o'zgaruvchanligi, umuman talab o'zgaruvchanligiga o'xshab, tovar bahosining o'zgarishi, taklifning o'zgarish darajasini aniqlash uchun taklif o'zgaruvchanligi ko'rsatkichi (K) qo'llaniladi. Unga ko'ra,

$$K = \frac{\text{Talab etilgan tovar miqdori o'zgarishi}(\%)}{\text{Baholarning o'zgarishi}(\%)}$$

Agar, $K > 1$ bo'lsa, taklif o'zgaruvchan;

$K = 1$ bo'lsa, o'zgarmas;

$K < 1$ bo'lsa mutlaq o'zgaruvchan bo'ladi. Sotish hajmi, o'rtacha baho darajasi, sotishdan keladigan tushum va undan ko'riladigan foyda ichki va tashqi bozorga bog'liq.

4.1-jadval.

Mahsulotni bozorda sotilishini tahlili

Ko'rsatkichlar	Ichki bozor			Tashqi bozor		
	2013	2014	2015	2013	2014	2015
	-All mahsuloti					
Sotish hajmi, ming t.	260	320	328	50	49	42
1 t.mahsulot tannarxi, ming so'm	5,5	5,8	6,1	5,7	6,0	6,5
1 t. mahsulot bahosi, ming so'm	7,0	7,3	7,5	7,8	7,9	8,0
Mahsulot rentabelligi, %	27,3	25,9	22,9	36,8	31,7	23,0
Sotishdan ko'rilgan foyda, mln so'm	390	480	459	105	93	63
	-BII mahsuloti					
Sotish hajmi, ming t.	75	143	287	400	350	309
1 t.mahsulot tannarxi, ming so'm	4,3	4,5	4,9	4,4	4,6	5,0
1 t. Mahsulot bahosi, ming so'm	5,4	5,7	5,9	6,0	5,9	5,9

Mahsulot rentabelligi, %	25,6	26,7	20,4	36,4	28,3	18,0
Sotishdan ko‘rilgan foyda, mln so‘m	82	172	287	640	455	278
	-V mahsuloti					
Sotish hajmi, ming t.	386	392	400	380	385	406
1 t.mahsulot tannarxi, ming so‘m	4,4	4,4	4,5	4,4	4,4	4,5
1 t. Mahsulot bahosi, ming so‘m	4,5	4,6	4,7	4,7	4,7	4,8
Mahsulot rentabelligi, %	2,3	4,5	4,4	6,8	6,8	6,7
Sotishdan ko‘rilgan foyda, mln so‘m	39	78	80	114	115	122

1-Jadval ma`lumotlari shuni ko‘rsatadiki -A|| hamda -B|| mahsulotlariga talab ichki bozorda keyingi ikki yil ichida ortgan. Bu mahsulotlariga bo‘lgan talab tashqi bozorda qisqargan, renta-bellik darajalari pasaygan. -V|| mahsulotga talab o‘zgarmagan 2013 yilda eksport mahsulot daromadlilikgi ichki bozordagiga nisbatan yuqori bo‘lgan.

«B» turdagi mahsulotning tashqi bozordagi narxining pasa-yishi, tannarxining ortishi tufayli rentabellik darajasi 2013 yildagi 36,4 foizdan 2015 yilga kelib 18 foizga qadar pasaygan. Shu davr ichida «A» mahsulotning rentabelligi 36,8 foizdan 23 foizga qadar tushib ketgan. Bunga asosiy sabab eksport qilingan mahsulot tannarxining keskin ortishidir.

Mahsulotning bozor (ichki, tashqi)da egallagan ulushi, daromad darajasiga qarab to‘rt kategoriyaga bo‘lish mumkin :

- «**yulduz**» kategoriyali tovarlar – korxonada foydasining aso-sini tashkil etadigan hamda iqtisodiy o‘sishga olib keladigan;

- «**sog‘in sigirlar**» kategoriyali tovarlar – og‘ir iqtisodiy davrlarning vujudga kelishining oldini oladigan, investitsiyaga muhtoj bo‘lmagan, foyda keltirayotgan, boshqa kategoriyali mahsulotlar ishlab chiqarishni moliyalashtirishga ishlatiladigan;

• **«ogʻir bola»** kategoriyali tovarlar – bu yangi turdagi tovar-lar boʻlib, reklamaga muhtoj boʻlgan, bozorga olib chiqilishi kerak boʻlgan, vaqtinchalik foyda keltirmayotgan, ammo kelajakda «yul-duz» tovar boʻlishi mumkin boʻlgan;

• **«oʻlik yuk» yoki «omadsiz»** kategoriyali tovarlar – bugungi kun talabiga javob bermaydigan, iqtisodiy oʻsishga imkon bermaydigan, foyda keltirmaydigan.

Korxonada mahsulotini guruhlariga ajratib oʻrganish orqali toʻgʻri, aniq strategiya ishlab chiqiladi. Strategiyani amalga oshirish orqali «ogʻir bola» kategoriyasiga mansub tovarlarni moliyalashtirish orqali ularni «sogʻin sigirlar», «yulduz» kategoriyalariga yetkazish yoʻllari belgilanadi.

4. Tovar va korxonaning baho siyosatining tahlili

«Mahsulot» deb bozorga taklif etilgan sotiladigan, ishlatiladigan yoki ehtiyojni qondiradigan barcha narsalarga aytiladi. Mahsulotga baho belgilanib bozorga chiqarilishi bilan tovarga aylanadi. Demak, tovar marketing faoliyatining yuragi hisoblanadi. Mahsulot (tovar)ning kompleks tahlili marketing tadqiqotining ajralmas elementidir. Bu korxonaning raqobat ustunligini baholashda bosh element hisoblanadi. Korxonani tovar siyosati kompleks tahlilining maqsadi talabning toʻlovga qodirligi, mahsulot assortimenti va nomenklaturasini shakllanishi tufayli rejalashtirilgan sotish hajmini maqsadga muvofiq yoʻnalishi samaradorligini aniqlash tashkil etadi. Marketing tahlili jarayonida optimal assortimentdagi mahsulotni sotish siyosatining shakllanishi koʻp jihatdan korxonaning baho siyosatiga bogʻliq. Tahlil jarayonida bahoni tashkil etish mexanizmi, talab va takliflarni oʻrganish asosida (maksimal foyda, bozor kengayishi, sotish hajmining ortishi va h.k.) bahoning yuqori va pastki chegaralari belgilanadi.

Marketing tahlilining asosiy usullaridan biri – korxonada mahsulotning bahosi, kuchli raqobatdagi korxonada hamda oʻrtacha bozor baholarining qiyosiy tahlilidir.

Mahsulot baholari darajasining qiyosiy tahlili

Mahsulot turi	Tahlil etilayotgan korxonada		Kuchli raqobatdagi korxonada						O'rtacha tortilgan baho
	baho, ming so'm	Miqdori, dona	1		2		3		
			baho, ming so'm	Miqdori, dona	baho, ming so'm	Miqdori, dona	baho, ming so'm	Miqdori, dona	
A	10	5000	12	2400	15	2000	9	2100	11,10
B	20	1298	21	800	21	780	23	750	21,05
V	5	4810	4	4010	7	2500	6	3180	5,28
G	30	896	29	600	29	570	30	530	29,55

2-jadval ma'lumotlari asosida korxonaning baho siyosati imkoniyatidan kelib chiqqan holda sotishga mo'ljallangan mahsulotning bahosi to'g'risida daslabki xulosalar:

- a) mahsulot bozordan raqobatchilarni siqib chiqarish (–A|| mahsuloti bo'yicha);
- b) maksimal foyda olishga erishish (–G|| mahsulot bo'yicha)
- v) yetarli darajadagi foyda normasi saqlangan holda bozorda turg'un holatga erishish (–B|| va –V|| mahsulotlari bo'yicha)

5. Korxonada mahsulotning raqobatbardoshligining tahlili

Raqobatdosh iqtisodiyotni shakllantirish sharoitida tovarlarning raqobatbardoshligi aniqlanayotganda, uning boshqa raqobatchi tovarlardan yuksak taraflarini mavjudligi, umum e'tirof etilgan talablarga javob berishi hamda ketgan xarajatlar miqdori bilan baholanadi. Mahsulotning raqobatbardoshligini baholashda xaridorlar ehtiyoji va bozor talabiga asoslanadi. ***Chunki tovar xaridor talabiga javob berishi uchun quyidagi parametrlarga mos kelishi kerak:***

- texnik parametrlarga (tovar belgisi, uni qo'llash va tavsiya etish markazlari);
- ergonomik parametrlarga (tovarning inson organizmiga mos kelishi);

- estetik parametrlarga (tovarning tashqi koʻrinishi);
- meʼyoriy parametrlarga (tovarning amaldagi meʼyorlarga va standartlarga mos kelishi);
- iqtisodiy parametrlarga (tovarning baho darajasi, unga koʻrsatiladigan servis xizmati, vositalar oʻlchami, xaridorlarning ayni vaqdagi ehtiyojlarini qondira olishi).

Har bir istemolchi oʻz ijtimoiy ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda tovarlarni sotib oladilar. Bu esa oʻz navbatida raqobatni keltirib chiqaradi.

Xaridorlarning hatti - harakatlaridan shuni koʻrish mumkinki, ular tovarlarni taqqoslashda, uning ishlatish samaradorligi (s), sotib olish xarajatlariga (x) nisbatan yuqori boʻlsa oʻsha mahsulotni koʻproq tanlashadi. U holda tovarning raqobatbardoshligi (r) quyidagi,

$$R=S/X;$$

koʻrinishni oladi.

Tovarning raqobatbardoshligini baholash quyidagi bosqichlarda boʻladi:

1. Oʻrinbosar tovarlarni topish va uni tahlil qilish;
2. Oʻxshash mahsulotlarning solishtirilishi orqali asosiy koʻrsatkichlarini belgilash;
3. Oʻz mahsulotimizdagi integral (umumiy) raqobotbardoshlik koʻrsatkichlarini aniqlash.

Raqobat - lotincha soʻzdan olingan boʻlib, maqsadga erishish uchun kurash, korxonalar oʻrtasidagi sof kurashni bildiradi. Uning asosiy quroli boʻlib, talabni shakllantirish va sotishni ragʻbatlantirish hisoblanadi.

Raqobat turiga koʻra ikkiga boʻlinadi:

1. Sof raqobat;
2. Gʻirrom raqobat.

Sof raqobat bozor talablariga ko'ra vijdonan kurashishni bersa, g'irrom raqobat uning aksini ta'minlaydi.

Jahon bozori tajribasidan raqobat quyidagi shart-sharoitlari mavjud:

- Kuchlar teng va strategiyalar o'xshash bo'lsa, bozorda muvozanat uzoq saqlanmaydi, ular orasida kelishmovchilik susaymaydi;
- Sizning raqibingiz hamma narsadan xabardor deb biling;
- Raqibingizning g'ashini keltiruvchi harakat qilmang;
- Sizning harakatingiz imkoningiz darajasida ekaniga raqibingizni ishontiring.

Bozorda korxonaning tutgan ulushiga qarab raqobat ko'rsatkichlari aniqlanadi:

- a) Ilg'or - 40 foiz;
- b) Ilg'orga da'vogar - 30 foiz;
- v) Davomchilari - 20 foiz;
- g) Bozorda uncha omadi kelmagan - 10 foiz

Ushbu ko'rsatkichlarga asoslangan holda ham ularning raqobat darajasini aniqlashimiz va baho berishimiz mumkin.

Hozirgi zamonaviy sharoitda boshqarishda iqtisodiy uslubni birinchi o'ringa qo'yilishi xo'jalik hisobidagi korxonalar va uning tsex, uchastkalarini asosiy printsiplari bo'lib, bunda moliyaviy va boshqaruv tahlili muhim ahamiyatga egadir. Faqat moliyaviy va boshqaruv tahlili tufayli jamoa faoliyatining iqtisodiy natijalari ob'ektiv baholanib korxonani har bir bo'limi, har bir ishchini umumiy natijadagi ulushi aniqlanadi. Moliyaviy va boshqaruv tahlilisiz xo'jalik mexanizmini to'g'rilash va uni takomillashtirishni amalga oshirib bo'lmaydi. Moliyaviy va boshqaruv tahlili ishlab chiqarish imkoniyatlarini aniqlab qolmay, balki moddiy resurslardan oqilona tejamkorlik bilan foydalanishni rag'batlantiradi, shu bilan birga ishlovchilarni tejamkorlik ruxida tarbiyalaydi.

Raqobatchilarning imkoniyatlarini muntazam o'rganib turish sotish uchun mo'ljallangan mahsulotlarni o'z vaqtida xaridorlarga yetkazish va firma schyotiga pul kelib tushish rejasini muvaffaqiyatli bajarishning garovidir. Faqat

raqobatchilarni bozorga o'xshash tovarlar yetkazib berish imkoniyatini bilibgina qolmay, shuningdek, ularga nisbatan sifatli va arzonroq tovarlar taklif qilish choralarini ko'rish yuqori foyda olishning yana bitta omilidir. Raqobatchilarni imkoniyatlarini o'rganishda qator davrlar mobaynida ixtisoslik tovarlarini sotilish holatini kuzatmoq va ma'lumotlarni tahlil etish lozimdir. Bunday tahlil quyidagi tartibda bajariladi (3-jadval).

4.3-jadval

Xo'jalik sub`ektining raqobatchilari imkoniyati va firma ixtisoslik tovarlarining bozordagi sotilish darajasini tahlili

Tovarlarning turi	O'lchov birligi	O'rtacha o'tgan uch yilda bozordagi talab miqdori	Raqobat-chilar taklif qilgan tovarlar miqdori	Bozordagi talabdan farq	Firma taklif qilishi lozim bo'lgan tovarlar
1	2	3	4	5	6
-A mahsulot	dona	2600	2200	400	560
-B mahsulot	kg.	1400	1380	20	14
-V mahsulot	kg.	240	159	81	86
-G mahsulot	dona	300	160	140	112
-D mahsulot	tn.	700	670	30	33

Uch yillik kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, firmaning -A|| mahsulotiga bo'lgan talabga nisbatan 160 dona ko'p tovar iste'molchilarga taklif qilinmoqda. Shuningdek, -V|| mahsulot bo'yicha 5 kg va -D|| mahsuloti bo'yicha 3000 kg talabga nisbatan ortiqcha tovarlar bozorga chiqarilgan. Demak, bu mahsulotlarni to'liq sotilishi uchun raqobatchilarga nisbatan sifatli va xaridorgir tovarlar bo'lishiga e'tibor qaratilishi lozim. Lekin -B|| va -G|| mahsulotlarni ishlab chiqarishni ko'paytirish imkoniyatlari borligini tadqiqotlar ko'rsatib turibdi. Firma ixtiyorida bozordagi talabni e'tiborga olib turib ayrim turdagi tovarlarni ko'proq taklif qilishga ixtisoslashish imkoniyatlari ham bor. Demak, firmani bozordagi strategiya va taktikasi turli variantlarda bo'lishi ham mumkin ekan.

Iqtisodiyotda raqobat turli funktsional strukturalar o'rtasida yagona maqsad sari raqobatlashuv tushuniladi. Komleks raqobat tahlili ikki asosiy yo'nalishni o'z ichiga oladi:

- 1) korxonani raqobatda tutgan o'rnini tahlili;
- 2) korxonani raqobatga bardoshligini tahlili

Kompleks marketing tahlilining asosiy yo'nalishini korxonaning raqobatda tutgan o'rnini muhim rol o'ynaydi. Korxonaning raqobat bardoshligi qisqa muddatdagi kapital mablag' sarfi evaziga rejadagiga nisbatan kam bo'lmagan miqdordagi foydaga erishish tushuniladi. Korxonani raqobatga bardoshligini ta'minlash uchun raqobat qilish qobiliyatini oshirish, raqobatbardoshlik strategiyasini rivojlantirish lozim. Bu ko'rsatkichlar korxonani bozordagi faoliyatini samarali yuritish, bozordagi ulushini saqlash yoki uni oshirish, kelgusida yetarli darajadagi rentabellikka, moliyaviy barqarorlikka erishish kabi ko'rsatkichlar yig'indisidan iborat. Bunday holatga erishish uchun tovar quyidagi hususiyatlarga ega bo'lishi talab etiladi.

- texnik parametrlar (tovar hususiyati, uni qo'llanishi va tavsiya etilishi);
- estetik parametrlar (tovarlarning tashqi ko'rinishi);
- ergonomik parametrlar (tovarning inson organizmiga zararsizligi);
- me'yoriy parametrlar (tovarning amaldagi me'yorlarga va standartlarga mos kelishi);
- iqtisodiy parametrlar (tovar bahosi, ko'rsatiladigan servis xizmati).

Xaridorlarning xatti-harakatidan shuni anglash mumkinki, tovarlarni taqqoslashda, uning ishlatish samaradorligi (S), sotib olish harajatlari (X)ga nisbatan yuqori bo'lsa, shu mahsulotni harid etadilar. Tovar raqobatdoshligi (R) quyidagicha aniqlanadi:

$$P = \frac{C}{X}$$

Tovar raqobatbardoshligini baholash bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. O'rinbosar tovarlarni topish va uni tahlil qilish;
2. O'xshash mahsulotlarning solishtirilishi orqali asosiy ko'rsatkichlarini belgilash (aniqlash);
3. O'z mahsulotimizdagi integral (umumiy) raqobatbardoshlik ko'rsatkichlarini aniqlash;

Jahon bozori amaliyotida raqobatning quyidagi shartlari mavjud:

- kuchlar teng va strategiyalar o'xshash bo'lsa, bozorda muvozanat uzoq saqlanmaydi, ular orasida kelishmovchiliklar susaymaydi;
- sizning raqibingiz hamma narsadan xabardor deb biling;
- raqibingizning –g'ashini keltiruvchi harakatlar qilmang;
- sizning harakatingiz imkoningiz darajasida ekanligiga raqibingizni ishontiring.

Raqobat ko'rsatkichlari korxonaning bozorda tutgan ulushiga ko'p jihatdan bog'liq:

- a) ilg'or – 40%
- b) ilg'orga da'vogar – 30%
- v) davomchilari – 20%
- g) bozorda uncha omadi kelmagan – 10%

Mahsulotning raqobatlashuv qobiliyatini pasayish sabablarini korxonaning (muhandislari, iqtisodchi, master, texnik nazorat, moddiy-texnika ta'minoti, sotish bo'limlari xodimlari) sinchiklab o'rganadilar:

- mahsulot konstruktsiyasi (modeli, tuzilishi);
- tayyorlov texnologiyasini;
- materiallar va butlovchi buyumlarning sifati va bahosi;
- korxonada ishlab chiqarishining holati va boshqalar.

Mahsulot turlari parametrlarini o'zgarish sabablarini kompleks tahlilida etalon sifatida qabul qilingan o'rtacha bozor yoki tarmoq parametrlari bilan taqqoslash orqali aniqlanadi. Har bir detal, material, butlovchi buyum, texnologik jarayonlar bo'yicha tafovutlar mutaxassislar tomonidan alohida-alohida aniqlanadi va jamlanadi. Yo'l qo'yilgan kamchiliklar tufayli mahsulot raqobatbardoshligining pasayishini bartaraf etish tadbiriy choralari quyidagi mazmunga ega:

- o'zgartirish kiritiladigan va modernizatsiya qilinadigan mahsulot nomi;
- mahsulot ishlab chiqarishidagi kamchiliklarni yo'qotish bo'yicha bajariladigan ish turlari;

- kamchiliklarni yo‘qotish bilan bog‘liq ish turlarini muddati, unga javobgar shaxslarning ismi, sharifi;
- zarur material, asbob-uskunalar ro‘yxati va miqdori;
- bajarilgan ish turlari va moddiy resurslarning summasi;
- ishni tugatish muddati;
- kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan ishlar samaradorligiga oid ma‘lumotlar.

Mahsulot raqobat bardoshligi ko‘p jihatdan sifat ko‘rsatkichlariga bog‘liq. Sifat zanjiri sifatning uch xil tushunchasini aks ettiradi.

Birinchi bosqichda mahsulot, xizmatlar sifati texnikaviy shartlarga muvofiq bo‘lishi kerak. **Ikkinchi bosqichda** konstruktsiya, instruktsiya sifati baholanadi, ya‘ni sifat firma texnikaviy shartlariga javob berishi, ammo konstruktsiya yuqori yoki past sifatli bo‘lishi mumkin. **Uchinchi bosqichda** sifat iste‘molchi talabiga muvofiq darajada bo‘ladi. Sifatning bu jihati uning funktsional jihati deb ataladi.

Takrorlash uchun savollar

Xo‘jalik sub`ektlarining bozordagi faoliyatini tahlil etish.

Korxonaga mahsulotiga bo‘lgan talab va taklifni o‘rganishda tahlilning asosiy vazifalari

Bozordagi talab va taklifga ta`sir etuvchi omillar

Korxonaga mahsuloti va xizmatiga bo‘lgan bozor talabi va taklifini tahlil etish usullari

Bozordagi raqobat darajasi tahlil qilish

Narx-navo siyosatining bozordagi talab va taklifga ta`sirini tahlili.

5-BOB. XO,,JALIK YURITUVCHI SUB“EKTLARNING MAHSULOT (ISH, XIZMATLAR) ISHLAB CHIQRISH VA SOTISH HAJMINI TAHLILI

5.1. Mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish hajmini tahlilining mazmuni va muhim vazifalari.

5.2. Mahsulot ishlab chiqarish hajmi, xarajat va foyda aloqadorligini tahlili (CVP tahlil).

5.3. Mahsulot (ish, xizmat)larning kritik hajm darajasi va uning omilli tahlili.

5.4. Mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish hajmini tahlili.

5.5. Mahsulot assortimentini boshqarish va ishlab chiqarish maromiyligi tahlili

5.6. Sotish hajmini tahlili.

5.7. Ishlab chiqarish leveridji tahlili.

5.8. Ishlab chiqarish faoliyatidagi risklar va ularni boshqarish.

5.1. Mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish hajmini tahlilining mazmuni va muhim vazifalari

Mahsulot ishlab chiqarish va sotish faoliyatining asosiy sharti hisoblanadi.

Mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmi korxonada tomonidan bozor konyunkturasini chuqur tahlil etgan holda mustaqil ravishda rejalashtiriladi.

Mahsulotlar ishlab chiqarish bo'yicha biznes rejada mo'ljallangan hajmni bajarilishini ta'minlash hamda yuqori sifatli, xaridorgir mahsulotlarni yaratilishi korxonaning bevosita muhim ko'rsatkichlari bo'lmish ishlab chiqarish tannarxi, xarajalar hajmi, foyda va rentabellik, moliyaviy barqarorlik, to'lov qobiliyati, sof pul mablag'larining hisobot davr oxiriga ko'payishini ta'minlovchi omildir.

Mahsulot ishlab chiqarish va sotish tahlilining muhim masalalari

Tahlil mavzulari	Oʻrganiladigan koʻrsatkichlar tizimi	Tahlil mazmuni	Tahlil natijasi
Mahsulot ishlab chiqarish va sotish tahlilining mazmuni vazifalari va axborot manbalari	Mahsulot ishlab chiqarish va sotish tahlilining nazariy, metodologik asoslari tasniflanadi	Mahsulot ishlab chiqarish va sotishning muhim koʻrsatkichlar tizimi va ularning tasnifi, tahlil vazifalari, axborot manbalari bayon etiladi	Mahsulot ishlab chiqarish, sotishni tahlil etish mazmuni, vazifalari, axborot manbalari tavsiflanadi
Mahsulot ishlab chiqarish va sotish rejasining bajarilishi tahlili	Mahsulot ishlab chiqarish va sotish rejasining bajarilishi	Ishlab chiqarish va sotish rejasining bajarilishiga, dinamikasiga, qiyosiy oʻzgarishlariga baho beriladi	Korxonada moliya-xoʻjalik faoliyatining istiqboldagi rejasi, byudjeti, prognoz koʻrsatkichlari belgilanadi
Mahsulot ishlab chiqarish nomenklaturasi va assortimenti tahlili	Nomenklatura va assortiment rejasining bajarilishi	Nomenklatura va assortiment rejasining bajarilishiga, reja bajarilishining korxonada moliya-xoʻjalik faoliyatiga taʼsiri oʻrganiladi	Nomenklatura va assortimentni toʻgʻri belgilash va ularni maqsadli boshqarish imkoniyatlari aniqlanadi hamda chora-tadbirlari belgilanadi
Mahsulot sifatining tahlili: ishlab chiqarishdagi brak	Oliy va birinchi kategoriyadagi mahsulot hajmi. Mahsulotning sortlilik koeffitsiyenti.	Mahsulotning sifatligiga, uning pul tushumlari, moliyaviy natijaga taʼsiriga baho beriladi	Mahsulotning sifatligini oshirish chora-tadbirlari koʻriladi
Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligining tahlili	Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi koeffitsiyenti.	Ishlab chiqarish maromiyligining uzluksiz va barqaror rivojlanishni taʼminlashdagi	Maromiylilik va uning buzilishlarini oldini olish choralari koʻriladi

		ahamiyatiga baho beriladi	
Innovatsion mahsulotlar tahlili	Innovatsion mahsulotlarning jami mahsulotlar tarkibidagi salmog'i	Innovatsion mahsulotlar ularning raqobatdoshlikni ta'minlashdagi o'rniga baho beriladi	Innovatsion mahsulotlar hajmini oshirish, ilmiy, texnikaviy yangiliklarni amaliyotga keng joriy etish choralari ko'riladi
Xorijga sotilgan mahsulotlar tahlili	Eksport qilingan mahsulotlarning jami mahsulotlar tarkibidagi salmog'i	Eksport qilingan mahsulotlar hajmi, valyuta tushumlari va jahon bozoriga chiqish imkoniyatlariga baho beriladi	Eksport hajmini oshirish chora-tadbirlari ko'riladi
Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'sir etuvchi omillar tahlili	Mahsulotning mehnat vositalari, mehnat predmetlari, mehnat omillari bilan bog'liq samaradorligi	Mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmiga ta'sir etuvchi miqdor va sifat omillariga baho beriladi	Mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmini o'stirish, uning barqaror rivojlanishini ta'minlash chora-tadbirlari ko'riladi

Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar tizimiga quyidagi ko'rsatkichlar kiradi:

Yalpi mahsulot – bu korxonaning ma'lum bir davrda (kun, oy, chorak, yil) ishlab chiqargan mahsuloti, ko'rsatgan xizmat va bajargan ishlarining amaldagi va solishtirma bahoda o'lchanggan hajmi.

Tovar mahsulot – ishlab chiqarishning barcha bo'g'inlaridan o'tgan va tayyor holatga kelgan, iste'molchilarga yetkazib berish uchun mo'ljallangan mahsulotlar.

Sotilgan mahsulot – iste'molchilarga ortib jo'natilgan yoki hisob hujjatlari taqdim etilgan mahsulotlar.

Mahsulotlar nomenklaturasi – deb, miqdor holda tovarlar guruhlari, kichik guruhlari va pozitsiyalarini belgilashda hamda hisobga olishda qabul qilingan ro'yxatidir.

Tovar (ish, xizmat)lar assortimenti - deb esa, mahsulotlarning ma'lum bir belgilariga qarab, ya'ni, uning turlari, navi, o'lchami, markasi, artikullariga qarab ajratiladigan mahsulotlar xilidir.

Korxonada uchun ko'proq foyda keltiruvchi, kam xarajat talab etadigan tovarlarni ishlab chiqarish manfaatlidir. Shu sababli, tovarlarni ishlab chiqarish hajmini tahlil qilishda strukturaviy o'zgarishlarni tahlil etishga alohida ahamiyat qaratiladi.

Mahsulotlar hajmida strukturaviy o'zgarishlarni mehnat sig'imi ko'rsatkichlari orqali aniqlash mumkin. Mehnat sig'imini me'yor-soat, me'yorlashtirilgan ish haqi ko'rsatkichlari orqali aniqlanadi.

Mahsulot turlari bo'yicha rejaning bajarilishi har xil darajada bo'lishi strukturani o'zgarishidan dalolat beradi. Struktura bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishi uchun haqiqiy ishlab chiqarilgan mahsulotning barcha xillari rejalashtirilgan mahsulot tarkibi va tuzilishiga teng kelishi kerak.

Ishlab chiqarish maromiyligi - bir maromda mahsulot ishlab chiqarishni tasniflaydi.

Ishlab chiqarishni bir maromda tashkil etilishi resurslardan foydalanish darajasiga, mahsulot sifatini yaxshilanishiga, shartnomaviy majburiyatlarni bajarilishiga ta'sir etadi.

Mahsulot sifati. Tahlilda muhim e'tibor ishlab chiqarishga va sotilgan mahsulotlar sifatiga qaratiladi. Mahsulot sifati deganda - uning tovarlilik darajasi, xaridorlar didiga mosligi, xalqaro va mamlakat standart meyorlariga javob berishidagi ijobiy tasnifiy jihatlari nazarda tutiladi.

Xalqaro va mamlakat standarti talablariga mosligi yuzasidan mahsulotlarning oliy va birinchi kategoriyalar tarikblanadi.

**Mahsulot ishlab chiqarish va sotish tahlilida oʻrganiladigan
koʻrsatkichlar tizimi**

/r	Koʻrsatkichlar	Koʻrsatkichlarning aniqlanishi	Belgilar izohi
	Mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishi (Rb)	$Rb = M_{xx} / M_{xr}$	M _{xx} - haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi M _{xr} -rejada ishlab chiqarilishi belgilangan mahsulot hajmi
	Mahsulot nomenklaturasi va assortimenti rejasining bajarilishi (Rbn)	$Rbn = M_{xn} / M_{xr}$	M _{xn} -nomenklatura va assortimentga qabul qilingan mahsulot hajmi
	Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi koeffitsiyenti (Mrb)	$Rbm = M_{xm} / M_{xr}$	M _{xm} -maromiylilik hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi
	Ayrim tur mahsulotlarning jami mahsulotdagi salmogʻi (Mxs)	$Mxs = M_{at} / M_x$	M _{at} -ayrim tur mahsulotlar hajmi
	Mahsulot tarkibida oliy sifat mahsulot salmogʻi (Mxo)	$Mxo = M_{xo} / M_x$	M _{xo} -oliy kategoriyadagi mahsulotlar hajmi
	Mahsulot hajmida innovatsion mahsulot hajmi (Mxi)	$Mxi = M_i / M_x$	M _i -innovatsion mahsulotlar hajmi
	Mahsulot hajmiga mehnat omillari taʼsiri (MXm)	$MXm = I_s * I_k * I_m$	I _s -ishchilarning oʻrtacha roʻyxat soni I _k -bir ishchi tomonidan ishlangan ish kunlari I _s -ish kuni davomiyligi I _m -bir soatlik mehnat unumi
	Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga moddiy resurslar taʼsiri (MXmr)	$MXmr = MR * MRq$	MR-moddiy resurslar qiymati MRq-moddiy resurslar qaytimi
	Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga mehnat vositalari taʼsiri (MXa)	$MXa = Avq * Avov$	Avq—asosiy vositalarning oʻrtacha yillik qiymati Avov'-Asosiy vositalarning qaytimi
0	Sotish rejasining bajarilishi (Srb)	$SRb = SM_x / S_{Mr}$	SM _x -Haqiqatda sotilgan mahsulot hajmi SM _r -rejada belgilangan sotish hajmi

1	Shartnoma majburiyatlarini hisobga olgan holda sotish rejasining bajarilishi (SRsh)	$SRsh = SMsh / SMx$	SMsh-shartnoma majburiyatlarini hisobga olgan holda haqiqatda yetkazib berilgan mahsulot hajmi Smx-yetkazib berilishi rejalashtirilgan mahsulot hajmi yetkazib erilishi
2	Sortlilik koeffitsiyenti (Ks)	$Ks = MX / Mxb$	Mxb-oliy kategoriya bahosida qayta hisoblangan mahsulot hajmi
3	O'rtacha sotish bahosi (SBo')	$SBo' = MXq / MXm$	MXq-Haqiqatda sotilgan mahsulot qiymati MXm-Haqiqatda sotilgan mahsulot miqdori
4	Sotish hajmiga ta'sir etuvchi omillar (Smo')	$SMo' = TMqb + TMi - TMqo$	TMqb-tayyor mahsulot davr boshiga qoldig'i TMi-Joriy davrda ishlab chiqarilgan tayyor mahsulot hajmi TMqo-Tayyor mahsulotning davr oxiriga qoldig'i

5.2. Mahsulot ishlab chiqarish hajmi, xarajat va foyda aloqadorligini tahlili (CVP tahlil)

Tushum = doimiy xarajatlar + o'zgaruvchan xarajatlar + foyda

Tushum = doimiy xarajatlar + bir birlikka o'zgaruvchan xarajatlar * mahsulot miqdori + foyda.

CVP tahlil- xarajat, tushum va foyda aloqadorligini tahlilidir.

CVP tahlilning asosiy vazifalari:

- xarajatlarni to'liq qoplash imkonini beruvchi sotish hajmini –zararsizlik nuqtasini aniqlash;
- mahsulot ishlab chiqarish hajmining zararsizlik hajmini aniqlash;
- zarur bo'lgan foyda miqdoriga ega bo'lish yuzasidan sotish hajmini aniqlash;
- korxonaning raqobatdoshligini ta'minlovchi sotish hajmini baholash;
- rejalashtirilgan darajadagi talab va daromadni ta'minlashga imkon beradigan mahsulotlar narxini belgilash;
- eng samarali ishlab chiqarish texnologiyalarini tanlash;

- optimal ishlab chiqarish rejasini qabul qilishni amalga oshirish.

CVP tahlilida taxminlar:

- xarajatlarning o'zgaruvchan va o'zgarmas tarkibga bo'linishi;
- doimiy xarajatlar mahsulot hajmiga bog'liq bo'lmagan holda ma'lum darajaga qadar o'zgarishsiz qolishi;
- o'zgaruvchan xarajatlar ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga mos ravishda, proporsiallikda o'zgarib borishi;
- sotilgan mahsulotlar va ishlab chiqarish resurslarining doimiy narx birligi;
- mahsulot assortimentining doimiyligi;
- ishlab chiqarish va sotish hajmining tengligi;
- korxonada faoliyat samaradorligi o'zgarishsiz qolishi taxmin qilinadi.

CVP tahlilning asosiy elementlari:

- kritik hajm;
- qoplash koeffitsiyenti;
- xavfsizlik normasi;
- sotish tarkibi;
- xarajatlar tarkibi;
- operatsion richag;
- moliyaviy richag samarasi.

CVP tahlilning axborot manbalari:

- buxgalteriya hisobi va hisoboti;
- boshqaruv hisobi va hisoboti;
- statistika hisobi va hisoboti ma'lumotlari;
- hisobdan tashqari ma'lumotlar.

Iqtisodiy aktivlar harakatida foydani shakllantirishning eng muhim omili bu ishlab chiqarish xarajatlari va ular tufayli erishilgan iqtisodiy samarani (mahsulot chiqishi) tijorat faoliyatidan pul va pul ekvivalentlari shaklida tushumlarning ortishi shaklida (sotish jarayoni) aktivlarning ko'payishi hisoblanadi. Bundan, foyda va unga daxldor bo'lgan daromadlar va xarajatlar bog'liqligi kelib chiqadi.

Foydaning to'planishi korxonaning qaysi sohaga mansubligiga bog'liq. Agar u ishlab chiqarish korxonasi bo'lsa foydaning asosiy manbai ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulot hisoblanadi. Agar u xizmat ko'rsatishga daxldor korxonaga bo'lsa, foydaning asosiy qismi xizmat ko'rsatish evaziga olingan tushumdan tashkil topadi va h.k. Shu tufayli tahlil jarayonida qaysi soha o'rganilayotgan bo'lsa uning faoliyatidan kelib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Biznesni harakatga keltiruvchi kuch faoliyatning (egaistik ko'rinishdagi harakatlar) yakunida erishiladigan foyda hisoblanadi. Shu sababli, foyda mulk shaklidan qat'i nazar barcha korxonalarning faoliyatini baholashning yagona ko'rsatkichi sifatida qaraladi. Shuningdek, foyda bu – maqsadli harakatning rag'bati hamdir. Tijorat faoliyati va uning davomiyligi ko'pincha ushbu unsurning hajmiga, to'g'ri taqsimotiga va ishlatilishiga bog'liq. Foyda o'z-o'zidan iqtisodiy aktivlarni oldingi harakatlarining mutanosibliigidan kelib chiqadi.

5.3-jadval

Foyda, tushum va aktiv hajmining o'sishidagi muvofiqlik

Foydaning o'sishi	Tushumning o'sishi	Aktivning o'sishi	%
$F1/F0*100$	$ST1/ST0*100$	$A1/A2*100$	100
O'sishning muvofiqligi			
$F1/F0*100 > ST1/ST0*100 > A1/A2*100 > 100$ yoki			
$100 < A1/A2*100 < ST1/ST0*100 < F1/F0*100$			

Realizatsiya hajmi, ishlab chiqarish xarajatlari va foyda ko'rsatkichlari uzviy bog'liqlikka ega. Realizatsiya hajmi orqali yalpi daromad, yalpi tushum ko'rsatkichiga ega bo'linadi. Uning ishlab chiqarish xarajatlari bilan taqqoslash asosida foyda, natija ko'rsatkichiga chiqiladi. Buni matematik ifodada quyidagicha tasvirlash mumkin.

$$F(D) = MSST - SMICH(TSOQ) \quad (3.1)$$

Bunda:

F(D)-foyda (daromad);

MSST-mahsulot sotishdan sof tushum;

SMICH_T (TSOQ)-mahsulotni ishlab chiqarish tannarxi (sotib olingan tovarlar qiymati).

Buxgalteriya hisobida mahsulot chiqishi, xarajat va natija aloqadorligini quyidagi bog'lanishda hisobga olish tartibi ham belgilanadi.

Sotish hajmi - Xarajatlar=Natija

Natijaviy ko'rsatkich demakki, sotish hajmiga yoki tovaroborot ko'rsatkichiga hamda, ishlab chiqarish xarajatlari yoki tovarlarni sotib olish qiymatiga bog'liq deb qaraladi. Uning birlik ifodasini esa quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$N=D*B-D*T \quad (3.2)$$

$$N=D*(B-T) \quad (3.3)$$

Bunda:

N-foyda;

B-mahsulot birligini bahosi (so'm);

D-mahsulot birligi (dona);

T-mahsulot birligini ishlab chiqarish tannarxi (so'm).

Yuqoridagi bog'lanishdan natijaviy ko'rsatkichni mahsulotning miqdori, bahosi va birlik tannarxiga bog'liq ekanligi kelib chiqadi. Uning ifodasi bevosita natijaviy ko'rsatkichni omilli tahlil etish imkonini ham beradi. Demak, natija o'zgarishiga hisob-kitob qilinadigan quyidagi omillar ta'sir etishini izohlash mumkin:

- ishlab chiqarilgan mahsulotlar birligini o'zgarishi;
- mahsulotlar birlik bahosining o'zgarishi;
- mahsulotlar birlik tannarxining o'zgarishi.

Marjinal foyda kontributsiyasiga nisbatan oladigan bo'lsak ishlab chiqarish xarajatlarini o'zgaruvchan, o'zgarmas xarajatlarga tarkiblanishi, bog'lanishni yanada murakkablashtiradi. Bunda ishlab chiqarish xarajatlarining o'zgarishida mahsulot (ish, xizmat)lar hajmini o'zgarishi asos qilib olingan. Amaldagi tartib bo'yicha shartli o'zgaruvchan xarajatlar tarkibdan chiqarilgan. Ya'ni ishlab

chiqarish xarajatlari shartli o'zgaruvchan va doimiy (o'zgarmas) xarajatlarga tarkiblanadi.

5.4-jadval

Mahsulot sotish hajmi, ishlab chiqarish xarajatlari va natija aloqadorligini ko'rsatkichlar tizimi

Daromad	Xarajat	Natija
1	2	3
Mahsulot sotishdan sof tushum (2500.0 m.s.)	Sotilgan mahsulotni ishlab chiqarish tannarxi (2250.0 m.s.)	Mahsulot sotishdan yalpi foyda (250.0 m.s.)
	A)O'zgaruvchan xarajatlar (2000.0 m.s.)	Marjinal foyda (500.0 s.m.)
	B)O'zgarmas xarajatlar (250.0 m.s.)	Mahsulot sotishdan sof foyda (250 m.s.)
Operatsion faoliyatdan tushum (230.0 m.s)	Operatsion xarajat (335.0 m.s)	Operatsion faoliyatdan foyda (zarar) (-105 m.s.)

Jadval natijalaridan shuni xulosa qilish mumkinki; mahsulot sotishdan olingan sof tushum 2500.0 ming so'mni va uning ishlab chiqarish tannarxi 2250.0 ming so'mni tashkil etgan. Mahsulot sotishdan ko'rilgan natija 250 ming so'm ijobiy farqlanishga ega bo'lgan.

Umumiy ishlab chiqarish xarajatlarning ichida 2000.0 ming so'mi o'zgaruvchan xarajatlar, 250 ming so'mi o'zgarmas xarajatlar sifatida belgilangan. Bu orqali mahsulot sotishdan marjinal foyda va sof foyda ko'rsatkichlari aniqlangan.

5.3. Mahsulot (ish, xizmat)larning kritik hajm darajasi va uning omilli tahlili

Firma va kompaniyalar faoliyat yuritayotganda turli kutilmagan hodisalarga duch keladi. Bu esa to'g'ri baholashni talab etadi. Mahsulot (ish, xizmatlar)ni ishlab chiqarishda uning qanday hajmi korxonaga zararsiz ishlash imkonini

tug' diradi yoki mahsulotning qaysi birligida mahsulot sotishdan olinadigan tushum to'la o'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlarni qoplay oladi?

Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasini aniqlash yuzasidan 3 xil yondashuv mavjud:

Grafik usul (mahsulot ishlab chiqarish hajmini aniqlashning xarajat-tushum-foйда aloqadorligidagi kompleks grafigi tuziladi);

Tenglik usuli (Tushum-xarajat=foйда formulasidan iborat tenglikdan foydalaniladi);

Marjinal daromad usuli (sotishdan sof tushum-o'zgaruvchan xarajatlar=marjinal foйда-doimiy xarajatlar=yalpi foйда).

Ushbu vazifani bajarish uchun firma va kompaniyalarda mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasi ko'rsatkichi aniqlanadi:

$$ST-O'X > DX$$

Boshqacha qilib aytganda, rentabellikka erishishning eng afzal quroli – bu o'zgaruvchan xarajatlarni minimallashtirish (kamaytirib borish)dir. Buning uchun rentabellikning chegaraviy nuqtasi, ya'ni –Zararsizlik nuqtasi"ni aniqlash zarur.

-Zararsizlik nuqtasi" deganda foйда va zarur zonalarini bir-biridan ajratib turadigan chegaraviy nuqta tushuniladi. Bu nuqta xarajatlarni qoplash uchun zarur bo'lgan, minimal oborot hajmini yoki minimal tushum hajmini ko'rsatadi. Bu nuqtaga erishish tufayli ishlab chiqarilgan (sotilgan) qandaydir minimal mahsulot hajmi bilan korxonaga xarajatlarini butunlay qoplashga erishish mumkin. Bu g'oya –marjinal foйда konsepsiyasi"ga asoslanadi. Uning formulasi quyidagicha:

$$\text{Тushum} - O, X = MF - DX = \text{Foyda}$$

Bu yerda,

MF- marjinal foйда

O'X- o'zgaruvchan xarajatlar, ya'ni:

- ijara haqi;
- doimiy maoshlar;
- reklama xarajatlari;

- kommunal xizmat xarajatlari;
- sug'urta xizmat xarajatlari;
- sug'urta badallari;
- soliqlar;
- amortizatsiya ajratmalari.

DX- doimiy xarajatlar, ya'ni:

- xomashyo va materiallar;
- ishbay ish haqlari;
- texnik xizmat ko'rsatish;
- mukofot summalari va h.k.

Har bitta korxonada mahsulot (ish, xizmat)lar ishlab chiqarish rejasini tuzishda albatta kutiladigan foyda normasini hisoblashga va biznes samaradorligini baholashga ahamiyat berishadi. Foyda normasini belgilab olish, erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida yanada murakkab masala hisoblanadi. Negaki uning hisob-kitobida turli tahlikalarni (risklarni) hisobga olishga to'g'ri keladi.

Foyda normasini hisoblashni murakkabligi shundaki, bunda resurslar, mahsulotlar bahosi, soliqlar, to'lovlar firma va kompaniyalar faoliyatiga bog'liq bo'lmagan holda o'zgaruvchanlikka ega bo'ladi. Ularni hisob-kitob qilish imkoni tug'iladi qachonki aniq ko'rsatkichlar manbasiga ega bo'linsa. Bu manba inflyatsiyani ta'sir darajasi, baholarning o'zgarish holatlari, ishlab chiqarish xarajatlarini o'zgaruvchanligi (mahsulot hajmi va resurslar bahosini o'zgarishi hisobiga) bo'lishi mumkin.

Kritik hajm darajasini aniqlashga quyidagi hollarda murojaat qilinadi:

- korxonada yangi tashkil etilganda;
- ishlab chiqarish va marketing tadqiqotlari tahlilida;
- yangi mahsulot turini ishlab chiqarish yoki eski mahsulot turini rad qilish qarorini tayyorlashda;
- ishlab chiqarishni modernizatsiyalashda;
- mahsulotlarni tarkibiy o'zgarishlarini amalga oshirishda.

Kritik hajm tahlilida javob tayyorlanadigan yo'nalishlar:

- xarajatlarni kamaytirish mumkinmi?
- sotish hajmi o'sadimi yoki kamayadimi?
- baho oshadimi yoki kamayadimi?
- doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar qanday bo'ladi?

Kritik hajm darajasi doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar summasi va mahsulotlarni sotish baholari orqali hisob-kitob qilinadi.

Sotishning tegishli hajmiga erishish uchun avvalo baho birligi belgilanishi lozim. Baho birligi belgilangandan keyin kritik hajm darajasi qaytadan hisob-kitob qilinadi. Agar olingan natija zararsizlik darajasini qanoatlantirmasa baho korrektirovka qilinadi va daraja hisob-kitobi qaytadan amalga oshiriladi. Marjinal foydaning ko'zda tutilgan darajasiga erishilmasa, mahsulot tannarxini kamaytirish choralari ko'riladi.

Tahlil yakunida yakuniy zararsizlik darajasi hisob-kitob qilinadi va davriy oraliqda korxonaning moliyaviy rejasi belgilab olinadi.

Kritik hajm darajasini tahlil etishning maqsadi – foyda olish imkoniyatini belgilashdan iborat. Agar korxonaning foydaga ishlash imkoniyatini aniq baholasak, ijobiy pul oqimlariga ega bo'lish imkoniyatlari ham bilinadi.

Doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarni qanday hisob-kitob qilish mumkin? Ushbu xarajatlar buxgalteriya hisobining mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha xarajatlarini alohida, kalkulyatsiya moddalari bo'yicha o'rganish orqali bilib olinadi.

Xalqaro amaliyotda kritik hajm darajasini aniqlashda analitik tadbirlarning quyidagi metodikasi belgilangan.

1. O'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlar tarkiblanadi.
2. Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasi belgilanadi

Ishlab chiqarish hajmiga muvofiq xarajatlarni klassifikatsiya qilish

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil		Hisobot yili	
	Doimiy	O'zgaruvchan	Doimiy	O'zgaruvchan
1. Material xarajatlar	4136	78581	5114	97173
2. Mehnat haqi xarajatlari	12859	115733	7684	145996
2.1. Vaqtbay ish haqi	12859	x	7684	x
2.2. Ishbay ish haqi	x	115733	x	145996
3. Ish haqidan ajratmalar	3372	30350	1953	37115
3.1. Vaqtbay ish haqidan	3372	x	1953	x
3.2. Ishbay ish haqidan	x	30350	x	37115
4. Amortizatsiya xarajatlari	8033	x	8730	x
5. Boshqa xarajatlar	22280		28736	
Jami:	50680	224664	52217	280284

Kritik hajm (zararsizlik) darajasini aniqlanishi

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili	O'zgarishi
1. Jami ishlab chiqarish xarajatlari	275344	332501	57157
2. O'zgaruvchan xarajatlar	224664	280284	55620
3. Doimiy xarajatlar	50680	52217	1537
4. Sotish hajmi	342763	422275	79512
5. Xarajatlarning o'sish darajasi, %	80.33%	78.74%	-1.59%
6. O'zgaruvchan xarajatlarning o'sish darajasi %	65.54%	66.37%	0.83%
7. Doimiy xarajatlarning o'sish darajasi %	14.79%	12.37%	-2.42%
8. Sotishdan foyda	38560	43306	4746
9. Sotuv rentabelligi % (q.8:q.4 x 100)	11.25%	10.26%	-0.99%
10. Qoplash jamg'armasi (q.3+q.8)	89240	95523	57157
11. Qoplash jamg'armasi koeffitsiyenti (q.10:q.4)	0.26	0.23	-0.03
12. Zararsizlik nuqtasi (q.3:q.11)	194923.08	227030.43	32107
13. Moliyaviy mustahkamlik zaxirasi % (q.4:q.12 x 100-100)	75.85%	86%	10.15%
14. Operatsion richag		0.005	

Xulosa: korxonada moliyaviy mustahkamlik zaxirasi hisobot yilida 86 foizni tashkil etgan, o'tgan yilda ushbu daraja 75.85 foizga teng bo'lgan. Bundan ijobiy o'zgarishlar kuzatilganligini izohlash mumkin.

Nazariy jihatdan aytish mumkinki, hisobot yilida sotish hajmini 227030.43 ming so'mgacha kamaytirishi, o'tgan yil bo'yicha esa 194923.08 ming so'mgacha kamaytirishi mumkin, ushbu chegaraviylikda korxonada zararsiz ishlashi mumkin. Ya'ni doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar summasini qoplashga teng sotuv hajmiga erishiladi.

Agar korxonada foyda hajmini 1 foizga o'stirishi lozim bo'lsa uning uchun sotish hajmini 0.005 foizga o'stirishi talab etiladi.

Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasini aniqlash va uni tahlil etish, iqtisodiy harakatda va biznesda muhim masala hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkich orqali kompaniya va firmalar mahsulot ishlab chiqarishning foydalilik darajasini belgilab oladilar. Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasini belgilash, uning hisob-kitoblari keng doirada olimlar tomonidan o'rganilgan. Shu sababli uni aniqlashning turli ifodalari tavsiya etilgan.

Mahsulot ishlab chiqarishni kritik hajm darajasini hisoblashning quyidagi bog'lanishli ifodasini berib o'tish mumkin.

$$Y_k = (S/P) * Y_k + U$$

Bunda:

Y_k - kritik hajm darajasidagi mahsulot hajmi;

U - jami o'zgaruvchan xarajatlar;

S - mahsulot birligida o'zgaruvchan xarajat;

P - mahsulot birligini bahosi.

Shuningdek, Kritik hajm darajasida mahsulot ishlab chiqarishni quyidagi ifodalar orqali aniqlash ham mumkin.

$$Q_k = U / (P - S)$$

$$Q_k = O'x + Dx + o \text{ yoki}$$

$$Q_k = M * S + Dx + o$$

Belgilar izohi:

Qk-kritik hajm darajasidagi mahsulotni miqdoriy birligi;

O'x-o'zgaruvchan xarajat;

Dx-doimiy xarajat;

o-nol miqdordagi foyda;

M-mahsulot birligi;

R-mahsulot birligiga o'zgaruvchan xarajat.

$C+S+o=O'zgaruvchan\ xarajatlar+O'zgarmas\ xarajatlar+ foyda$. Bunda foyda miqdori nolga teng deb olinadi. Ya'ni; ishlab chiqarish va savdo aylanmasidan olingan daromad to'liq, barcha xarajatlarni qoplagan holda foydaga ega bo'linmaydi.

t/r	Ko'rsatkichlar	Ishlab chiqarish hajmi, 500 dona	
		jami	Mahsulot birligiga
1	Sotishdan sof tushum	375000	750
2	O'zgaruvchan xarajatlar	250000	500
3	Marjinal foyda	125000	250
4	Doimiy xarajatlar	80000	
5	Sotishdan yalpi foyda	45000	

Zararsizlik nuqtasi, hajmini aniqlash uchun quyidagi bog'lanishdan foydalaniladi:

$$750x=500x+80000+0;$$

$$250x = 80000;$$

$$x = 320$$

Bunda: x — zararsizlik hajmi;

$$750 * x = 750 * 320 = 240\ 000\ \text{mln so'm}$$

Zararsizlik nuqtasi ($Q\ \beta$) = Doimiy xarajatlar (TFC) / Marjinal foyda normasi (TSM β)

Marjinal foyda usulida kritik hajm darajasini aniqlash:

$$375\ 000\ \text{mln so'm} - 250\ 000\ \text{mln so'm} = 125\ 000\ \text{mln so'm}$$

Marjinal foyda koeffitsiyenti:

$$125\ 000\ \text{mln so'm} / 375\ 000\ \text{mln so'm} = 0,33.$$

Kritik hajm darajasining qiymat ifodasini aniqlash:

$$80\ 000\ \text{mln so'm} / 0,33 = 240\ 000\ \text{mln so'm}$$

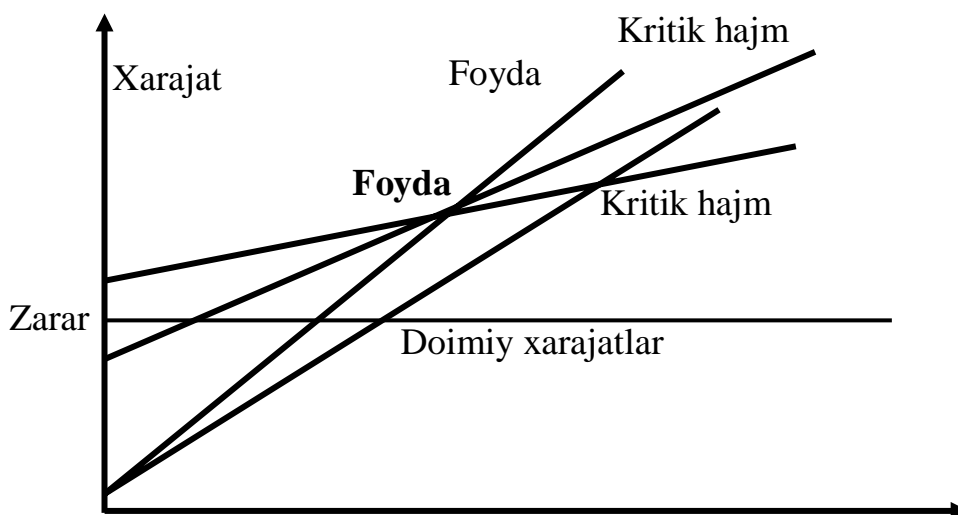
Kritik hajm darajasining miqdor ifodasi:

$$240\ 000\ \text{mln so'm} / 750\ \text{ming so'm} = 320\ \text{sht.}$$

Omili tahlil.

Kritik hajm darajasidagi mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi birliklar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- mahsulot birligi bahosini o'zgarishi;
- bir birlikka o'zgaruvchan xarajatlarni o'zgarishi;
- doimiy xarajatlarni o'zgarishi.

5.1-chizma. Kritik hajm darajasini grafik shaklida ifoda etilishi

Ishlab chiqarish hajmi

Yakuniy ko'rsatkichga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi bog'lanishlarda hisob-kitob qilish mumkin.

Kritik hajm darajasiga mahsulot birligiga o'zgaruvchan xarajatlar ta'sirini hisob-kitobi;

$$Y_{k1} = (S_x / P_r) * Y_{kr} + U_r - (S_r / P_r) * Y_{kr} + U_r \quad (3.13)$$

Kritik hajm darajasiga mahsulot bahosini o'zgarishini ta'siri;

$$Yk2=(Sx/Px)*Ykr+Ur -Ykr1 \quad (3.14)$$

Kritik hajm darajasiga mahsulot hajmining o'zgarishini ta'siri quyidagi bog'lanish bilan aniqlanadi.

$$Yk3=(Sx/Px)*Ykx+Ur -Ykr2 \quad (3.15)$$

Mahsulot ishlab chiqarishning kritik darajasi, zararsizlik yoki foydasizlik darajasidagi mahsulot hajmi, mahsulot ishlab chiqarishning zararsizlik nuqtasi deb ham yuritiladi.

Ushbu miqdorni aniqlashni aniq misollar asosida ko'rib chiqamiz:

5.7-jadval

Mahsulot ishlab chiqarishning kritik darajasini aniqlash ko,,rsatkichlari

	Ko,,rsatkichlar	Summasi
1	Mahsulot birligiga o'zgaruvchan xarajatlar	10000 sum
2	Doimiy xarajatlar	2000000 sum
3	Mahsulot birligining sotish bahosi	12000 sum
4	Kritik hajm darajasi	1000 dona

5.7-jadval davomi

Kritik hajm darajasining aniqlanishi usullari		
	Tomas Karlin formulasi bo,,yicha $Qk=U/(P-S)$	
5.1.Miqdorda	$2000000/(12000-10000)$	1000 dona
6	Prof. Sheremet A.D. formulasi bo,,yicha $Yk=U/1-(S/P)$	
6.1.Qiyamatda	$Yk - 2000000/1-(10000/120000)$	12048192 sum
6.2.Miqdorda	$Yk- 12004801/12000$	1000 dona
7	Prof. Sheremet A.D. $Yk=Q*S+U$	
7.1.Qiyamatda	$Yk=1000*10000+2000000$	12000000 sum
7.2.Miqdorda	$12000000/12000$	1000 dona
8	I.f.n.dots. Raximov M.Yu. $Yk=(S/P)*Yk+U$	
Ifodaning o'zgarishi	$Yk-(S/P)*Yk=U$ ushbu formula quyidagi ifodaga keladi $((1-(S/P))*Yk=U$ undan Yk quyidagi tartibda aniqlanadi $Yk=U/(1-(S/P)$ bu ifoda Prof. Sheremet A.D. formulasi bo'yicha	

	$Y_k = U / (1 - (S/P))$ bilan bir xillikka ega	
8.1.Qiyamatda	$10000/12000 * Y_k + 2000000$ bundan Bundan $Y_k = 2000000 / (1 - 10000/12000)$	12048192 sum
8.2.Miqdorda	$12004801 \text{ sum} / 12000$	1000 dona
9	I.f.n.dots. Raximov M.Yu. $Y_k = C + S + o$	
9.1.Qiyamatda	$Y_k = 10000 * 1000 + 2000000 + \text{foyda nol darajada}$	12000000 sum
9.2.Miqdorda	$Y_k = 12000000 / 12000$	1000 dona
10	Prof.Tomas P. Karlin $Y_k = Q_k * P$	
10.1.Qiyamatda	$Y_k = 1000 * 12000$	
10.2.Miqdorda	$Q_k = 2000000 / (12000 - 10000)$	
11	I.f.n.dots. Raximov M.Yu. $Y_k = U / (P - S) / P$	
11.1.Qiyamatda	$Y_k = 2000000 / (12000 - 10000) / 12000$	12048192 sum
11.2.Miqdorda	$Y_k = 12004801 \text{ sum} / 12000$	1000 dona

Korxonada mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasini barcha jihatlarida natijaviy ko'rsatkich bir xilda chiqqan. Demak korxonada 1000 birlik mahsulot ishlab chiqarish o'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlarni to'liq qoplydi hamda 1001 mahsulot foydaga ishlashni boshlab beradi.

5.4. Mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish hajmini tahlili

Mahsulot ishlab chiqarish hajmini kompleks tahlili ikki yo'nalishda olib boriladi:

- a) mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishini baholash;
- b) bir necha yillar bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish dinamikasini tahlili.

Hisobot davridagi mahsulot ishlab chiqarish hajmini reja ma'lumotlari bilan taqqoslash orqali rejaning bajarilishi, rejadan farqlanishi mutloq summada, o'tgan yil bilan taqqoslash orqali esa mahsulot hajmini o'sish sur'ati aniqlanadi.

5.8-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishi tahlili

Ko'rsatkichlar	Bazaviy bahodagi qiymati ming so'm						Reja bajarilishi, %		
	2015 y.		2016 y.		2017 y.		2015	2016	2017
	reja	xak	reja	xak	reja	xak			
Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, ming so'm	260050	282792	420600	442606	502600	532036	108.7	105.2	105.8

Korxonada mahsulot ishlab chiqarish rejasi 2015 yilda 108.07 %ga, 2016 yilda 105.2 %ga, 2017 yil 105.8 % ga bajarilgan.

Kompleks iqtisodiy tahlilga oid ayrim manbalarda mahsulot hajmini o'sishi mahsulot hajmini indeksi deb ham ataladi. Bu ko'rsatkich korxonaning rivojlanish dinamikasini ifodalaydi.

5.9-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish hajmining dinamik tahlili

Ko,rsatkichlar	Bazaviy bahoda qiymati			Mutlaq o,,zgarishi (+,-)		
	2015 y.	2016 y.	2017 y.	2016 y. 2015 yilga nisbatan	2017 y. 2016 yilga nisbatan	2017 y. 2015 yilga nisbatan
Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, ming so'm	282792	442606	532036	+159814	+89430	+249244

Korxonada mahsulot ishlab chiqarish hajmining dinamik o'zgarishlari 2016-yil 2015-yilga nisbatan 159814 ming so'mga o'sgan, 2017-yil 2016-yilga nisbatan 89430 ming so'mga, 2017-yil 2015-yilga nisbatan 249244 ming so'mga ortgan.

Mahsulot (ish, xizmat)lar hajmini o'rganishda solishtirma, ulgurji baholarda hamda joriy yilning amaldagi baholarida aniqlangan ma'lumotlar tahlil qilinadi. Dinamikasini aniqlash uchun hisobot davrida ishlab chiqarilgan haqiqiy mahsulot hajmi o'tgan yillardagisi bilan taqqoslanib ko'rsatkichlarni o'zgarishi mutloq va nisbiy (foiz)larda aniqlanishi lozim.

Faoliyatning eng muhim samaradorlik ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, ishlab chiqarilgan mahsulotning sifati hisoblanadi. Mahsulot sifatining oshishi o'z navbatida sotilgan mahsulot hajmining oshishiga va foydaning ko'payishiga, oqibatda rentabellik darajasining yuqori bo'lishiga sababchi bo'ladi.

Mahsulot sifati navlar bo'yicha belgilanadigan mahsulotlarni ikki kategoriya bo'yicha tarkiblash mumkin:

- oliy sifat kategoriyasi;
- birinchi sifat kategoriyasi.

Mazkur sifat kategoriyalari orqali mahsulotning xalqaro va mamlakat standarti talablariga mosligi o'rganiladi.

Mahsulot sifatini oshirish realizatsiya jarayonini tezlashtiradi, mahsulotga bo'lgan talabni to'laroq qondiradi, tovar pul muomalasini tezlashtiradi, eksport imkoniyatlarini oshiradi.

Mahsulot sifati qator ko'rsatkichlar tizimi bilan baholanadi. Xarakterli xossalari ko'ra belgilangan belgilangan me'yorlarga (xalqaro va mamlakat standartlariga mosligi), pishiqligi, puxtaligi, chidamliligi, va h.k. ko'rsatkichlari bilan farqlanadi.

5.10-jadval

Mahsulot sifatining tahlili

Ko.,rsat- kichlar	Mahsulot birligini bahosi, so.,m	Ishlab chiqarilgan mahsulot, (dona)		Reja- ning bajarilis hi, %	Jami mahsulotdagi ulushi, (%)		Ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati (ming so.,m)	
		biznes rejada	haqi- qatda		biznes rejada	haqi- qatda	biznes rejada	haqi- qatda
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Oliy sifatdagi mahsulot	10000	5000	6000	120	45,4	43,0	50000	60000
Birinchi sifatdagima hsulot	6000	10000	15000	150	54,6	57,0	60000	80000
Jami	X	15000	21000	140	100,0	100,0	11000 0	140000

1. Oʻrtacha nav (sort)lilik koeffitsiyenti:

rejada	haqiqatda
$10000/(15000*10000/1000)=0,733$	$140000/(21000*10000/1000)=0,666$

2. Mahsulot biriligining oʻrtacha sotish bahosi

rejada	haqiqatda
$110000/15000=7333$ sum	$140000/21000=6666$ sum

Mahsulot sifatiga odatda quyidagi omillar taʼsir qiladi: foydalanilayotgan xomashyo va materiallar sifati; xodimlarning malakasi va texnik tayyorgarlik darajasi; ishlab chiqarishda ishtirok etadigan texnika va texnologiyani holati va uning progressivligi; ishchi va xodimlarning mahsulot sifatiga javobgarligi hamda ularning moddiy ragʻbatlantirilishi va hokazo.

Mahsulot ishlab chiqarishda eng muhim masala bu innovatsion, yangidan yaratilgan mahsulotlar hajmining, eksportga yoʻnaltirilgan mahsulotlarni ishlab chiqarishni yoʻlga qoʻyilganligiga baho berishdan iboratdir.

Innovatsion mahsulot – yangi, takomillashtirilgan, texnologik oʻzgarishlar tufayli yaratilgan mahsulotdir. Oldingi mahsulotlardan sezilarli yoki tubdan farq etuvchi mahsulotlardir.

Eksportga yoʻnaltirilgan mahsulotlarning jami mahsulotlar tarkibidagi salmogʻiga baho berish orqali korxonaning joriy va istiqboldagi taktik strategiyalari ishlab chiqiladi.

5.11-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish va sotishni dinamik tahlili

Koʻrsatkichlar	Bazaviy bahoda qiymati			Mutlaq oʻzgarishi (+,-)		
	2015 y.	2016 y.	2017 y.	2016 y. 2015 yilga nisbatan	2017 y. 2016 yilga nisbatan	2017 y. 2015 yilga nisbatan
Jami mahsulot hajmi, ming soʻm	282792	442606	532036	+159814	+89430	+249244
Innovatsion	52300	85602	120400	+33302	+34798	+68100

mahsulot hajmi, ming so'm						
Innovatsion mahsulotlar soni	3	5	8	+2	+3	+5
Innovatsion mahsulotlarning jami mahsulot tarkibidagi salmog'i,%	18.4	19.3	22.6	+0.9	+3.3	+4.2

Korxonada innovatsion mahsulotlarning hajmi 2016-yilda 2015- yilga qiyosan 33302.0 ming so'mga, 2017-yil 2016-yilga qiyosan 34798 ming so'mga, 2017-yil 2015-yilga qiyosan 68100 ming so'mga ortgan. Shu bilan birga jami mahsulotlar tarkibida innovatsion mahsulotlar hajmi 2015-yilda 18.4 %ni, 2016-yilda 19.3 %ni, 2017-yilda 22.6 % ni tashkil etganligini ijobiy baholash mumkin. Innovatsion mahsulotlarning soni ham mos ravishda 2, 3 va 5 taga ko'paygan.

5.5. Mahsulot assortimentini boshqarish va ishlab chiqarish maromiyligi tahlili

Korxonalar faoliyatida bir turdagi mahsulotni ishlab chiqarish hollarini juda kam hollardagina uchratish mumkin. Hattoki bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarda ham ularning turli assortimentlari tarkiblanadi.

Mahsulotlarning turlari bo'yicha reja bajarilishining tahlili bilan bir qatorda assortimenti tahlilini ham amalga oshirish zarur.

Mahsulot, ish va xizmatlarning turi va assortimenti tahlilida ularning segmentlar bo'yicha taqqoslanadigan va taqqoslanmaydigan, profildagi va profilda bo'lmagan turlari, asosiy va qo'shimcha mahsulotlar turlari bo'yicha turkumlanishi o'rganiladi. Ular bo'yicha reja topshiriqlarining bajarilishi, umumiy reja topshiriqlarining bajarilishida ularning ta'siri, mahsulotlar tuzilishidagi tarkibiy o'zgarishlarga baho beriladi.

Mahsulotlar nomenklaturasi – deb, miqdor holida tovarlar guruhlarini, kichik

guruhlari va pozitsiyalarini belgilashda hamda hisobga olishda qabul qilingan ro'yxatidir.

Tovar (ish, xizmat)lar assortimenti – deb esa, mahsulotlarning ma'lum bir belgilariga qarab, ya'ni, uning turlari, navi, o'lchami, markasi, artikullariga qarab ajratiladigan mahsulotlar xilidir.

Tovarlar nomenklaturasi va assortimentini o'rganishda o'rtacha assortiment rejasining bajarilishi tahlil etiladi.

5.12-jadval

Assortiment rejasining bajarilishi tahlili (qiymat ifodasida)

	Mahsulot turlari	Rejada	Haqiqatda	Assortimentga qabul qilingan mahsulot hajmi	Assortiment bo'yicha reja bajarilishi, %	Umumiy reja bajarilishi, %
	A	12000	15000	12000	100	125
	B	25000	30000	25000	100	120
	S	10000	9000	9000	90	90
	D	40000	35000	35000	87.5	87.5
	Jami	87000	89000	71000	81.6	103

Korxonada mahsulot ishlab chiqarish rejasi ortig'i bilan, ya'ni 103 foizga bajarilgan. Ammo ayrim tur mahsulotlar bo'yicha reja bajarilishi buzilgan. Buning natijasida assortiment rejasi bor yo'g'i 81.6 foizga bajarilgan. Bunga -S|| va -D|| mahsulotlar turi bo'yicha rejada belgilangan ko'rsatkichlarning bajarilmasligi sabab bo'lgan. Ahamiyatli jihati shundaki, assortiment bo'yicha reja bajarilishida ayrim tur mahsulotlar bo'yicha rejaning ortig'i bilan bajarilishi boshqa tur mahsulotlar bo'yicha reja topshiriqlarini bajarilmasligini qoplaymaydi.

Mahsulot turlari bo'yicha rejaning bajarilishi har xil darajada bo'lishi strukturani o'zgarishidan dalolat beradi. Struktura bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishi uchun haqiqiy ishlab chiqarilgan mahsulotning barcha xillari rejalashtirilgan mahsulot tarkibi va tuzilishiga teng kelishi kerak. Ishlab chiqarilgan mahsulot strukturasi o'zgarishi firmaning barcha iqtisodiy

ko'rsatkichlariga ta'sir etadi. Mahsulot ishlab chiqarish tarkibida qimmatbaho mahsulot turlari ulushini ortishi tufayli mahsulot qiymat shaklida ortadi va buning aksicha bo'lsa, qiymat shaklida mahsulot kamayadi. Xuddi shunday yuqori rentabellikka ega bo'lgan mahsulot turlarini ortishi, rentabelligi past turlarini pasayishi tufayli umumiy foyda miqdori ortadi.

Mahsulot assortimentini ishlab chiqarish maromiyligi bilan kompleks o'rganish operatsion faoliyatga to'liq baho berishga, o'zgarishlarni makon va zamonda aniq tasniflash imkonini beradi. Shu sababli, assortiment rejainig bajarilishi bilan bir qatorda ularni ishlab chiqarishng maromiyligiga ham baho beriladi.

Ayrim korxonalar yillik, kvartal, oylik rejalarini ortig'i bilan bajarishi, ammo, ishlab chiqarishni bir maromda tashkil eta olmaslik natijasida erishilgan samara va natijaviylik ko'zda tutilgan yoki rejalashtirilgan yutuqni ta'minlay olmaydi. Shu bilan birga mahsulot ishlab chiqarishdagi maromiyligni buzilishi shartnoma majburiyatlarini barbod bo'lishiga, uning oqibatida jarimalar to'lanilishiga, moliyaviy ahvolning qiyinlashishiga ham olib keladi.

5.13-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligining tahlili
(ming so.,mda)

O,,n kunliklar	Hisobot yili		Maromiylilik hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot	Reja bajarilishi, %	Maromiylilik hisobiga reja bajarilishi, %
	Biznes rejada	Haqiqatda			
1	2	3	4	5	6
1- chorak	25000	15000	15000	60	60
2- chorak	25000	20000	20000	80	80
3 chorak	25000	30000	25000	120	100
4-chorak	25000	40000	25000	160	100
Jami	100000	105000	85000	105	85

Korxonada mahsulot ishlab chiqarish maromiyligini ta'minlash yuzasidan yilning 4 ta choragi bo'yicha bir xilda belgilangan. Lekin amalda, birinchi chorakda 10000 mln so'mlik (15000-25000), 2-chorakda -5000 mln so'mlik (20000-25000) mahsulot kam ishlab chiqarilgan. Uchinchi va to'rtinchi choraklarda mahsulot ishlab chiqarish rejasi ortig'i bilan bajarilgan. Maromiylik hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi 85000 mln so'mni, maromiylik rejasining bajarilishi 85 foizga bajarilgan.

5.6. Sotish hajmini tahlili

Mahsulot ishlab chiqarish uzviyligi, davomiyligi ta'minlanadi qachonki ularni sotish to'liq ta'minlansa yoki to'g'ri yo'lga qo'yilsa. Ishlab chiqarish murakkab jarayon-lekin sotish undanda murakkab jarayon. Shu sababli tahlilda, mahsulot, ish va xizmatlarni sotish hajmini o'rganishga alohida ahamiyat qaratiladi.

Ishlab chiqarilgan va tayyor mahsulotlar qatoriga kiritilgan aktivlarni sotish xo'jalik faoliyatidan olinadigan daromadlarni asosiy manbasi hisoblanadi.

Mahsulot, ish va xizmatlarni sotilganlar qatoriga kiritishning quyidagi shartlariga amal etiladi:

- korxonada tovarlarga egalik qilishning xatarlari va afzalliklarining ancha qismini xaridorga topshirgan bo'lishi;
- daromad miqdori ishonchli darajada baholangan bo'lishi;
- iqtisodiy naf kelajakda olinishi;
- bitim bilan bog'liq, qabul qilingan yoki kutilayotgan xarajatlar, ishonchli va aniq o'lchangan bo'lishi lozim²⁵.

Yuridik shaxslarga va yakka tartibdagi tadbirkorlarga mahsulotlarni sotish faqat naqd pulsiz hisob-kitob bo'yicha amalga oshirilishi mumkin. Ishlab chiqarish joylarida tashkil qilingan yoki turg'un savdo shaxobchalarida, o'zining savdo

²⁵ (2-son BXMC —Asosiy x'jalik faoliyatidan olinadigan daromadlar, ЎЗР АВ томонидан 1998 йил 26 августда 483-сон билан рўйхатга олинган).

do'konlari orqali mahsulotlarni chakana sotish faqat nazorat-kassa mashinalari va to'lov terminallaridan foydalangan holda amalga oshiriladi.

Korxonalar aniq talablarga rioya qilgan holda tovar va mahsulotlarni topshirishi (yuklab jo'natishi), hamda ishni bajarish va xizmat ko'rsatishni amalga oshirishlari mumkin. Korxonalar tomonidan mahsulot va tovarlarni yuklab jo'natish, shuningdek, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish faqat xaridor va buyurtmachilardan 15 foizdan kam bo'lmagan miqdorda bo'nak to'lovlari mavjudligidagina amalga oshirilishi mumkin²⁶.

Mahsulot, ish xizmatlarni sotishni tahlil etish orqali nafaqat muammolarni aniqlash balki ularni hal qilish imkoni ham tug'iladi. Sotishni tahlili oldiga quyidagi vazifalar qo'yiladi:

- rahbariyatning samarali boshqaruvi (taktik va strategik) qarorlarni qabul qilish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar bilan ta'minlash;

- savdoda daromad keltiruvchi tovarlar (ularning turi va tarkibini kengaytirish), yo'qotishlarga olib kelayotgan tovarlarni (ularni ishlab chiqarishni qisqartirish va to'xtatish) aniqlash;

- korxonada (marketing, sotish) bo'limlari faoliyat samaradorligini baholash;

- bozorni segmentlarga mos ravishda ajratish;

- oqilona marketing siyosatini yuritish.

Agar tahlil obyekti bo'yicha bitta hal qilinmagan muammo mavjud bo'lsa siz albatta savdoni tahlil qilishingiz lozim.

Tahlil etishda sotilgan mahsulot hajmining umumiy o'zgarishlariga, dinamikasiga, sotilgan mahsulotlar tarkibiga, sotish hajmining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarga, eksport hajmiga muhim ahamiyat beriladi.

²⁶ ЎзР. Президентининг 1995 йил 12 майдаги "Халқ хўжалигида ҳисоб-китоблар ўз вақтида ўтказилиши учун корхона ва ташкилотлар раҳбарларининг масъулиятини ошириш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида"ги ПФ-1154-сон қарори

Sotish hajmining tahlili

Ko.,rsatkichlar	Bazaviy bahoda qiymati			Mutlaq o.,zgarishi (+,-)		
	2015 y.	2016 y.	2017 y.	2016 y. 2015 yilga nisbatan	2017 y. 2016 yilga nisbatan	2017 y. 2015 yilga nisbatan
Tovar mahsulotining davr boshiga qoldigi, mln so'm	25640	20600	84500	+4960	+63900	+58860
Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, mln so'm	282792	442606	532036	+159814	+89430	+249244
Tovar mahsulotning davr oxiriga qoldigi, mln so'm	20600	84500	124702	+63900	+40202	+104102
Sotilgan mahsulot hajmi	308432	378706	491834	+70274	+113128	183402

Sotish tahlilida sotilgan mahsulot, ish va xizmatlar yuzasidan shartnoma majburiyatlarining bajarilishiga a'lohida urg'u beriladi. Bu bevosita shartmonaviy munosabatlarni, to'lovlarni qonunchilik normalariga mosligini ta'minlashga, turli yo'qotishlarni oldini olishga imkon beradi.

Shartnoma majburiyatlarining bajarilishi tahlili

Ko.,rsatkichlar	Biznes reja bo.,yicha	Haqiqatda
1	2	3
1. Sotilgan mahsulot hajmi, ming so'mda	480600	491834
2. Shartnomaviy majburiyatlarga nisbatan yetkazib berilmagan mahsulot hajmi, ming so'mda	x	22600
3.Rejadan ortiqcha sotilgan mahsulot hajmi, mln so'm		11234
4.Sotish rejasining bajarilishi, %	x	102.3
5. Shartnomaviy majburiyatlarni hisobga olgan holda mahsulot sotish hajmi, ming so'mda	x	469234
6. Shartnomaviy majburiyatlarni hisobga olgan holdagi mahsulot sotish rejasining bajarilishi, %	x	97.6

Korxonada sotish rejasini 102.3 foizga ortig'ini bilan bajarilgan. Qiymat ifodasida 11234 mln so'm ko'p mahsulot sotilgan. Lekin shartnoma majburiyatlari bo'yicha yetkazib berilgan mahsulotlar hajmi 469234 mln so'mni tashkil etgan. Bu esa shartnoma majburiyatlarini hisobga olgan holda sotish rejasining 97.6 foizga bajarilishiga olib kelgan.

5.7. Ishlab chiqarish leveridji tahlili

Har bir korxonada tashkil topganidan keyin, foyda olish maqsadida, albatta moliyalashtirish bilan shug'ullanadi. Foydani ko'paytirishga yo'naltirilgan aktivlarni boshqarish jarayoni moliyaviy menejmentda leveridj kategoriyasi bilan harakatlanadi.

Leveridj bu – tom ma'noda og'ir narsalarni o'zgartira oladigan ma'lum bir kuch (yelka) bo'lib, uning yordamida nisbatan og'ir yuklarni joyida ko'chirish mumkin. Iqtisodiyotga tatbiq qilganda u uncha katta bo'lmagan o'zgarish natijaviy ko'rsatkichning sezilarli darajada o'zgarishiga olib keluvchi omil sifatida qaraladi.

Mahsulot tannarxining asosiy elementlari bu doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar hisoblanadi. Bunda ular orasidagi farq har xil bo'lishi mumkin. Bu farq korxonaning texnika va texnologiya siyosati bilan bevosita bog'liqdir. Mahsulot tannarxining o'zgarishi umumiy sof daromadni o'zgartirishga olib keladi. Asosiy vositalarni moliyalashtirish, doimiy harakatlarni o'sishiga va o'zgaruvchan xarajatlarni kamayishiga olib keladi. Biroq bu o'zgaruvchanlik to'g'ri chiziq orqali ifodalanmaydi. Shuning uchun ham doimiy va o'zgaruvchan harakatlarning optimal nuqtasini talab etiladi. Ushbu bog'lanish ishlab chiqarish leveridjini tashkil etadi.

Operatsion leveridj – bu mahsulot tannarxi va ishlab chiqarish hajmini tuzilmalarini o'zgarishi natijasida yalpi foydaga ta'sir ko'rsatishning potentsial imkoniyatidir.

Operatsion leveridj ko'pincha ishlab chiqarish leveridji deb ham yuritiladi.

Qiymat bo'yicha operatsion leveridj quyidagi formula orqali hisob kitob-qilinadi:

$$Or=V/P;$$

$$Or=(F+Xo_{o'}+Xd)/F=1+Xo_{o'}/F+Xd/F.$$

Bu yerda: Or-operatsion richag;

F-sotishdan foyda;

Xo'-o'zgaruvchan xarajat;

Xd-doimiy xarajat.

Natura shaklidagi operatsion richag quyidagi bog'lanishda topiladi:

$$Or=T-Xo_{o'}/F.$$

5.16-jadval

Operatsion richag

Ko'rsatkichlar	Belgi	Summa, mln so.,m
Sotishdan tushum	T	60000
Sotishdan foyda	F	5000
O'zgaruvchan xarajatlar	Xo'	30000
Doimiy xarajatlar	Xd	25000
Operatsion richag /qiymat/	Orq	12.0
Operatsion richag/natura/	Orn	6

Xulosa: korxonada operatsion leveridj qiymati 12 ming so'mni natura bo'yicha 6 ming birlikni tashkil etgan.

5.8. Ishlab chiqarish faoliyatidagi risklar va ularni boshqarish

Yuqori darajadagi ishlab chiqarish leveridjga ega bo'lgan korxonada uchun ishlab chiqarish hajmini sezilarsiz o'zgarishi, umumiy foydani sezilarli o'zgarishiga olib keladi. Bu ko'rsatkich korxonada uchun doimiy hisoblanmaydi va u korxonada sotish hajmining zaxira miqdori bilan bog'liqdir. Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi kritik sotish hajmining sezilarsiz ko'tarilishidan kelib chiqsa, bu ko'rsatkich katta ahamiyatga egadir. Bu holatda, sotish hajmining sezilarsiz o'zgarishi ham umumiy foydani o'zgarishiga olib keladi, bunga sabab, umumiy foydaning zaxira (базабое) ahamiyati, bu holatda «0»ga yaqin.

Ishlab chiqarish leveridji faqatgina bir xil ishlab chiqarishning zaxiraviy darajasiga ega bo'lgan korxonalar uchun ahamiyatlidir. Bu ko'rsatkichning ko'proq ahamiyati yuqori texnika-texnologiya bilan qurollangan korxonalar uchun xarakterlidir. Aniqroq qilib aytganda, korxonaning o'zgaruvchan xarajatlariga qaraganda qanchalik doimiy xarajatlarning yuqori bo'lishi, ishlab chiqarish leveridjining yuqoriligidan dalolat beradi. Shunday qilib, o'zgaruvchan xarajatlarni kamaytirish maqsadida o'zining texnika-texnologiya bilan qurollanganlik darajasini yaxshilashda, korxonalar o'z navbatida o'zining ishlab chiqarish leveridjini o'sishiga olib keladi. Yuqori darajadagi tijoriy leveridjga ega bo'lgan korxonalar ishlab chiqarish tavakkalchilik nuqtayi nazaridan ko'proq tavakkalchilikka (riskka) ega bo'ladi. Bu risk-umumiy foydani to'liq o'laslikni ifodalaydi.

Biznesni boshqarish bu risklarni boshqarish demakdir. Har bitta korxonani boshqarish turlicha bo'lganligi va bir-biriga o'xshamasligi sababli korxonada risklarni boshqarish ham bir-biridan tubdan tubdan farq qiladi. Shu sababli, bugungi kunda risklarni aniqlash va ularni boshqarish yuzasidan aniq metodika ishlab chiqilmagan va u har bitta korxonaning faoliyat, boshqaruv funksiyalari ijrosidan kelib chiqqan holda u yoki bu darajada yuritilmoqda.

Risklarni modellashtirish yuzasidan turli modellari ishlab chiqilgan. Ularning tarixiy qiymatga bog'langan, statistik tahlil, tajriba modellarini tarkiblash mumkin.

Ishlab chiqarish faoliyatidagi risklarni boshqarish yuzasidan quyidagi usullardan foydalaniladi:

- ishlab chiqarish faoliyatidagi risklar bo'yicha axborotlarni yig'ish va tahlil qilish;
- risklarning muhim indikatorlari monitoringi;
- baholash;
- biznes jarayonlar reglamenti;
- qonunchilik normalariga amal etilishi nazorati;
- informatsion texnologiyalarning risk nazorati;
- xodimlarni o'qitish, rag'batlantirish va motivlashni tak-

millashtirish;

- biznes jarayonlarni avtomatlashtirish;
- operatsion risklar bo'yicha ichki hisobotni tartibi;
- faoliyat uzluksizligini ta'minlash rejalarini tuzib chiqish;
- operatsion risklar sug'urtasi;
- alohida funksiyalarning outsorsingi.

Nazorat uchun savollar

Mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish hajmini tahlilini mazmuni.

Mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish hajmini tahlilini asosiy vazifalari.

Mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish hajmi tahlilining o'ziga xos xususiyatlari.

Mahsulot (ish, xizmat)larning tarmoq va faoliyat tavsifi.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmi, xarajat va foyda aloqadorligini tahlili (CVP tahlil).

Mahsulot (ish, xizmat)larning kritik hajm darajasi

Kritik hajm darajasi va uning omilli tahlili.

Mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish hajmini tahlili.

Mahsulot assortimentini tahlili.

Ishlab chiqarish maromiyligini tahlili.

Sotish hajmini tahlili.

Sotishning turlari va shakli bo'yicha tahlili.

Operatsion leveridj tahlili.

Ishlab chiqarish faoliyatidagi risklar va ularni boshqarish.

6-BOB. ASOSIY VOSITALAR HOLATI VA ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH TAHLILI

6.1. Asosiy vositalar tahlili vazifalari, asosiy yoʻnalishlari va axborot taʼminoti

6.2. Asosiy vositalar tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili

6.3. Asosiy vositalar harakati tahlili

6.4. Asosiy vositalardan samarali foydalanish tahlili

6.1. Asosiy vositalar tahlili vazifalari, asosiy yoʻnalishlari va axborot taʼminoti

Asosiy vositalar – ishlab chiqarish jarayonini harakatga keltiruvchi eng muhim omillaridan biridir. Asosiy vositalardan yaroqli holatda va samarali foydalanish bevosita xoʻjalik yurituvchi subʼektlarning faoliyatini yakuniy natijalariga taʼsir qiladi. Xoʻjalik yurituvchi subʼektlarning asosiy vositalari va ishlab chiqarish quvvatlaridan samarali foydalanish korxonaning moliyaviy ahvoli yaxshilanishi, jumladan mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishi, uning tannarxi va unga ketadigan asosiy vositalar bilan bogʻliq xarajatlarni pasaytirishga imkon beradi.

Asosiy vositalar – moddiy koʻrinishga ega boʻlgan, bir yildan oʻzoq vaqt xizmat qiladigan, oʻzining qiymatini mahsulot qiymatiga yoki xarajatlarga asta-sekinlik bilan oʻtkazib boradigan aktivlardir.

Iqtisodiyotimizning barcha sohalarida keng iqtisodiy islohatlarning amalga oshirilishi jumladan, iqtisodiyotning soha va tarmoqlarida ishlab chiqarish jarayonining keng koʻlamda modernizasiya ishlarini amalga oshirilishi yalpi ichki mahsulot tarkibida mahalliy mahsulotlar hajmining sezilarli darajada oshishiga olib keldi.

Asosiy vositalar tarkibiga quyidagi mezonlarga bir vaqtning oʻzida javob beradigan moddiy aktivlar kiritiladi²⁷:

²⁷ Ўзбекистон Республикаси 5-сон бҳмс. Асосий воситалар. АВ 09.12.2014 й. 1299-1-сон билан рўйхатга олинган молия вазирининг Буйруғига биноан ўзгартиришлар киритилган.

a) bir yildan ortiq xizmat qilish muddati;

b) bir birlik (to'plam) uchun qiymati O'zbekiston Respublikasida (xarid paytida) belgilangan eng kam oylik ish haqi miqdorining ellik baravaridan ortiq bo'lgan buyumlar.

Korxonalar rahbari, shuningdek, hisobot yilida aktivlarni buxgalteriya hisobida asosiy vositalar sifatida hisobga olish uchun ular qiymatining eng kam chegarasini belgilashga haqlidir.

6.1-jadval

Asosiy vositalarning tasnifiy jihatlari

Ko'rsat kichlar	Tasnifiy jihatlari
Asosiy vositalar	korxonalar tomonidan uzoq muddat davomida xo'jalik faoliyatini yuritishda mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish jarayonida yoxud ma'muriy va ijtimoiy-madaniy vazifalarni amalga oshirish maqsadida foydalanish uchun tutib turiladigan moddiy aktivlar
Amortizatsiya	foydali xizmat muddati mobaynida aktivning amortizatsiyalanadigan qiymatini asosiy vositalarning vazifasidan kelib chiqqan holda mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga yoki davr xarajatlariga muntazam taqsimlash va o'tkazish ko'rinishida eskirishning qiymat ifodasi
Foydali xizmat muddati	korxonalar aktivdan foydalanadigan vaqt davri yoki korxonalar ushbu aktivdan foydalanishdan olishni mo'ljallayotgan mahsulot (ishlar va xizmatlar) miqdori. Qurib bitkazish, asbob-uskunalar bilan to'liq jihozlash, qayta qurish, zamonaviylashtirish va texnik qayta qurollantirish bo'yicha ishlar tugatilganidan so'ng foydalanishga kiritilgan asosiy vositalar uchun foydali xizmat muddati bo'lib ushbu ishlar tugatilganidan so'ng mazkur asosiy vositalar foydalanishga kiritilgan paytdan boshlab korxonalar tomonidan asosiy vositalardan foydalaniladigan vaqt davri yoki korxonalar ushbu asosiy vositalarni qo'llashdan kutayotgan mahsulot (ishlar, xizmatlar) miqdori hisoblanadi
Boshlang'ich qiymat	to'langan va qoplanmaydigan soliqlarni (yig'imlarni), shuningdek, aktivni undan maqsadga muvofiq foydalanish uchun ishchi holatiga keltirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan yetkazib berish va montaj qilish, o'rnatish, ishga tushirish va istalgan boshqa xarajatlarni hisobga olgan holda, asosiy vositalarni tiklash (qurish va qurib bitkazish) yoki xarid qilish bo'yicha qilingan xarajatlarning qiymati
Joriy qiymat	ma'lum sanadagi amal qilayotgan bozor narxlari bo'yicha

	asosiy vositalarning qiymati yoki xabardor qilingan, bitimni amalga oshirishni xohlovchi, mustaqil taraflar o'rtasida bitimni amalga oshirishda aktivni sotib olish yoki majburiyatlarni bajarish uchun yetarli bo'lgan summa
Qoldiq (balans) qiymat	jamlangan amortizatsiya summasini chegirgan holda asosiy vositalarning boshlang'ich (tiklash) qiymati
Tugatish qiymati	asosiy vositalarning chiqib ketishi bo'yicha kutilayotgan xarajatlarni chegirgan holda kutilayotgan foydali xizmat muddati oxirida asosiy vositalarni tugatish chog'ida olinadigan aktivlarning faraz qilinayotgan summasi

Asosiy vositalarni tahlil qilish xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatida muhim ahamiyatga ega. Tahlil natijalarining aniq, ishonchli va samarali bo'lishi tahlilni to'g'ri tashkil etishga bog'liqdir. Buning uchun asosiy vositalar tahlilining vazifalar ketma-ketligini belgilab olish zarurdir.

Asosiy vositalar tahlili vazifalari:

- asosiy vositalar tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili;
- asosiy vositalar texnik holati tahlili;
- asosiy vositalar harakati tahlili;
- asosiy vositalardan samarali foydalanish tahlili;
- xo'jalik yurituvchi sub'ekt asosiy vositalar bo'yicha foydalanilmagan ichki imkoniyatlarni aniqlash;
- asosiy vositalardan optimal foydalanish strategiyasini ishlab chiqish.

Tahlil natijalarining sifati axborotlar ishonchliligi, ya'ni buxgalteriya hisobini yo'lga qo'yish sifati, asosiy vositalar ob'ektlari bilan operatsiyalar tizimi va ro'yxatga olish nuqsonsizligi, ob'ektlarni hisob-malaka guruhlariga kiritish aniqligi, inventarizatsion ro'yxatga olishlar ishonchliligi, analitik hisob registrlarini ishlab chiqish va yuritish mukammalligiga bog'liq bo'ladi.

Asosiy vositalar tahlilining axborot manbalari:

1-shakl – Buxgalteriya balansil;

Asosiy vositalar harakati to'g'risidagi ichki hisobotlar;

Bosh daftar(asosiy vosita bilan bog'liq sintetik schyot ma'lumotlari)

-Ishlab chiqarish quvvatlari balansil, asosiy vositalar hisobining inventar kartochohalari.

6.2. Asosiy vositalar tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili

Asosiy vositalar xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatida, ayniqsa ishlab chiqarish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi, chunki asosiy vositalarsiz ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish imkoni bo'lmaydi.

Asosiy vositalarning to'g'ri buxgalteriya hisobining zaruriy sharti – bu ularni baholashning yagona tamoyilidir. Asosiy vositalarni baholashning quyidagi bosqichlari ajratib ko'rsatiladi:

- boshlang'ich;
- tiklanish;
- joriy;
- qoldiq;
- tugatish.

Boshlang'ich qiymat (5-sonli BXMS 3-bandi, d-abzats) – to'langan va qoplanmaydigan soliqlarni (yig'imlarni), shuningdek aktivni undan mo'ljal bo'yicha foydalanish uchun ishchi holatiga keltirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan etkazib berish va montaj qilish, o'rnatish, ishga tushirish va istalgan boshqa xarajatlarni hisobga olgan holda, asosiy vositalarni tiklash (qurish va qurib bitkazish) yoki xarid qilish bo'yicha qilingan xarajatlarning qiymati.

Tiklanish qiymati belgilangan narx indeksi, tiklanish qiymati aniqlab bo'lingan o'xshash turdagi mahsulotlar narxi, narx o'zgarishlarining yiriklashtirilgan koeffitsientlari yordamida aniqlanadi. Asosiy vositalar qiymatini ishlab chiqarishning o'zgargan iqtisodiy va texnik shart-sharoitlariga mutanosiblikka keltirish uchun davriy ravishda asosiy vositalarni qayta baholash amalga oshiriladi. Tiklanish qiymati asosiy vositalarning real miqdorini qoplash uchun zarur asosiy vositalar miqdorini aniqlashga imkon beradi.

Joriy qiymat (5-sonli BXMS 3-bandi, e-abzats) – ma'lum sanadagi amal qilayotgan bozor narxlari bo'yicha asosiy vositalarning qiymati yoki xabardor qilingan, bitimni amalga oshirishni xohlovchi, mustaqil taraflar o'rtasida bitimni

amalga oshirishda aktivni sotib olish yoki majburiyatlarni bajarish uchun etarli boʻlgan summa.

Qoldiq qiymat (5-sonli BXMS 3-bandi, j-abzats) – jamlangan amortizatsiya summasini chegirgan holda asosiy vositalarning boshlangʻich (tiklash) qiymati.

Tugatish qiymati (5-sonli BXMS 3-bandi, z-abzats) – asosiy vositalarning chiqib ketishi boʻyicha kutilayotgan xarajatlarni chegirgan holda kutilayotgan foydali xizmat muddati oxirida asosiy vositalarni tugatish chogʻida olinadigan aktivlarning faraz qilinayotgan summasi.

Mulkchilik shaklidan qatʻiy nazar barcha korxonalar uchun asosiy vositalarni baholash tamoyillari deyarli bir xil, biroq mulkni qayta baholash, rekonstruktsiya, mavjud bino yoki inshootlarni qayta jihozlash yoki qurib bitkazish jarayonida boshlangʻich qiymat oʻzgarishi mumkin.

Oʻz moʻljallanganligiga koʻra asosiy vositalar ikki guruhga ajratiladi:

- ishlab chiqarish;
- noishlab chiqarish.

Asosiy vositalar tarkibi va harakati tahlilida hisobot maʼlumotlari dinamikada koʻrib chiqiladi. Bunda shuni ham nazarda tutish lozimki, asosiy vositalarning ishora qilingan ishlab chiqarish xarakteridagi ikkala guruhi bevosita mahsulot ishlab chiqarish bilan bogʻlangan, shuning uchun ular eng katta solishtirma ogʻirlikka ega boʻladi.

6.2-jadval

Asosiy vositalar tarkibi va dinamikasi tahlili

Asosiy vositalar guruhlari	Yil boshi uchun		Yil oxiri uchun		Oʻzgarishi (+;-)	
	Summa, mln. soʻm	Salmogʻi, %	Summa, mln. soʻm	Salmogʻi, %	Summa, mln. soʻm	Salmogʻi, %
Asosiy vositalar - jami	4594,7	100	5759,9	100	+1165,2	+25,3
jumladan, ishlab chiqarish	3446	75	4493	78	+1047	+30,3
Noishlab chiqarish	1148,7	25	1266,9	22	+118,2	+10,3

Jadval ma'lumotlari ko'rsatadiki, ishlab chiqarish yo'nalishidagi asosiy vositalarning ulushi yil boshidagi 75% dan yil oxirigacha 78% gacha o'sib, noishlab chiqarishdagi asosiy vositalar ulushi mos ravishda pasaygan.

Asosiy vositalar tarkibida sodir bo'layotgan o'zgarishlarni aniqlash uchun ularning tarkibini tahlil qilish zarur.

Asosiy vositalar tarkibi tarmoqning o'ziga xosligi bilan belgilanadi va korxonalarining ishlab chiqarish-texnik xususiyatlarini aks ettiradi. Fondlar tarkibini tahlil qilishda aktiv va passiv qismlar nisbatini aniqlash zarur. Fondlarning aktiv qismi mehnat predmetiga bevosita ta'sir qiladi. Passiv qismni ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltiruvchi fondlar tashkil qiladi. Iqtisodiy adabiyotlarda fondlarning aktiv qismi tarkibi bo'yicha yagona qarash shakllanmagan. Ayrimlar bino va inshootlarni hisobdan chiqargan holda barcha fondlarni aktiv qism deb hisoblasa, boshqalar – faqatgina mashina va uskunalarni aktiv qism deya e'tirof etadilar.

Sanoatning aksariyat tarmoqlarida fondlarning aktiv qismiga mashina va uskunalar (ishlab chiqarish quvvatlari, ishchi mashina va uskunalar, o'lchash va me'yorlash pribor hamda moslamalari, laboratoriya jihozlari, hisoblash texnikasi, boshqa mashina va uskunalar), shuningdek, transport vositalari kiritiladi. Fondlarning passiv qismini bino va inshootlar tashkil qiladi. Biroq ayrim sanoat tarmoqlarida – elektr energetikasi, neft-kon sanoati, gaz va boshqalarda inshootlar fondlarning aktiv qismi tarkibiga kiritiladi. Keyingi hisob-kitoblarda biz mashina va uskunalar qiymatidan kelib chiqamiz, chunki ular mahsulot ishlab chiqarish o'sishiga, mehnat unumdorligi oshishiga bevosita ta'sir qiladi va fond qaytimi dinamikasini belgilab beradi.

6.3-jadval

Asosiy vositalar tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili

Fond nomi	Yil boshi uchun		Yil oxiri uchun		Mutlaq o'zgarish	O'sish sur'ati, %
	summa, mln. so'm	Salmog'i, %	summa, mln. so'm	Salmog'i, %		
A	1	2	3	4	5	6
Bino	491,6	10,7	604,7	10,5	113,1	123
Inshootlar	482,4	10,5	512,6	8,9	30,2	106,2
Uzatish qurilmalari	340	7,4	408,9	7,1	68,9	120,2
Mashin va uskunalar	2665	58	3456,1	60	791,1	129,6
Mebel va ofis jihozlari	92	2	115,2	2	23,2	125,2
Kompyuter va hisoblash texnikasi	147	3,2	161,3	2,8	14,3	109,7
Transport vositalari	248,1	5,4	334,1	5,8	86	134,6
Boshqa asosiy vositalar	128,6	2,8	167	2,9	38,4	129,8
Jami	4594,7	100	5759,9	100	1165,2	125,3

Ko'rib chiqilayotgan davr uchun asosiy vositalarning umumiy qiymati 25,3% ga o'sgan. Ularning tarkibida o'zgarish sodir bo'lgan: mashina va uskunalar ulushi yil boshidagi 58% dan yil oxirida 60% gacha o'sib, passiv qism ulushi qisqargan. Bunda mashina va uskunalar o'sishi boshqa asosiy vositalarning o'sish sur'atini ortda qoldirgan.

6.3. Asosiy vositalar harakati tahlili

Asosiy vositalar harakati tahlili quyidagi ko'rsatkichlar asosida amalga oshiriladi – asosiy vositalar kirimi (joriy qilinishi), yangilash, hisobdan chiqarish, tugatish, kengaytirish koeffitsientlari. Asosiy vositalarning texnik holatini tavsiflash uchun yaroqlilik, eskirish va almashtirish koeffitsientlari hisoblanadi.

Ko'rsatkichlarni hisoblash uchun boshlang'ich axborot manbai asosiy vositalar harakati bilan bog'liq hisob ma'lumotlari hisoblanadi. Yangilash va

tugatish koeffitsientlarini hisoblash uchun yangi uskuna keltirilishi va eskirgan uskunalar tugatilishi haqida birlamchi analitik hisob ma'lumotlari talab qilinadi.

Ko'rsatkichlarni hisoblash metodikasini quyida keltirilgan jadval ma'lumotlari misolida ko'rib chiqamiz.

6.4-jadval

Asosiy vositalar mavjudligi va harakati balansi (mln.so'mda)

Ko'rsatkich	Yil boshida mavjud	Kirim qilindi	Chiqarib tashlandi	Yil oxirida mavjud
Boshlang'ich baholashda asosiy vositalar qiymati	4594,7	1608,1	442,9	5759,9
jumladan yangilari		590		
Asosiy vositalar eskirishi	1581			2496,5
Asosiy vositalarning qoldiq qiymati	3013,7			3263,4

Asosiy vositalar harakati tahlili uchun quyidagi formulalar bo'yicha yuqorida tilga olingan ko'rsatkichlarni hisoblaymiz:

- Tushum (joriy qilish) koeffitsienti **Kj**:

Qayta kirim qilingan asosiy vositalar

$$K_j = \frac{\text{Qayta kirim qilingan asosiy vositalar}}{\text{Davr oxirida asosiy vositalar qiymati}}$$

$$K_j = \frac{1608,1}{5759,9} \times 100\% = 27,9\%$$

- Yangilash koeffitsienti **Kya**:

Yangi asosiy vositalar qiymati

$$K_{ya} = \frac{\text{Yangi asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr oxirida asosiy vositalar qiymati}}$$

$$\frac{590}{5759,9}$$

$$Kya = \quad \quad \quad x 100\% = 10,2 \%$$

Yangilash koeffitsienti fondlarning barcha qiymati kabi ularning aktiv qismi bo'yicha ham, shuningdek, uskunalar guruhlarini bo'yicha hisoblanadi va odatda qator yillar uchun dinamikada ko'rib chiqiladi. Bizning misolimizda yillik yangilanish koeffitsienti 10,2% ga teng. Uskunalarining yosh tarkibi asosiy vositalarning texnik darajasini ham tavsiflaydi. Bu uning ishga yaroqliligi va almashtirish zarurati haqida mulohaza qilishga, shuningdek, fond qaytimini oshirishning potentsial imkoniyatlarini bilishga imkon beradi. Tahlil uchun amaldagi uskunalar turlari bo'yicha, ularning ichida esa foydalanish davomiyligi bo'yicha guruhlanadi va amaldagi muddatlar normativ, mazkur sanoat uchun umumiy o'rnatilgan xizmat muddatlari bilan taqqoslanadi. Bundan tashqari, foydalanilishi fond qaytimining etarli darajasini ta'minlay olmaydigan eskirgan uskunalarining ulushi aniqlanadi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari kirimi asosan ikki yo'nalishda amalga oshiriladi:

- yangi qurilish va texnik qayta qurollantirish;
- amaldagi korxonalar rekonstruksiyasi.

Mamlakatimizda o'tkazilayotgan islohotlarning eng muhim yo'nalishlaridan biri – bu birinchi navbatda mamlakatning makroiqtisodiy barqarorligini, umuman iqtisodiy o'sishning lokomotivlariga aylanishi lozim bo'lgan ishlab chiqarish, tarmoq va sohalarni jadal rivojlantirishga, demografik xususiyatlar, ish bilan bandlik, aholi daromadlarini oshirish va boshqalar bilan bog'liq O'zbekiston uchun o'ziga xos bo'lgan o'ta muhim muammolarni hal qilishni ta'minlashga yo'naltirilgan iqtisodiyotni tizimli va bosqichli ravishda tuzilmaviy yangilash hisoblanadi.

Bundan tashqari, investitsiya mablag'larining aksariyat qismi korxonalar uskunalarini modernizatsiyalash va texnik qayta qurollantirishga yo'naltirilayotganligi kam xarajatlar bilan yuqori sifatli mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirishga zamin yaratadi.

- Asosiy vositalarni muomaladan chiqarish koeffitsienti **K_{ch}**:

Muomaladan chiqarilgan asosiy vositalar qiymati

$$K_{ch} = \frac{\text{Muomaladan chiqarilgan asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr boshida asosiy vositalar qiymati}}$$

Davr boshida asosiy vositalar qiymati

$$K_{ch} = \frac{442,9}{4594,7} \times 100 = 9,6\%.$$

- Tugatish koeffitsienti **K_t**:

Tugatilgan asosiy vositalar qiymati

$$K_t = \frac{\text{Tugatilgan asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr boshida asosiy vositalar qiymati}}$$

Davr boshida asosiy vositalar qiymati

Hisobot yilida kirim qilingan asosiy vositalar ulushi 27,9% ni tashkil qildi, ulardan yangilari 10,2% . Asosiy vositalarni yangilash maqsadi – uskunalarni saqlash va ishlatish bo‘yicha xarajatlarni kamaytirish, uskunalar turib qolishlarini kamaytirish, mehnat unumdorligini yuksaltirish, mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirish.

- Almashtirish koeffitsienti **K_a**:

Eskirishi natijasida chiqarib tashlangan asosiy vositalar qiymati

$$K_a = \frac{\text{Eskirishi natijasida chiqarib tashlangan asosiy vositalar qiymati}}{\text{Qayta kirim qilingan asosiy vositalar qiymati}}$$

Qayta kirim qilingan asosiy vositalar qiymati

$$K_a = \frac{442,9}{1608,1} \times 100 = 27,5\%.$$

- Mashina va uskunalar parkini kengaytirish koeffitsienti **K_{keng}**:

$$K_{keng} = 1 - K_a.$$

Ishlab chiqarish jarayonida ishlatilayotgan asosiy vositalar jismoniy va ma‘naviy eskiradi. Jismoniy eskirish darajasi amortizatsiya hisoblash jarayonida

aniqlanadi. Bu jarayon quyidagilar uchun usul sifatida bir necha jihatdan ko‘rib chiqilishi mumkin:

- asosiy vositalar eskirmagan qismining joriy bahosini aniqlash;
- asosiy vositalarga bir martalik xarajatlarni tayyor mahsulotga kiritish;
- ishlab chiqarish jarayonidan chiqarilayotgan asosiy vositalarni o‘rin almashtirish uchun yoki yangi ishlab chiqarishga qo‘yilmalar uchun moliyaviy resurslar jamg‘arish.

Asosiy vositalar holatini aniqlash uchun mos ravishda asosiy vositalarning eskirgan ulushi yoki ishlatish uchun yaroqli qismi ulushini tavsiflovchi eskirish va yaroqlilik koeffitsientlari hisoblanadi:

- Asosiy vositalar eskirish koeffitsienti K_e :

$$K_e = \frac{\text{Asosiy vositalar eskirish qiymati}}{\text{Asosiy vositalar boshlang‘ich qiymati}}$$

- Asosiy vositalar yaroqlilik koeffitsienti K_{ya}

$$K_{ya} = \frac{\text{Asosiy vositalar qoldiq qiymati}}{\text{Asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati}}$$

Ushbu ko‘rsatkichlar foizlarda yoki ulush birliklarida o‘lchanadi va hisobot davrining boshi uchun ham, oxiri uchun ham hisoblanishi mumkin. Ma‘lumki, eskirish koeffitsientining ortishi korxonalar asosiy vositalari holati yomonlashganligini bildiradi. Bunda shuni hisobga olish lozimki, eskirish koeffitsienti asosiy vositalarning haqiqatda eskirishini aks ettirmaydi, yaroqlilik koeffitsienti esa ularning joriy qiymati, masalan, uskunalar vaqtincha ishlatilmayotganda aniq bahosini bera olmaydi. Bu holatda asosiy vositalar jismoniy eskirmaydi, lekin ularning eskirishining umumiy miqdori ortadi. Asosiy vositalarning joriy qiymat bahosi qator omillar, xususan, konyuktura va talab holatiga bog‘liq bo‘ladi, shuning uchun yaroqlilik koeffitsienti yordamida olingan bahodan farqlanishi mumkin. Asosiy vositalarning eskirish miqdoriga tashkilotda qabul qilingan amortizatsiya hisoblash tizimi eng katta ta‘sir ko‘rsatadi. Hozirgi

vaqtda mavjud hisob va hisobot tizimida eskirish va yaroqlilik koeffitsientlari asosiy vositalar holatining faqatgina shartli bahosini beradi, bu esa ushbu ko'rsatkichlardan tahlil jarayonida qo'llash imkoniyatini jiddiy ravishda cheklab qo'yadi. Endi esa asosiy vositalarning eskirish va yaroqlilik koeffitsientlarini aniqlaymiz:

$$K_e = 1581 / 4594,7 \times 100\% = 34,5\% - \text{yil boshi uchun}$$

$$K_e = 2496,5 / 5759,9 \times 100\% = 43,4\% - \text{yil oxiri uchun}$$

$$K_{ya} = 3013,7 / 4594,7 \times 100\% = 65,5\% - \text{yil boshi uchun}$$

$$K_{ya} = 3263,4 / 5759,9 \times 100\% = 56,6\% - \text{yil oxiri uchun}$$

Yaroqlilik koeffitsienti bir (yoki 100%) va eskirish koeffitsienti o'rtasidagi farq sifatida hisoblab topilishi mumkin $K_{ya} = 1 - K_e$.

6.4. Asosiy vositalardan samarali foydalanish tahlili

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatida asosiy vositalardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Asosiy vositalardan samarali foydalanish xarajatlarni to'g'ri taqsimlanishiga natijada korxonaning moliyaviy ahvoli yaxshilanishiga olib keladi.

Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini umumiy tavsiflashda fond qaytimi, fond sig'imi, fondlar rentabelligi, mahsulotlar o'sishining bir so'miga to'g'ri keladigan solishtirma kapital qo'yilmalar kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Shuningdek, mahsulot ishlab chiqarish hajmi o'zgarishi natijasida yuzaga keluvchi nisbiy iqtisod (qo'shimcha ehtiyoj) ham hisoblanadi.

Asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik, ularning holati, harakati, samaradorligini, asosiy vositalarning rentabelligini baholashda tahlilning metodologik asoslari quyidagilardan iborat.

Asosiy vositalar va ulardan samarali foydalanish tahlilining muhim masalalari

Tahlil mavzulari	Oʻrganiladigan koʻrsatkichlar tizimi	Tahlil mazmuni	Tahlil natijasi
Asosiy vositalar tahlili va uning nazariy jihatlarini	Asosiy vositalar tahlilining nazariy, metodologik asoslari	Taʼrifi, turkumlanishi, tahlil vazifalari, axborot manbalari bayon etiladi	Zamonaviy taʼrifi, turkumlanishi, tahlil mazmuni, vazifalari, axborot manbalari tavsiflanadi
Asosiy vositalar bilan taʼminlanganlik, va qurollanganlik tahlili	Asosiy vositalar bilan taʼminlanganlik koeffitsiyenti, Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar bilan qurollanish koeffitsiyenti	Asosiy vositalar bilan taʼminlanishi, qurollanishi va uning dinamik oʻzgarishlari tahlil qilinadi	Taʼminlanganlik va qurollanganlikni oʻstirish choralari koʻriladi
Asosiy vositalar harakatining tahlili	Asosiy vositalarning kirib kelish koeffitsiyenti, Asosiy vositalarning chiqib ketish koeffitsiyenti, Asosiy vositalar harakatining sifat koʻrsatkichlari	Asosiy vositalarning harakat koʻrsatkichlariga baho berish orqali ularning oʻzgarishi, oʻzgarish tendensiyalari tahlil qilinadi	Harakat koʻrsatkichlarini yaxshilash choralari koʻriladi
Asosiy vositalar holatining tahlili	Asosiy vositalarning eskirish koeffitsiyenti, Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning yaroqlik koeffitsiyenti	Asosiy vositalarning holatiga, ularning oʻzgarishiga va oʻzgarish tendensiyalariga baho beriladi	Holat koʻrsatkichlarini yaxshilash choralari koʻriladi
Asosiy vositalar samaradorligining tahlili	Asosiy vositalarning qaytimi, Asosiy vositalarning sigʻim koʻrsatkichlari	Asosiy vositalarning qaytimi va sigʻimiga, ularning oʻzgarishiga, mahsulot hajmiga taʼsiri tahlil qilinadi	Samaradorlikni oshirish choralari koʻriladi
Asosiy vositalarning rentabellik tahlili	Asosiy vositalarning rentabellik koʻrsatkichlari	Asosiy vositalarning foydaligiga, uning oʻzgarishiga taʼsir etuvchi omillarga baho beriladi.	Rentabellikni oshirish choralari koʻriladi

Asosiy vositalarning tahlilida oʻrganiladigan muhim koʻrsatkichlar va ularning aniqlash tartiblarini quyidagi jadvalda ifoda etish mumkin.

Asosiy vositalar tahlilining ko'rsatkichlar tizimi

	Ko'rsatkichlar	Ko'rsatkichlarning aniqlanishi	Belgilar izohi
	Asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti (Ta)	$Ta = Av / Im$	Av-asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati
	Asosiy vositalar bilan qurollanishi koeffitsiyenti (Qa)	$Qa = Av / X$	Im-ishlab chiqarish maydoni X-xodimlarning o'rtacha ro'yxat soni
	Asosiy vositalarning kirib kelish koeffitsiyenti (Ka)	$Ka = Avk / Avo$	Avk-kirib kelgan asosiy vositalarning qiymati Avo-asosiy vositalarning yil oxiridagi qiymati
	Asosiy vositalarning chiqib ketish koeffitsiyenti (Cha)	$Cha = Avch / Avb$	Avch-chiqib ketgan asosiy vositalar qiymati Avb-asosiy vositalarning yil oxiridagi qiymati
	Asosiy vositalar ning harakatining sifat ko'rsatkichlari(As)	$As = Avk / Avch$	
	Asosiy vositalarning eskirish koeffitsiyenti (Kea)	$Kea = Ave / Avd$	Ave-asosiy vosilarning eskirish qiymati Avd-asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati
	Asosiy vositalarning yaroqlilik koeffitsiyenti (Kyaa)	$Kyaa = Avq / Avd$	Avq-Asosiy vositalarning qoldiq qiymati
	Asosiy vositalarning qaytimi (Aq)	$Aq = Mx / Avo'$	Mx-mahsulot hajmi Avo'-asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati
	Asosiy vositalarning sig'im ko'rsatkichlari (As)	$As = Avo' / Mx$	
0	Asosiy vositalarning rentabellik ko'rsatkichlari (Ra)	$Ra = SF / Avo'$	Sf-sof foyda

Asosiy vositalar va ulardan samarali foydalanishni tahlili

Ko'rsatkichlar	Yillar			Mutlaq o'zgarishi (+,-)		
	2015 yil	2016 yil	2017 yil	2016 yil 2015 yilga nisbatan	2017 yil 2016 yilga nisbatan	2017 yil 2015 yilga nisbatan
Mahsulot hajmi, mln so'm	241950	358353	718470	116403	360117	476520
Yalpi foyda, mln so'm	26145	21333	31632	-4812	10299	5487
Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati, mln so'm	35529	46101	56454	10572	10353	20925
Aktiv asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati, mln so'm	18993	28761	41109	9768	12348	22116
Jami asosiy vositalarning fond qaytimi, ming so'm	6,81	7,77	12,73	0,96	4,95	5,92
Aktiv asosiy vositalarning fond qaytimi, ming so'm	12,74	12,46	17,48	-0,28	5,02	4,74
Jami asosiy vositalarning fond sig'imi, ming so'm	0,15	0,13	0,08	-0,02	-0,05	-0,07
Asosiy vositalar rentabelligi, %	73,59	46,27	56,03	-27,31	9,76	-17,56

Xulosa: korxonada asosiy vositalar va ulardan samarali foydalanishi yuzasidan quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmi, yalpi foyda, asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati yillar kesimida keskin ortib borgan.

- asosiy vositalarning qaytimi bo'yicha eng yuqori, asosiy vositalar sig'imi bo'yicha eng quyi natija 2017-yilda kuzatilgan

- asosiy vositalarning rentabelligi bo'yicha eng quyi natija aksincha 2015-yilda kuzatilgan.

Bundan ko'rinib turibdiki asosiy vositalarning samaradorligi bo'yicha o'sish kuzatilgan ularning natijaviyligi, rentabelligi bo'yicha pasayish kuzatilgan. Foydaga ishlash ko'proq tashqi omillar ta'siriga bog'langanligi sababli korxonada bu borada o'zining narx siyosatini, marketing faoliyatini qayta ko'rib chiqishi va bu bo'yicha omilkorligini oshirish talab etiladi.

7-BOB. MODDIY RESURLAR BILAN TA‘MINLANGANLIK VA ULARDAN FOYDALANISH TAHLILI

7.1. Moddiy resurslar bilan ta‘minlanganlik hamda ulardan foydalanish samaradorligi tahlilining vazifalari va axborot ta‘minoti

7.2. Moddiy resurslar tahlilining asosiy ko‘rsatkichlari

7.3. Ombor zaxiralari holati tahlili

7.4. Moddiy resurslardan samarali foydalanish tahlili

7.1. Moddiy resurslar bilan ta‘minlanganlik hamda ulardan foydalanish samaradorligi tahlilining vazifalari va axborot ta‘minoti

Xo‘jalik yurituvchi sub‘yektlar faoliyatida cheklangan resurslardan foydalanib, cheksiz ehtiyojlarni qondirish zaruriyati yuzaga keladi. Xo‘jalik yurituvchi sub‘yektlarda moddiy resurslarga bo‘lgan ehtiyojni o‘z vaqtida qondirish va ulardan samarali foydalanish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Moddiy resurslar (mehnat predmetlari) va ulardan samarali foydalanish tahlilida moddiy resurslarning nazariy tavsifi, ularning turkumlanishi, xo‘jalik subyektining moddiy resurslar bilan ta‘minlanganligi, samaradorligi, jami aktivlar tarkibidagi salmog‘i, moliyalashtirilishi, aylanuvchanligi bilan bog‘liq jihatlar tahlil etiladi.

7.1-jadval

Moddiy resurslar va ulardan samarali foydalanish tahlilining muhim masalalari

Tahlil mavzulari	O‘rganiladigan ko‘rsatkichlar tizimi	Tahlil mazmuni	Tahlil natijasi
Moddiy resurslar tahlili mazmuni vazifalari va axborot manbalari	Moddiy resurslar tahlilining nazariy va metodologik asoslari	Ta‘rifi, turkumlanishi, tahlil vazifalari, axborot manbaalari bayon etiladi	Zamonaviy ta‘rifi, turkumlanishi, tahlil mazmuni, vazifalari, axborot manbalari tavsiflanadi

Moddiy resurslar bilan ta'minlanganlik tahlili	Moddiy resurslar ta'minlanganlik koeffitsiyenti	Moddiy resurslar bilan ta'minlanganlikning holatiga, o'zgarishlariga, dinamikasiga baho beriladi	Moddiy resurslar ta'minlanganlikdagi holat, uni yaxshilash choralari ko'riladi
Moddiy resurslar samaradorligi tahlili	Moddiy resurslar qaytimi, moddiy resurslar sig'imi koeffitsiyenti	Moliy resurslardan samarali foydalanganlik darajasiga, mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'siriga baho beriladi	Moddiy resurslar va ulardan samarali foydalanish imkoniyatlari aniqlanadi va choralari ko'riladi
Moddiy resurslar aylanuvchanligi tahlili	Moddiy resurslarning aylanuvchanlik koeffitsiyentlari	Moddiy resurslarning yangidan qiymat yaratishga, ularning qaytuvchanlik darajasiga, ish aktivligiga baho beriladi	Moddiy resurslar joriy holati va uni kelgusida yanada yaxshilash choralari ko'riladi

Moddiy resurslarni tahlil qilish xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatida muhim ahamiyatga ega. Tahlil natijalarining aniq, ishonchli va samarali bo'lishi tahlilni to'g'ri tashkil etishga bog'liqdir. Buning uchun moddiy resurslar tahlilining vazifalar ketma-ketligini belgilab olish zarurdir.

Moddiy resurslar tahlili vazifalari:

- moddiy resurslar bilan ta'minlanganlik tahlili;
- ombor zaxiralari holati tahlili;
- moddiy resurslardan samarali foydalanish tahlili;
- material resurslardan foydalanish tahlili;
- xo'jalik yurituvchi sub'ekt moddiy resurslar bo'yicha foydalanilmagan ichki imkoniyatlarni aniqlash.

Moddiy resurslar tahlili uchun axborot manbalari sifatida moddiy resurslar mavjudligi va ulardan foydalanish haqida va ishlab chiqarish xarajatlari haqida statistik hisobot, xom-ashyo bo'yicha ishlab chiqarish hisoboti, moddiy resurslar kirimi, sarfi va qoldig'i haqida analitik buxgalteriya hisobi ma'lumotlari,

shuningdek, moddiy-texnik taʼminot rejalari, xom ashyo va materiallar etkazib berish shartnomalari kabilar xizmat qiladi.

7.2. Moddiy resurslar tahlilining asosiy koʻrsatkichlari

Moddiy taʼminotni toʻgʻri tashkil qilish korxonalar uzluksiz ishlashining asosiy shartlaridan biri sanaladi.

Moddiy resurslar va ulardan samarali foydalanish tahlilida oʻrganiladigan koʻrsatkichlar va ularning aniqlanish tartibi quyidagi jadvalda ifoda etilgan.

7.2-jadval

Moddiy resurslar va ulardan samarali foydalanish tahlili koʻrsatkichlari

T/r	Koʻrsatkichlar	Koʻrsatkich larning aniqlanishi	Belgilar izohi
1	Moddiy resurslar bilan taʼminlanganlik koeffitsiyenti (Tmr)	$Tmr = Mrx / Mrz$	Haqiqatdagi moddiy resurslar taʼminoti Moddiy resurslarga boʻlgan zaruriy talab
2	Moddiy resurslar sigʻimi (Smr)	$Smr = X / Mx$	Im-ishlab chiqarish maydoni X-xodimlarning oʻrtacha roʻyxat soni
3	Moddiy resurslar qaytimi	$Qmr = MMx / X$	
4	Moddiy resurslarni (oʻz va qarz mablagʻlari hisobiga) moliyalashtirish koeffitsiyenti (Km1, Km2)	$Km1 = O'MM - UMA / Mr$ $Km2 = QM - O'MM / Md$	O'MM-oʻz mablagʻlari manbasi O'MA-uzoq muddatli aktivlar QM-qarz mablagʻlari
5	Moddiy resurslardan chiqitlar salmogʻi koeffitsiyenti (MRch)	$MRch = Mrch / MRs$	Mrch-moddiy resurslarni ishlatishdan chiqitlar Mrs-Moddiy resurslar sarfi
6	Moddiy resurslar aylanuvchanligi koeffitsiyenti (MRa)	$MRa = ST / Mrq$	St-sotishdan tushum Mr-moddiy resurslar qoldigʻi
7	Moddiy resurslar tarkibida import xom ashyolar salmogʻi (MRi)	$MRi = Mri / Mrj$	Mri-Import qilingan moddiy resurslar qiymati Mrj-moddiy resurslar jami

8	Mahalliyashtirilgan moddiy resurslar salmog'i (MRm)	$MRm = M_{rm} / M_{rj}$	M_{rm} -mahalliyashtirilgan moddiy resurslar qiymati
9	Moddiy resurslardan ishlab chiqarishdan tashqari foydalanishning salmog'i (MRt)	$MRt = M_{rt} / M_{ru}$	M_{rt} -ishlab chiqarishdan tashqari foydalanilgan moddiy resurslar qiymati M_{ru} -Umumiy foydalanilgan moddiy resurslar qiymati
10	Moddiy resurslarning TMZ tarkibidagi salmog'i (MRz)	$MRz = M_{r} / TMZ$	TMZ-tovar moddiy zaxiralar M_{r} -moddiy resurslar qiymati

7.3. Ombor zaxiralari holati tahlili

Ishlab chiqarish uzluksizligini ta'minlashda ombor zaxiralarini to'ldirishni to'g'ri tashkil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Materiallar bo'yicha me'yorlar o'rnatilgan bo'lishi va shu doirada ushbu zaxiralar o'zining maksimal miqdoridan minimal miqdorigacha tebranishi lozim.

Korxonaning moddiy resurslar zaxirasi quyidagilarni o'z ichiga oladi: normal saqlash zaxiralari – joriy va sug'urta (ehtiyot); texnologik va mavsumiy zaxiralar.

Zaxiraning maksimal me'yoriga sanab o'tilgan tarkibiy qismlarning barchasi kiradi va u materiallarning navbatdagi partiyasi kelib tushgan vaqtdagi zaxiralar holatini aks ettiradi. Minimal me'yorga joriy zaxira kiritilmaydi. Bu me'yor joriy zaxira to'liq sarflangan va etkazmalarning keyingi partiyasi kelib tushishi kutilayotgan davrdagi zaxiralar holatini aks ettiradi.

Tahlilda materiallar ishlab chiqarish uchun sarflash kunlarida ifodalangan zaxiraning minimal me'yori bilan taqqoslanadi. Shu maqsadda quyidagi shaklli analitik jadval qo'llaniladi (7.3-jadval)

Material resurslar zaxira holati tahlili

Materiallar markasi nomi	O'rtacha sutkalik sarf, kg	Haqiqatdagi zaxira		Zaxira me'yorlari, kunlar		Maksimal me'yordan og'ish	
		kg	kunlar	maksimal	minimal	kunlar	kg
Ip(pryaja)	300	12000	40	30	20	+10	+3000
paket	20	1000	50	70	50	-20	-4000

Hisoblash: $40 - 30 = +10$ kun

$10 \cdot 300 = +3000$ kg

Ushbu misolda hatto maksimal me'yor bilan taqqoslanganda ham ip xom-ashyosi sezilarli qoldiq mavjud. Ayni vaqtda boshqa turdagi paket xom-ashyosi 4000 kg kam.

7.4. Moddiy resurslardan samarali foydalanish tahlili

Tahlil etishda eng murakkab jarayon bu operatsion faoliyat samaradorligini baholash masalasidir. Operatsion faoliyat samaradorligida moddiy resurslardan qay darajada foydalanish darajasiga baho beriladi.

Operatsion faoliyat samaradorligi xom-ashyo va materiallarni ishlab chiqarishga yetkazib berish, raqobatchilarning sarfidan kam bo'lgan chiqimlar hisobiga mahsulotlarni ishlab chiqarish, ularni sotish afzalliklariga egaligi bilan tavsiflanadi.

Operatsion faoliyat samaradorlikning umumiy ko'rsatkichi sotishdan tushumni sotilgan mahsulotlar ishlab chiqarish tannarxiga bo'lish asosida topiladi:

$$K_o = S_t / M_t$$

S_t – sotishdan sof tushum;

M_t – sotilgan mahsulot ishlab chiqarish tannarxi.

Operatsion faoliyat samaradorligi baholashda birlik ko'rsatkichlar sifatida mahsulot ishlab chiqarishda qatnashuvchi, kelgusida iqtisodiy naf keltiruvchi aktivlar (moddiy, nomoddiy, intellektual mulk)ning, mehnatning samaradorlik ko'rsatkichlari olinadi.

Operatsion faoliyat samaradorligini baholashda:

- moddiy resurslar sarfi (samarasi)ga
- mehnat sarfi (unumdorligi)ga;
- mehnat vositalari, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishi (samarasi)ga;
- innovatsion mahsulotga (raqobatdoshligi);
- eksport qilingan mahsulot hajmiga alohida ahamiyat qaratiladi (eksport salohiyatiga);

7.4- jadval

Moddiy resurslar va ulardan samarali foydalanishni tahlili

Ko.,rsatkichlar	Yillar			Mutlaq o.,zgarishi (+,-)		
	2015	2016	2017	2016 y. 2015 yilga nisbatan	2017 y. 2016 yilga nisbatan	2017 y. 2015 yilga nisbatan
Mahsulot hajmi, mln so'm	241950	358353	718470	116403	360117	476520
Mahsulot sotishdan sof tushum, mln so'm						
Yalpi foyda, mln so'm	26145	21333	31632	-4812	10299	5487
Moddiy resurslar qiymati, mln so'm	35529	46101	56454	10572	10353	20925
Moddiy resurslar qaytimi, mln so'm	6,81	7,77	12,73	0,96	4,95	5,92
Moddiy resurslar sig'imi	0,15	0,13	0,08	-0,02	-0,05	-0,07
Moddiy resurslar aylanish davri, kun	52.86	46.33	28.27	-6.53	-18.6	-24.29
Moddiy resurslar rentabelligi, %	73,59	46,27	56,03	-27,31	9,76	-17,56

Xulosa: korxonada mahsulot ishlab chiqarish hajmi 2017-yilda 2016-yilga nisbatan 360117 ming so'mga, 2015-yilga nisbatan 476520 ming so'mga ortgan.

O'z navbatida 2017-yildagi moddiy resurslar qiymati 2016-yilga nisbatan 10299 ming so'mga, 2015-yilga nisbatan 5487 ming so'mga ortgan.

Moddiy resurslar sig'imini eng quyi natijasi 2017-yilda kuzatilgan.

Moddiy resurslar rentabelligi bo'yicha natijaviylik esa aksincha bo'lgan.

Eng yuqori natijaga 2015-yilda erishilgan.

8-BOB. MEHNAT RESURSLARI BILAN TA`MINLANGANLIK VA MEHNAT UNUMDORLIGI TAHLILI

8.1. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda mehnat resurslarini tahlil qilishning ahamiyati, tahlil vazifalari va axborot manbalari

8.2. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mehnat resurslari bilan ta'minlanishini tahlili

8.3. Ishchilarni qo'nimsizligi va ish vaqtidan foydalanishini tahlili hamda uning o'zgarish sabablari

8.4. Mehnat unumdorligi va mehnat sig'imi tahlili

8.5. Mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi mehnat omillarini tahlili

8.1. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda mehnat resurslarini tahlil qilishning ahamiyati, tahlil vazifalari va axborot manbalari.

Korxonada faoliyatida mehnat omili muhim ahamiyat kasb etadi. Mehnat – bu inson va jamiyatning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan oqil va ongli faoliyatdir.

Mehnat resurslari mehnatga layoqatli aholining 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan ayollar va 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklardan iborat qatlamidir.

Korxonada mehnat resurslari: xodim, ishchi, xizmatchi kategoriyalari bilan tarkiblanadi.

Xodim – korxonada band bo'lgan barcha tarkib, ishchi-mahsulot ishlab chiqarishda bevosita qatnashuvchi, jismoniy mehnat bilan shug'ullanuvchi, xizmatchilar – jismoniy mehnatdan tashqari, xizmat ko'rsatuvchi tarkib hisoblanadi.

Mehnat resurslari va ulardan samarali foydalanish tahlilining muhim masalalari

Tahlil mavzulari	Oʻrganiladigan koʻrsatkichlar tizimi	Tahlil mazmuni	Tahlil natijasi
Mehnat resurslari va ulardan samarali foydalanish tahlili mazmuni vazifalari va axborot manbalari	Mehnat resurslari va ulardan samarali foydalanish tahlilining nazariy, metodologik asoslari tasniflanadi	Taʼrifi, turkumlanishi, tahlil vazifalari, axborot manbalari bayon etiladi	Zamonaviy taʼrifi, turkumlanishi, tahlil mazmuni, vazifalari, axborot manbalari tavsiflanadi
Korxonaning mehnat resurslari bilan taʼminlanishini tahlili	Mehnat resurslari tarkibi va ularning salmogʻi, korxonaning mehnat resurslari bilan taʼminlanish koeffitsiyenti	Mehnat resurslari turli tarkibiy belgilar boʻyicha oʻrganiladi mutlaq va nisbiy oʻzgarishlari baholanadi	Mehnat resurslarini tarkibiy jihatdan oʻrganishga xodimlar mehnatidan samarali foydalanishning muhim omili deb qaraladi
Ish kuchi qoʻnimsizligi va ishchilarning malaka darajasini tahlili	Xodimlarning harakati (ishga qabul qilinishi, ishdan boʻshash darajasi), qoʻnimsizlik, malaka darajasi	Xodimlar harakati va uning sifat koʻrsatkichlari baholanadi	Xodimlar harakatida sifat oʻzgarishlarni taʼminlash chora-tadbirlari koʻriladi
Ishchilarni ish vaqtidan foydalanishini tahlili va uning oʻzgarish sabablari	Ish vaqti fondidan foydalanish darajasini ifoda etuvchi koʻrsatkichlar	Ishchilar sonining oʻzgarishi, Bir ishchini ishlagan kunlarining oʻzgarishi, Ish kuni davomiyligini oʻzgarishi	Ish vaqti fondidan samarali foydalanish, boʻsh turishlar, ish vaqtida turli yoʻqotishlarni oldini olish choralari koʻriladi
Mehnat unumdorligi tahlili	Mehnat resurslari va vaqt fondidan samarali foydalanish koʻrsatkichlari	Bir xodimning mehnat unumi, Bir ishchining mehnat unumi, Bir kunlik mehnat	Mehnat unumdorligini tarkibiy koʻrsatkichlarini baholash orqali uni

		unumi, Bir soatlik mehnat unumi	o'stirish choralari ko'riladi
Sanoat ishlab chiqarish xodimlari mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillar tahlili	Sanoat ishlab chiqarish xodimlarining mehnat unumdorligi ko'rsatkichi	Ishchilarning sanoat ishlab chiqarish xodimlari tarkibidagi salmog'ining o'zgarishi, bir ishchining mehnat unumining o'zgarishini ta'sir darajalari baholanadi	Xodimlar mehnat unumi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi birliklarni maqsadli boshqarish imkoni tug'iladi
Ishchining mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillarning tahlili	Bir ishchining mehnat unumdorligi ko'rsatkichi	Mehnat unumi va uning o'zgarishiga: bir ishchining yil davomida ishlagan o'rtacha kishi kunlari; ish kuni davomiyligi; ishchining bir soatlik ish unumi ta'siri hisob-kitob qilinadi	Ishchining mehnat unumi va uni o'stirish choralari belgilanadi
Mahsulot mehnat sig'imini tahlili	Mahsulot hajmiga ish vaqti sarfi ko'rsatkichi	Mahsulotning mehnat sig'imi, uning o'zgarishi, o'zgarish sabablari o'rganiladi	Mahsulot hajmida mehnat sarfining optimallashtirish choralari ko'riladi
Mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi mehnat omillarini tahlili	Ishchilarning o'rtacha ro'yxat soni, bir ishchi tomonidan ishlangan ish kuni, ish kuni davomiyligi, o'rtacha bir soatlik mehnat unumi	Mahsulot hajmiga ta'sirini omilli tahlili o'tkaziladi, ta'sir darajalari hisob- kitob qilinadi	Mehnat omillarini ijobiy ta'sir birliklarini baholash orqali ularni rag'batlantirish choralari ko'riladi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mehnat resurslari bilan ta'minlanganligini o'rganishda iqtisodiy tahlilining asosiy vazifalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

1. Xo‘jalik yurituvchi sub`ektlarning mehnat resurslari bilan ta`minlanishi, ularning tarkibi, strukturasi o‘zgarishini mehnat unumdorligiga bo‘lgan ta‘sirini hisoblash va baho berish;
2. Ish vaqtini yo‘qotish sabablarini aniqlash va unga baho berish;
3. Mehnat unumdorligi rejasining bajarilishi va dinamikasiga ob‘ektiv baho berish;
4. Mehnat resurslaridan samarali foydalanish bo‘yicha mavjud imkoniyatlarni aniqlash;
5. Xodimlar qo‘nimsizligiga baho berish;
6. Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta‘sir etuvchi mehnat omillarini aniqlash va ularga baho berish;
7. Bir xodimning mehnat unumdorligini aniqlash va uning o‘zgarishiga ta‘sir etuvchi omillarga baho berish;
8. Ish vaqtdan foydalanish va bir soatlik mehnat unumdorligini o‘zgarishini mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta‘sirini o‘rganish va hakoza.

Xo‘jalik yurituvchi sub`ektlarning mehnat resurslari bilan ta‘minlanganlik va ulardan samarali foydalanganlik holatlariga baho berishda iqtisodiy tahlilining asosiy axborot manbalari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

- biznes reja ma`lumotlari;
- mehnat resurslaridan foydalanish ko‘rsatkichlarini aks ettirgan 1-shaklidagi –Mehnat hisoboti|| statistik hisobot shakli ma`lumotlari;
- ishga kelish, ketish to‘g‘risidagi tabel, ishlab chiqarish normasini bajarilishi to‘g‘risidagi ma`lumotnoma va boshqa ma`lumotlar.

8.2. Xo‘jalik yurituvchi sub`ektlarning mehnat resurslari bilan ta`minlanishini tahlili

Xo‘jalik yurituvchi sub`ektlar faoliyatini barqaror rivojlanishi mehnat resurslari bilan bevosita bog‘liq jarayondir. Xo‘jalik yurituvchi sub`ektlarda eng muhim vazifalardan biri mehnat resurslari bilan ta‘minlanishdir.

Mehnat resurslari ishlab chiqarishga uch yoqlama ta`sir etadi.

1. Korxonani mehnat resurslari bilan ta`minlanish darajasi.
2. Ish vaqtidan foydalanish.
3. Mehnat unumdorlik darajasi.

Ishlab chiqarish jarayoni uzluksizlikda davom etishi uchun mehnat resurslari bilan ta`minlanishi muhim ahamiyatga ega.

Korxonaning barcha bo`g`inlarida xizmat qiladigan xodimlar ikki guruhga bo`linadi:

1. Sanoat ishlab chiqarish xodimlari
2. Noishlab chiqarish sohasidagi xodimlar.

Ishlab chiqarish jarayonida mehnat qiladigan kategoriyadagi tsex uskunalari kapital ta`mirlash, korxonaga boshqaruv bo`limi, konstruktor byurosi, yong`indan muhofaza qilish sohasidagi xodimlar sanoat ishlab chiqarish xodimlari deb ataladi.

Transport, uy-joy xo`jaligi, bolalar bog`chasi va yasalisi, madaniy-ma`rifiy sohalardagi xodimlar noishlab chiqarish xodimlari tarkibiga kiradi.

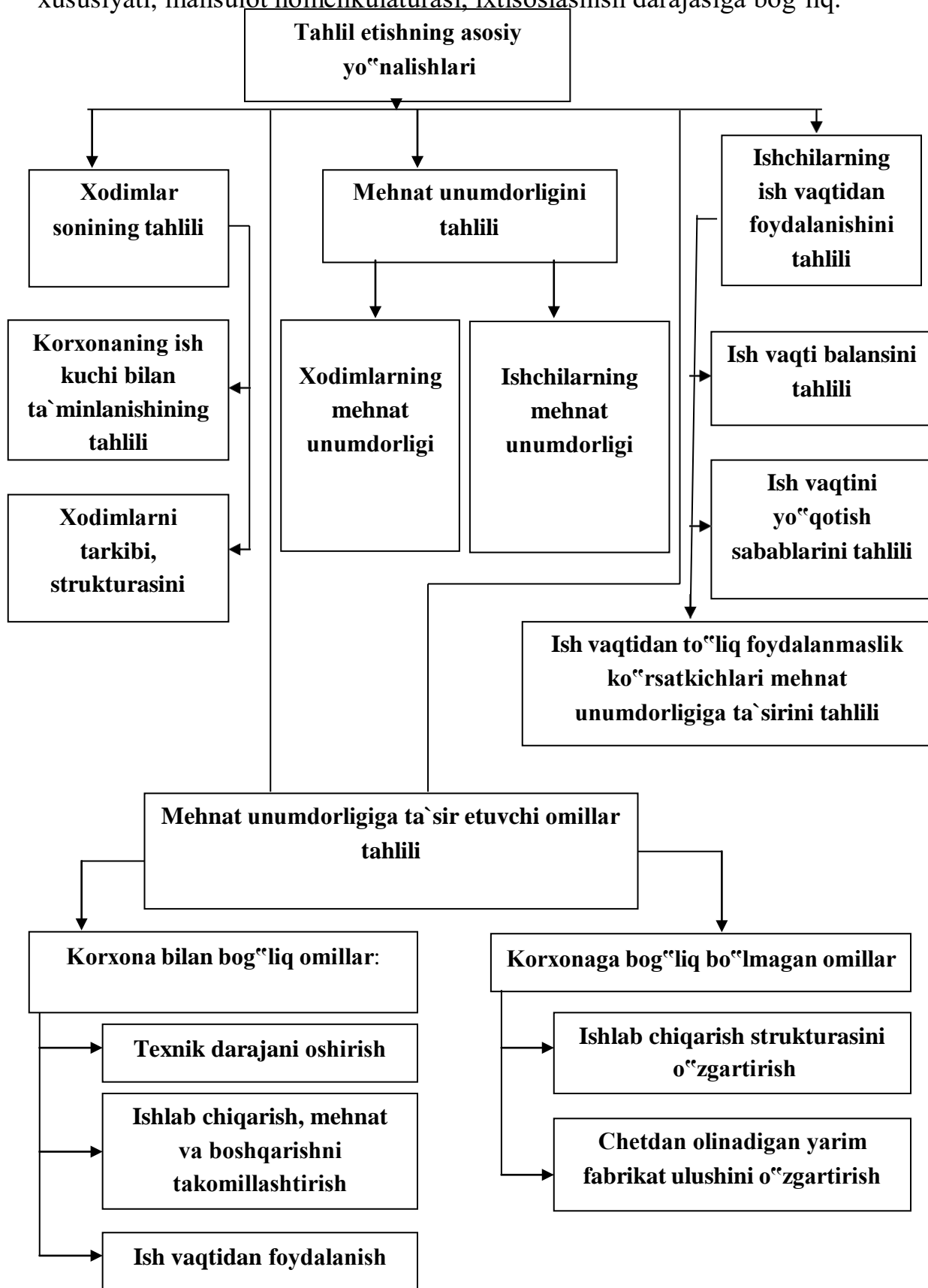
Sanoat ishlab chiqarish xodimlari ishlab chiqarishdagi roliga qarab quyidagi kategoriyadagi xodimlarga bo`linadi:

- Ishchilar;
- Xizmatchilar;

Mehnat resurslari tahlili korxonani mehnat resurslari bilan ta`minlanishini aniqlashdan boshlanadi. Buning uchun jami sanoat ishlab chiqarish xodimlarini soni shu jumladan, ayrim kategoriyadagi xodimlari shtat jadvaliga muvofiqligi bilan taqqoslanib xodimlarni ortiqcha, yetishmasligi aniqlanadi. Maxsulot ishlab chiqarish hajmi nafaqat korxonani umumiy miqdorda mehnat resurslari bilan ta`minlanishiga bog`liq bo`lmay, balki xodimlarni tuzilishiga bog`liqdir.

Xo`jalik yurituvchi sub`ektlarning mehnat resurslari bilan ta`minlanganligiga baho berishda asosiy e`tibor mehnat resurslaridan samarali foydalanishga qaratilishi lozim. Mehnat resurslaridan samarali foydalanishni quyidagi chizma yordamida ifodalab berishimiz mumkin.

Tahlil etishda sanoat ishlab chiqarish hodimlarini soni reja va o'tgan yildagisi bilan solishtirilib, korxonaning mehnat resurslari bilan ta'minlanishi va dinamikasi aniqlanadi. Sanoat ishlab chiqarish xodimlarining strukturasi tarmoq xususiyati, mahsulot nomenklaturasi, ixtisoslashish darajasiga bog'liq.

8.1- chizma. Mehnat resurslaridan foydalanishning tahlili

8.2-jadval

Mehnat resurslarining tarkibi, strukturasi va dinamikasini tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili				Mutloq farqi (+,-)	
		Biznes rejada		Haqiqatda		O'tgan yildan	Rejadan
		Soni, kishi	Salmog'i, %	Soni, kishi	Salmog'i, %		
1	2	3	4	5	6	7	8
1. Ishchilar	617	605	73,78	599	73,59	-18	-6
2. Xizmatchilar	123	120	14,63	117	14,37	-6	-3
3. Raxbar xodimlar	41	35	4,27	37	4,54	-4	+2
4. Mutaxassislar	47	50	6,10	53	6,51	+6	+3
5. Qorovullik xizmati xodimlari	10	10	0,01	8	0,98	-2	-2
Jami	838	820	100,0	814	100,0	-24	-6

Ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, tahlil qilinayotgan korxonada o'rganilayotgan davrda sanoat ishlab chiqarish sohasidagi mehnat resurslari tarkibida bir qator o'zgarishlar sodir bo'lgan. Xususan, o'tgan yilga nisbatan jami mehnat resurslari soni hisobot yilida 24 kishiga kamaygan. Bunga asosan ishchilar sonining 18 kishiga, xizmatchilarning 6 kishiga, rahbar xodimlarning 4 kishiga va qorovullik xizmati xodimlarining 2 kishiga kamayganligi ta'sir etgan. Joriy yilda mutaxassislar soni esa o'tgan yilga nisbatan 6 kishiga ko'paygan. Korxonada hisobot yilida belgilangan biznes rejaga nisbatan ham mehnat resurslari soni 6 kishiga kamaygan. Bunga asosan ishchilar sonining rejalashtirilganiga nisbatan 6 kishiga, xizmatchilarning 3

kishiga kamayganligi va rahbar xodimlar va mutaxassislarning ortishi taʼsir etgan.

Jadval maʼlumotlaridan koʻrinadiki, korxonadagi sanoat ishlab chiqarish sohasidagi mehnat resurslarining asosiy salmogʻini ishchilar va xizmatchilar tashkil etmoqda. Xodimlar tarkibida mutloq tarkibiy oʻzgarishlar kuzatilgan boʻlsada ularning umumiy tarkibdagi salmogʻida deyarli keskin oʻzgarishlar kuzatilmaydi. Rahbar xodimlarning biznes rejada belgilanganiga nisbatan ortishi korxonada uchun samara bermaydi. Shu sababli korxonada bevosita ishlab chiqarish jarayonida toʻgʻridan-toʻgʻri qatnashadigan xodimlar sonini oshirishga harakat qilishi, bu esa samaradorlikni oshirishga olib kelishi mumkin.

8.3. Ishchilarni qoʻnimsizligi va ish vaqtidan foydalanishini tahlili hamda uning oʻzgarish sabablari

Ishlab chiqarish rejalarining bajarilishi sanoat ishlab chiqarish hodimlari tarkibidagi strukturaviy oʻzgarishlarga ham bogʻliq. Yil davomida korxonada xodimlari tarkibi ishga qabul qilish va boʻshatish hisobiga oʻzgarib turadi. Bunday oʻzgarishlar ish kuchi oboroti koeffitsienti orqali ifodalanadi. Tahlil etishda kadrlarni tayyorlash va ularning malakasini oshirish boʻyicha belgilangan tadbirlarni bajarilishi nazorat qilinadi. Buning uchun ishchilarni oʻrtacha razryadi aniqlanadi. Xodimlarning qoʻnimsizligi ishlab chiqarishga salbiy taʼsir etadi.

Qoʻnimsizlik koeffitsientini aniqlash uchun oʻz arizasiga muvofiq ishdan boʻshagan va mehnat intizomini buzganligi uchun ishdan ketgan xodimlar sonining yigʻindisini xodimlarning roʻyxat boʻyicha oʻrtacha soniga boʻlish lozim. Bu koʻrsatkich oʻtgan yillar bilan taqqoslanadi va tegishli xulosalar qilinadi.

Xodimlar qo'nimsizligining tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili	Farqi (+,-)
1	2	3	4
1. Ishchilarning ro'yhat bo'yicha o'rtacha soni, kishi	617	599	-18
2. Yil davomida ishga qabul qilinganlar soni, kishi	38	39	+1
3. Yil davomida ishdan bo'shatilganlar soni, kishi	56	43	-13
Shu jumladan:	16	12	-4
A) o'z hohishiga ko'ra			
B) progul va mehnat intizomini buzganligi uchun	28	18	-10
V) o'qishga kirganligi, nafaqaga chiqqanligi, xarbiy xizmatga chaqirilganligi sababli	12	13	+1
4. Ishga qabul qilish oboroti, % (gr2/gr1)	6,16	6,51	+0,35
5. Ishdan bo'shatish oboroti, % (gr3/gr1)	9,08	7,18	-1,9
6. Qo'nimsizlik koeffitsienti (gr3a+gr3b/1)	0,071	0,050	-0,429

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, tahlil qilinayotgan xo'jalik sub'ektida joriy yilda xodimlarnin qo'nimsizligiga bir qadar barham beilgan. Ya'ni, o'tgan yili xodimlar qo'nimsizligi koeffitsienti 0,071 koeffitsientni tashkil etgan bo'lsa, hisobot yilida bu ko'rsatkich 0,050 ni tashkil qildi. Qo'nimsizlik 0,429 koeffitsientga pasayganligini ijobiy baholamoq lozim. Mazkur korxonada ishdan bo'shatish oboroti o'tgan yilgi 9,08 foizdan hisobot yilida 7,18 foizga qadar pasaygan. Bunday natijalar korxonada ijtimoiy-iqtisodiy muhitning yaxshilanayotganligidan dalolatdir. Bu ko'rsatkichlar orqali korxonada mehnatni tashkil etish, rag'batlantirish sistemalari talab darajasida tashkil etila boshlanganligini ifodalaydi. Bundan tashqari korxonada mehnat intizomi kuchayganligini ham ko'rishimiz mumkin. Ya'ni, joriy yilda mehnat intizomini buzganligi uchun ishdan bo'shatilganlar soni o'tgan yilga nisbatan 10 kishiga

kamayganligini uning tasdig'i sifatida ko'rishimiz mumkin. Bunday natijalarni korxonaga uchun ijobiy hol deb baholash lozim.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmi ishni tashkil etish va mehnat resurslarining ish vaqtidan foydalanish ko'rsatkichlariga ko'p jihatdan bog'liq. Ishchilarni ish vaqti fondi ishchining yil davomida ishlagan kishi-kunlari va kishi-soatlari ko'rinishida hisobotlarda ifodalanadi. Ish vaqtidan foydalanishni tahlil etish uchun ishchilar tomonidan ishlangan jami kishi-kunlari va kishi-soatlari rejasi bilan taqqoslanib ish vaqtini yo'qotilishi va uni o'zgarish sabablari aniqlanadi. Tahlil jarayonida ish vaqti fondidan to'liq foydalanmaslik sabablari atroflicha o'rganilmog'i lozim. Ish vaqtidan foydalanishni tahlil etishda quyidagi ko'rsatkichlarni qo'shimcha aniqlash lozim.

1. Bir ishchini yil davomida ishlagan kishi-kunlari.
2. Ish kuni davomiyligi.

Ishchilarning ish vaqti fondiga (IVF) quyidagi omillar ta'sir etadi:

$$IVF = I_S * K_K * K_D$$

Bu yerda:

- Ishchilar sonining o'zgarishi (I_S);
- Bir ishchini ishlagan kunlarining o'zgarishi (K_K);
- Ish kuni davomiyligining o'zgarishi (K_D).

Ish vaqti fondi (kishi-soatlari)ning o'zi esa quyidagi ko'rsatkichlar ko'paytmasidan hosil bo'ladi.

Jami ishlangan	Bir ishchining	Ish kuni
kishi-soatlari =	Ishchilar soni * ishlagan kishi-	davomiy
	kunlari	ligi

Ish vaqtidan foydalanish tahlili kalendar ish vaqti fondlarini o'z ichiga oladi. Kalendar ish vaqti fondi o'rganilayotgan davrdagi kunlarni ishchilarni ro'yxat bo'yicha soniga ko'paytmasidan hosil bo'ladi. Kalendar ish fondidan dam olish va bayram kunlari hamda rejalashtirilgan ta'til, qo'shimcha ta'til, kasallik

kunlarini ayirish orqali reja bo'yicha ish vaqti fondi hosil bo'ladi. Ish vaqtdan foydalanishni tahlil etishda jami ishchilarni ishlagan ish vaqti fond (kishi-kun, kishi-soat) lari rejalashtirilgan, o'tgan yil ko'rsatkichlari bilan taqqoslanib, ish vaqtdan to'liq foydalanmaslik sabablari aniqlanadi. Ularga ma'muriyat ruxsati bilan ishchilarni boshqa ishlarga jalb etilishi, kasallik tufayli, mehnat intizomiga rioya qilinmasligi tufayli ish vaqti yo'qotilishi kiradi.

Ishchilarning ish vaqti fondi (IVF) ishchilar soni (Is), bir ishchini yil davomida ishlagan kunlari (K) va ish kuni davomiyligi (D) ni ko'paytmalaridan hosil bo'ladi.

$$IB\Phi = IIC \cdot K \cdot D$$

1-T -Mehnat hisoboti shakli ma'lumotlari asosida bir ishchini yil davomida ishlagan kunlari, ish kunining davomiyligi quyidagicha aniqlanadi.

$$K = \frac{\text{Jami ishlangan kishi - kunlari}}{\text{Ishchilar soni}}$$

$$D = \frac{\text{Jami ishlangan kishi - soatlari}}{\text{Jami ishlangan kishi - kunlari}}$$

8.4-jadval

Ishchilarni ish vaqtdan foydalanishini tahlili

№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili		Farqi (+,-)	
			Reja	Haqiqat-da	o'tgan yildan	rejadan
1.	Ishchilarni ro'yxat bo'yicha o'rtacha soni (Is)	649	624	601	-48	-23
2.	Bir ishchini yil davomida ishlagan kunlari (K)	263	260	257	-6	-3
3.	Bir ishchini yil davomida ishlagan soatlari (S)	2055,9	2027,5	2017,9	-38,0	-9,6
4.	Ish kuni davomiyligi (D), soatda	7,79	7,80	7,85	+0,06	+0,05
5.	Ish vaqti fondi (IVF), ming kishi-soatda	1334,3	1265,2	1212,8	-121,5	-52,4

O'tgan yilga nisbatan ish vaqtini yo'qotilishi 121,5 ming kishi-soat, hisobot yilining rejasiga nisbatan 52,4 ming kishi-soatlarini tashkil etgan. Ish vaqti fondini o'zgarishi quyidagi omillar ta'siri natijasida ro'y bergan:

a) ishchilar soni

$$\Delta ИВФ(иc) = (Иc^1 - Иc^0) \cdot K^0 \cdot Д^0$$

$$\Delta ИВФ(иc) = (601 - 624) \cdot 260 \cdot 7,80 = -46,6 \text{ мингкиши} - \text{соат}$$

b) bir ishchini ishlagan kunlari

$$\Delta ИВФ(k) = Иc^1 \cdot (K^1 - K^0) \cdot Д^0$$

$$\Delta ИВФ(k) = 601 \cdot (257 - 260) \cdot 7,80 = -14,0 \text{ мингкиши} - \text{соат}$$

v) ish kuni davomiyligi

$$\Delta ИВФ(D) = Иc^1 \cdot K^1 \cdot (Д^1 - Д^0)$$

$$\Delta ИВФ(D) = 601 - 257 \cdot (+0,05) = +7,7 \text{ мингкиши} - \text{соат}$$

8.5-jadval

Ish vaqtdan foydalanish natijalarini quyidagi jadvalga joylashtiramiz

Ko'rsatkich	Reja bo'yicha	Haqiqatda	Rejadan farqi	Shu jumladan o'zgarishi			
				Ishchilar soni	Bir ishchini ishlagan kunlari	Ish kuni davomiy-ligi	Hisob kitobda yo'l qo'yilgan hato
Ish vaqti fondi (IVF), ming kishi-soatda	1265,2	1212,8	-52,4	-46,6	-14,0	+7,7	+0,5

Ish vaqtini yo'qotilishi 60,6 (46,6+14,0) ming kishi-soatni tashkil etgan. Ish kuni davomiyligini uzayishi hisobiga yo'qotilgan soat biroz qisqarib 52,4 ming soatni tashkil etgan.

Ish vaqtdan foydalanishni kompleks iqtisodiy tahlilida ish vaqtini unumsiz sarflanishiga katta ahamiyat beriladi. Ish vaqtini unumsiz sarflanishiga brakni tuzatish uchun sarflangan vaqt, texnologik jarayonlardagi xatolarni bartaraf etish bilan bog'liq ish vaqtini sarflari kiradi.

8.4. Mehnat unumdorligi va mehnat sig'imi tahlili

Mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik va mehnat unumdorligini tahlilida quyidagi ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi.

8.6-jadval

Mehnat resurslari va ulardan samarali foydalanishning ko'rsatkichlar tizimi

t/r	Ko'rsatkichlar	Ko'rsatkichlarning aniqlanishi	Belgilar izohi
1	Mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti(Mt)	$Mt=Mr / Mrz$	Mr-haqiqatda band qilingan mehnat resurslari Mrz-zaruriy mehnat resurslari soni
2	Ishchilarning jami sanoat ishlab chiqarish xodimlarining tarkibidagi salmog'i(Xis)	$Xis=Is / X$	Is-ishchilarning soni X-xodimlarning ro'yxat bo'yicha o'rtacha soni
3	Xizmatchilarning jami xodimlar tarkibidagi salmog'i (Xxs)	$Xxs=Xs / X$	Xs-xizmatchilarning soni
4	Xodimlarni ishga qabul qilish koeffitsiyenti (Ibq)	$Xiq=Xq / X$	Xq-ishga qabul qilingan xodimlarning soni
5	Xodimlarni ishdan bo'shatish koeffitsiyenti (Xib)	$Xib=Xi / X$	Xi-ishdan bo'shagan xodimlarning soni
6	Xodimlar qo'nimsizligi (Xq)	$Xq=Ib / X$	Ix-o'z arizasiga muvofiq ishdan bo'shaganlar soni
7	Mehnat unumdorligining inson va vaqt omili ko'rsatkichlari (MU):	MU	
7	Bir xodimning mehnat unumi (MUX)	$MUX=Mx / X$	Mx-mahsulot hajmi
7	Bir ishchining mehnat unumi (MUi)	$MUi=Mx / I$	I-ishchilarning o'rtacha ro'yxat soni
7	Bir kunlik mehnat unumi (MUK)	$MUK= Mx / Ik$	Ik-jami ishlangan ish kunlari
7	Bir soatlik mehnat unumi (MUs)	$MUs=Mx / Is$	Is-jami ishlangan ish soatlari
8	Ish kuni davomiyligi (Id)	$Id=Iis / Iik$	Iis-jami ishlangan ish soatlari Iik-jami ishlangan ish kunlari
9	O'rtacha bir yillik	$Ivs=Iyk / Iygz$	Iyk-bir yillik o'rtacha ishlangan

	ishlangan ish kunlarining haqiqiy ish vaqtidagi salmog'i (Ivs)		ish kunlari Iykz-meyor bo'yicha bir yillik ish kunlari
10	O'rtacha ishlangan bir kunlik ish vaqtining me'yoriy ish vaqtidagi salmog'i (Iks)	$Iks = Ibs / Ism$	Ibs-bir kunlik o'rtacha ish vaqti Ism-bir kunlik me'yoriy ish vaqti
11	Mehnat unumdorligini omilli ko'rsatkichlari (Mu)	Mu	Mu-mehnat unumdorligi
	Bir xodimga to'g'ri keladigan yillik mahsulot hajmi (Mux)	$MUx = Is * Mui$	Is-sanoat ishlab chiqarish xodimlari tarkibida ishchilarning salmog'i Mui-bir ishchining o'rtacha yillik mahsulot hajmi
	Bir ishchiga to'g'ri keladigan yillik mahsulot hajmi (Mui)	$Mui = Iik * Ikd * Mus$	Iik- bir ishchining yil davomida ishlagan o'rtacha kishi kunlari Ikd-ish kuni davomiyligi Mus-ishchining bir soatlik ish unumi
1	Mahsulotning mehnat sig'imi (Ms)	$Ms = Ms / Mx$	Ms-mahsulotga mehnat sarfi Mx-mahsulot hajmi
2	Mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi mehnat omillari (Mx)	$Mx = Is * Iik * Ikd * Mus$	

Ushbu mehnat resurslari va ulardan samarali foydalanishning ko'rsatkichlar tizimi mehnat resurslarini boshqarishda muhim ko'satkich hisoblanadi. Qay darajada mehnat resurslarini keng qamrovli tahlil qilib mavjud kamchiliklarni o'z vaqtida bartaraf etib borilsa, shunchalik mehnat resurslaridan samarali foydalanishga erishiladi.

Mehnat unumdorligi tahlili

Ko'rsatkichlar	Yillar			Mutlaq o'zgarishi, (+,-)			O'sish darajasi, %		
	2015	2016	2017	2016 y. 2015y.ga nisbatan	2017 y. 2016 yilga nisbatan	2017 y. 2015 yilga nisbatan	2016 y. 2015y.ga nisbatan	2017 y. 2016 yilga nisbatan	2017 y. 2015 yilga nisbatan
Mahsulot sotishdan tushum, mln so'm	241950	358353	718470	116403	360117	476520	48,11	100,49	196,95
Xodimlarning o'rtacha ro'yxat soni, kishi	1293	1381	1364	88	-17	71	6,81	-1,23	5,49
Ishchilarning o'rtacha ro'yxat soni, kishi	750	731	748	-19	17	-2	-2,53	2,33	-0,27
Ishchilarni xodimlar tarkibidagi salmog'i, koeffitsiyenti	0,580	0,529	0,548	-0,051	0,019	-0,032	-8,74	3,61	-5,45
Ish vaqti fondi, kun	251	251	251	0	0	0	0	0	0
Ish davomiyligi, kuni soat	7,213	7,005	6,904	-0,208	-0,101	-0,309	-3,27	-1,06	-4,29
Bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot hajmi, ming so'm	187,12	259,49	526,74	72,37	267,25	335,61	38,67	102,99	181,49
Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot hajmi, ming so'm	322,60	490,22	960,52	167,62	470,30	637,92	51,96	95,94	197,74
O'rtacha bir kunlik mahsulot ishlab chiqarish hajmi, ming so'm	1285,26	1953,08	3826,78	667,82	1873,70	2541,52	51,96	95,94	197,74
O'rtacha bir soatlik mahsulot ishlab chiqarish hajmi, ming so'm	178,18	278,79	554,27	100,61	275,48	376,10	56,47	98,81	211,08

Xulosa: korxonada mehnat resurslari va ularning unumdorligi tahlili yuzasidan quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- mehnat resurslarining eng yuqori ko'rsatkichi 2016-yilga to'g'ri kelgan ushbu davrda korxonada 1381 kishi faoliyat yuritgan;

- ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi soni 2015-yilda eng yuqori bo'lgan (750 kishi);

- ishchilarning xodimlar tarkibidagi salmog'i ham mos ravishda 2015-yilda eng yuqori bo'lgan;

- ishlangan ish kuni davomiyligining eng quyi birligi 2017-yilda kuzatilgan (6.904 soat);

- bir xodimga, bir ishchiga, o'rtacha bir kunlik va o'rtacha bir soatlik mehnat unumi ko'rsatkichlari bo'yicha eng yuqori samaraga 2017-yilda erishilgan (526.74 ming so'm, 960.52 ming so'm, 3826.78 ming so'm, 554.27 ming so'm).

Ishlab chiqarish hajmi, mahsulot strukturasi va assortimentini o'zgarishiga ham bog'liq. Kam mehnat talab etadigan mahsulot turlarini ko'proq ishlab chiqarish tufayli mahsulot struktura va assortimentini o'zgarishi mehnat unumdorligini o'sishiga olib keladi.

Struktura va assortimentni unumdorlik darajasiga ta'siri mehnat sig'imi orqali aniqlash mumkin.

Mehnat sig'imi – mahsulot, yarim fabrikat va mahsulotni ayrim qismlarini ishlab chiqarish uchun sarflangan ish vaqti bilan o'lchanadi.

Sanoatda mehnat unumdorligini o'sishi ilmiy-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarishni texnik jihatdan takomillashtirish natijasida mehnat sig'imini pasaytirish hisobiga erishiladi.

Mehnat sig'imi bilan mehnat unumdorligi bilvosita bog'liqqa ega. Mehnat sig'imi pasayishi tufayli mehnat unumdorligi ortadi va buning aksicha, mehnat sig'imi ortsa-mehnat unumdorligi pasayadi.

Mehnat sig'imini pasaytirish mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflanadigan ish vaqtini qisqartirish orqali erishiladi.

Mehnat sig'imini pasaytirish hisobiga mehnat unumdorligini o'sishi (foiz hisobida) quyidagicha aniqlanadi.

$$100 \times A$$

$$\text{Mu} = \frac{\text{-----}}{\text{-----}}$$

$$100 - A$$

Bunda: A- ishlab chiqarilgan mahsulot mehnat sig'imini pasaytirish (foiz hisobida).

Mu – mehnat unumdorligini o'sish darajasi (foiz hisobida).

Masalan, mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan mehnat 8550 kishi-soatni tashkil etib, norma bo'yicha 9000 kishi –soatga nisbatan 450 kishi-soat iqtisod qilingan.

Demak, mehnat sig'imini 5 % (450:9000x100) ga pasayishi mehnat unumdorligini 5,26% (9000:8550x100) ga ortishiga olib keldi.

Erishilgan natijani yuqoridagi formula orqali ham aniqlash mumkin.

$$100 \times 5$$

$$\text{Mu} = \left(\frac{\text{-----}}{\text{-----}} \right) = 5,26 \%$$

$$100 - 5$$

Mehnat unumdorligini mehnat sig'imiga ta'siri quyidagicha aniqlanadi.

$$\text{Mu} \times 100$$

$$A = \frac{\text{-----}}{\text{-----}}$$

$$100 + \text{Mu}$$

Bizning misolimizda mehnat unumdorligini 5,26% ga o'sishi, mehnat sig'imini 5 % ga pasayishiga olib keldi.

$$5,26 \times 100$$

$$A = \frac{\text{-----}}{\text{-----}} = 5 \%$$

$$100 + 5,26$$

Ma'lum vaqt ichida ishlab chiqarilgan mahsulot yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun sarflangan vaqt mehnat unumini tavsiflaydi. Mehnat unumdorligi ishlab chiqarilgan mahsulot, ish va xizmatlar hajmini mehnat

sarfiga bo'lish asosida aniqlanadi. mehnat sarfi sifatida sarflangan ish soatlari yoki ish kunlari olinadi.

Mehnat unumdorligining o'sish darajalari va dinamikasiga baho berishda uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi quyidagi omillarga alohida ahamiyat beriladi:

- intensiv omil;
- ekstensiv omil;
- ishlab chiqarishning texnik-texnologik holati.

Mehnat sig'imining o'sishini mehnat unumdorligiga bo'lgan ta'sirini quyidagi jadval ma'lumotlari asosida o'rganib chiqamiz.

8.8-jadval

Mehnat sig'imining o'zgarishini mehnat unumdorligiga ta'sirini tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili		Ko'rsatkichlarni o'zgarishi		
		Biznes rejada	Haqiqatda	reja o'tgan yilga nisbatan, %	haqiqiy o'tgan yilga nisbatan, %	Rejaning bajarilishi, %
A	1	2	3	4	5	6
1. Mahsulot hajmi solishtirma ulgurji bahoda, ming so'm	2113430	2198763	2553967	104,04	120,84	116,15
2. Ishchilarni jami ishlagan kishi-soatlari, ming k/soat	1287,8	1255,2	1202,8	97,47	93,40	95,82
3. Har 1000 so'm mahsulot uchun sarflangan mehnat, soat (2 satr: 1 satr)	0,61	0,57	0,47	93,44	77,05	82,45
4. Ishchining bir soatlik ish unumi, so'm (1 satr: 2 satr)	1641,1	1751,723	2123,351	106,74	129,38	121,21

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki xo'jalik sub'ektida o'rganilayotgan davrda mahsulot ishlab chiqarish hajmi solishtirma ulgurji bahoda o'tgan yilga nisbatan ham, biznes rejaga nisbatan ham o'sgan. Bunga aksincha o'laroq, ishchilarning jami ishlagan kishi soatlari hajmi qisqargan. Bu shundan dalolat

beradiki, korxonada mahsulot mehnat sig'imi qisqargan va aksincha mehnat qaytimi ko'rsatkichlari ortgan. Shularning natijasida ishchilarning bir soatlik ish unumlari ham o'sgan. Mehnat sig'imini pasayishi hisobiga ishchining 1 soatlik ish unumini 29,38 % ga oshirish ko'zda tutilgan. Haqiqatda esa 1 soatlik ish unumi 21,21 % ga mehnat sig'imini pasayishi hisobiga erishilgan.

8.5. Mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi mehnat omillarini tahlili

Bugungi raqobatdosh iqtisodiyotda korxonalarining mahsulot ishlab chiqarish hajmlarini o'zgarishiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. *Mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi omillarni shartli ravishda to'rtta guruhga ajratish mumkin:*

- Mehnat predmetlari;
- Mehnat vositalari;
- Mehnat omillari;
- Tadbirkorlik.

Mazkur omillar tarkibida asosiy o'rinni mehnat omillari tashkil etadi. Shu sababli ham mehnat omillarini tahlil qilib borish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi.

Mahsulot hajmiga quyidagi mehnat omillari ta'sir etadi.

- Ishchilar sonini o'zgarishi.
- Bir ishchini yil davomida ishlagan kishi-kunlarini o'zgarishi.
- Ish kuni davomiyligini o'zgarishi.
- Ishchini 1 soatlik ish unumini o'zgarishi.

Bu mehnat omillarini mahsulot hajmiga bo'lgan ta'sirini zanjirli bog'lanish, foizlar farq usullari orqali aniqlash mumkin.

Mehnat omillarini mahsulot hajmiga ta'sirini tahlili
(Foizlarni farq usuli orqali aniqlash)

Ko'rsatkichlar	Rejaning bajarilishi, (%)	Foizlarning farqi, (+,-)	Hisob- kitoblar	O'zgarish sababi
1	2	3	4	5
1. Ishchilar sonining o'zgarishi	99,01	-0,99	2198763 * (-0,99)/100 -21767,7	Ishchilar sonini kamayishi
2. Jami ishlangan kishi kunlarining o'zgarishi	95,81	-3,2	2198763 * (-3,2)/100 -70360,4	Yo'qotilgan ish kunlari
3. Jami ishlangan kishi soatlarining o'zgarishi	95,82	+0,01	2198763 * (+0,01)/100 +219,9	Ish kuni davomiyligini uzayishi
4. Mahsulot hajmi (bir soatlik ish unumining o'zgarishi)	116,15	+20,33	2198763 * (+20,33)/100 +447008,5	1 soatlik ish unumini ortishi
Jami	x	x	355100,3	x

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, o'rganilayotgan davrda korxonada mahsulot hajmi biznes rejada belgilanganiga nisbatan 355204 ming so'mga ko'paygan. Mahsulot hajmining ortishiga mehnat omillari ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Ya'ni ishchilar sonining o'zgarishi hisobiga 21767,7 ming so'mlik, jami ishlangan kishi kunlarining o'zgarishi hisobiga esa 70360,4 ming so'mlik mahsulot yo'qotilgan. Ammo, mahsulot hajmiga ijobiy ta'sir etgan mehnat omillari ham mavjud bo'lib, bulardan jami ishlangan kishi soatlarining o'zgarishi hisobiga 219,9 ming so'mlik, bir soatlik ish unumdorligini ortishi hisobiga esa 447008,5 ming so'mlik mahsulot hajmini ortishiga olib kelgan. Mehnat resurslaridan to'liq foydalanilgan taqdirda korxonada mahsulot hajmi qo'shimcha yana 92128,1 ming so'mga ortishi mumkin edi. Umuman olganda, bunday natijalarni korxonada uchun ijobiy deb baholasak bo'ladi

9-BOB. Mahsulot ishlab chiqarish va davr xarajatlari tahlili

9.1. Xarajatlar tahlili maqsadi, mazmuni va vazifalari

9.2. O,,zgaruvchan va o,,zgarmas xarajatlar tahlili

9.3. Xarajatlarni umumiy hajmi va ularni asosiy elementlari bo,,yicha baholash, tahlil qilish

9.4. Xarajatlarni faoliyat turlari, javobgarlik markazlari kalkulyatsiya moddalari bo,,yicha tahlili

9.5. Moddiy, mehnat haqi, asosiy vositalarni saqlash va ishlatish xarajatlari tahlili

9.6. Ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotlar tannarxini tahlili

9.7. Mahsulot (ish, xizmat)larning xarajat sig,,imini tahlili

9.8. Xarajatlarni maqbullashtirish va samaradorlikni oshirish yo,,llari

9.1. Xarajatlar tahlili maqsadi, mazmuni va vazifalari

Korxonada faoliyatining muhim va unga baho beradigan mezon ko'rsatkichlaridan biri foyda va rentabellikdir. Foydaga ta'sir etuvchi omil bu tannarxdir.

Tannarx tahlili orqali har bir xo'jalik yurituvchi subyektini ishlab chiqarish, ish bajarish, xizmat ko'rsatish yuzasidan qilingan xarajatlarini maqsadga muvofiqligi, samaradorligi va natijaviyligi baholanadi.

Xarajatlar – hisobot davrida aktivlarning kamayishi yoxud majburiyatlarning ko'payishidir²⁸.

Xarajatlar – muayyan davr oralig'ida sarflangan resurslarning pul o'lchovidagi qiymatidir.

Xarajat – hisobot davrida iqtisodiy foydani aktivlarning chiqib ketishi yoki ulardan foydalanish shaklida kamayishi, shuningdek, qatnashchilar o'rtasida kapitalning kamayishiga olib keluvchi majburiyatlarning yuzaga kelishidir.²⁹

²⁸ Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти –Молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этиш учун концептуал асос(АВ 09.09.2016 й. 475-1-сон билан рўйхатга олинган)

Mahsulot tannarxi ishlab chiqarish yoki qayta ishlash jarayonida ishlatilgan tabiiy resurslar, xomashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, asosiy vositalar (amortizatsiya), mehnat resurslari va boshqa ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlarning qiymat ko'rinishini ifodasidir.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi xarajatlarini hisobga olish va nazorat qilish, mahsulot bahosini shakllanishi va korxonaning foyda va rentabelligini aniqlash, korxonaning boshqaruv va investitsiya faoliyatlari bo'yicha qarorlarni qabul qilish, resurslardan foydalanish, yangi texnika va texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarishni boshqarish va tashkil etish tizimini takomillashtirishdan ko'rilgan samaradorlikni ifodalaydi.

Moliya-xo'jalik faoliyati bilan bog'liq xarajatlar tarkibi xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatining rentabelligini va bozor raqobatbardoshligini aniqlash uchun mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish davomida xo'jalik yurituvchi subyektda paydo bo'ladigan barcha xarajatlar to'g'risida to'liq va aniq axborot shakllantirilishi, soliq solinadigan bazani to'g'ri aniqlash maqsadida belgilanadi.

Moliya-xo'jalik faoliyati bilan bog'liq barcha xarajatlar quyidagilarga guruhlanadi:

1. Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar:

- a) bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar;
- b) bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari;
- v) boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar, shu jumladan ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ustama xarajatlar.

2. Ishlab chiqarish tannarxiga kiritilmaydigan, biroq asosiy faoliyatdan olingan foydada hisobga olinadigan hamda davr xarajatlariga kiritiladigan xarajatlar:

- a) sotish xarajatlari;
- b) boshqarish xarajatlari (ma'muriy sarf-xarajatlar);
- v) boshqa operatsion xarajatlar va zararlar.

²⁹ Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари

3. Xo'jalik yurituvchi subyektning umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda yoki zararlarni hisoblab chiqishda hisobga olinadigan xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy faoliyati bo'yicha xarajatlari:

- a) foizlar bo'yicha xarajatlar;
- b) xorijiy valyuta bilan operatsiya bo'yicha salbiy kurs tafovutlari;
- v) qimmatli qog'ozlarga qo'yilgan mablag'larni qayta baholash;
- g) moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar.

4. Favqulodda zararlar, u foydadan olinadigan soliq to'langunga qadar foyda yoki zararlarni hisoblab chiqishda hisobga olinadi.

Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish tannarxiga bevosita mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan, ishlab chiqarish texnologiyasi va uni tashkil etish bilan shartlangan xarajatlar kiritiladi. Ularga quyidagilar tegishli bo'ladi: bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar, bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari, boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar, shu jumladan ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ustama xarajatlar.

Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlar ularning iqtisodiy mazmuniga ko'ra quyidagi elementlar bilan guruhlarga ajratiladi:

1. Ishlab chiqarish moddiy xarajatlar (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarib tashlangan holda);
2. Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari;
3. Ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar;
4. Asosiy fondlar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;
5. Ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar.

1. Moddiy xarajatlar xarajatlarning eng muhim va asosiy qatori hisoblanadi. Ularning jami xarajatlar tarkibidagi salmog'i ishlab chiqarish, faoliyat xususiyatlaridan kelib chiqadi. Sanoat bo'g'inida moddiy xarajatlar salmog'i 60-70 foizgacha tashkil etadi.

Ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan moddiy xarajatlar tarkibiga quyidagi xarajatlar kiritiladi.

9.1-jadval

Moddiy xarajatlar tarkibi

a)	Ishlab chiqariladigan mahsulotning asosini tashkil etib uning tarkibiga kiradigan yoki mahsulot tayyorlashda (ishlarni bajarishda, xizmatlar ko'rsatishda) zarur tarkibiy qism hisoblangan chetdan sotib olinadigan xomashyo va materiallar.
b)	Normal texnologiya jarayonini ta'minlash va mahsulotlarni o'rash uchun mahsulot (ishlar, xizmatlar) yoki boshqa ishlab chiqarish ehtiyojlariga sarflanadigan (asbob-uskunalar, binolar, inshootlar va boshqa asosiy vositalar sinovini o'tkazish, nazorat qilish, saqlash, tuzatish va ulardan foydalanish) uchun ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan xarid qilinadigan materiallar, shuningdek' asbob-uskunalarni tuzatish uchun ehtiyot qismlar, inventarlarning, xo'jalik buyumlarini va asosiy vositalarga kirmaydigan boshqa mehnat vositalarini qiymati
c)	Sotib olinadigan, kelgusida ushbu xo'jalik yurituvchi subyektda montaj qilinadigan yoki qo'shimcha ishlov beriladigan butlovchi buyumlar va yarim tayyor mahsulotlar
d)	Tashqi yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek' xo'jalik yurituvchi subyektning ichki tarkibiy bo'linmalari tomonidan bajariladigan faoliyatning asosiy turiga tegishli bo'lmagan ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ishlar va xizmatlar
e)	Tabiiy xomashyo (yer rekultivatsiyasiga ajratmalar, ixtisoslashtirilgan yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan yerni rekultivatsiya qilish ishlariga haq to'lash), ildizi bilan beriladigan daraxtga haq to'lash, korxonalar tomonidan suv xo'jaligi tizimlaridan beriladigan iste'mol qilinadigan suv uchun haq to'lash. Sanoatning xomashyo tarmoqlari uchun — yog'och, taxta materiallaridan yoki foydali qazilmalardan (rudadan) foydalanishga huquqlarning amortizatsiya qilinadigan qiymati yoki atrof-muhitni tiklash xarajatlari
f)	Texnologik maqsadlarga, energiyaning barcha turlarini ishlab chiqarishga, binolarni isitishga sarflanadigan yonilg'ining chetdan sotib olinadigan barcha turlari, xo'jalik yurituvchi subyektlarning transporti tomonidan bajariladigan ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish bo'yicha transport ishlari
g)	Xo'jalik yurituvchi subyektning texnologik, transport va boshqa ishlab chiqarish va xo'jalik ehtiyojlariga sarflanadigan barcha turdagi xarid qilinadigan energiya. (Xo'jalik yurituvchi subyektning o'zi tomonidan ishlab chiqariladigan elektr energiyasiga va energiyaning boshqa turlariga, shuningdek' xarid qilinadigan energiyani iste'mol joyigacha transformatsiya qilish va uzatish xarajatlari xarajatlarning tegishli elementlariga kiritiladi)
h)	Ishlab chiqarish sohasida moddiy boyliklarning yaroqsizlanishi va kam chiqishi

i)	Xo'jalik yurituvchi subyektning transporti va xodimlari tomonidan moddiy resurslarni yetkazish bilan bog'liq xarajatlar (yuklash va tushirish ishlari ham shu jumlagi kiradi) ishlab chiqarish xarajatlarining tegishli elementlariga kirishi kerak (mehnatga haq to'lash xarajatlari, asosiy fondlar amortizatsiyasi, moddiy xarajatlar va boshqalar)
j)	Xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan moddiy resurslarni yetkazib beruvchilardan olinadigan idishlar ham moddiy resurslar qiymatiga kiritiladi
k)	Mahsulot tannarxiga kiritiladigan moddiy resurslar xarajatlaridan qaytariladigan chiqitlar qiymati' idish va o'rash-joylash materiallari qiymati ularning amalda sotilishi, foydalanilishi yoki omborga kirim qilinishi narxi bo'yicha chiqarib tashlanadi
l)	«Moddiy xarajatlar» elementi bo'yicha aks ettiriladigan moddiy resurslar qiymati sotib olish narxidan, shu jumladan barter bitishuvlarida, qo'shimcha narx (ustama)dan, ta'minot, tashqi iqtisodiy tashkilotlar tomonidan to'lanadigan vositachilik taqdirlashlaridan, tovar birjalari xizmatlari qiymatidan, shu jumladan brokerlik xizmatlaridan, bojlar va yig'implardan, soliqlardan (korxonalar keyinchalik qarz surishish, masalan, qo'shilgan qiymat solig'i tarzida qaytarib oladiganlardan tashqari), transportda tashishga haq to'lashdan, tashqi yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan saqlash va yetkazib berishga haq to'lashdan kelib chiqib shakllanadi

Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari. Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari tarkibiga quyidagi moddalar kiritiladi.

9.2-jadval

Mehnat haqi xarajatlari tarkibi

a)	Xo'jalik yurituvchi subyektda qabul qilingan mehnatga haq to'lash shakllari va tizimlariga muvofiq bajarilgan narxnomalar, tarif stavkalari va lavozim maoshlaridan kelib chiqib hisoblangan amalda bajarilgan ish uchun ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan hisoblangan ish haqi, shu jumladan xo'jalik yurituvchi subyektni mukofotlash to'g'risidagi nizomlarda nazarda tutilgan rag'batlantiruvchi tUSDagi to'lovlar
b)	Kasb mahorati va murabbiylik uchun tarif stavkalariga va okladlarga ustamalar.
c)	Ish rejimi va mehnat sharoitlari bilan bog'liq bo'lgan kompensatsiya tUSDagi to'lovlar
d)	Ish vaxta usulida tashkil etilganda, ish vaqti jamlanib hisoblanganda va qonun hujjatlari bilan belgilangan boshqa hollarda xodimlarga ularga ish vaqtining normal davom etishidan ortiq ishlaganligi munosabati bilan beriladigan dam olish (ortiqcha ishlangan ish vaqti uchun dam olish) kunlari uchun haq to'lash
e)	Ishlanmagan vaqt uchun haq to'lash
f)	Xo'jalik yurituvchi subyekt shtatida turmaydigan xodimlar mehnatiga ular tomonidan fuqarolik-huquqiy tUSDagi tuzilgan shartnomalar bo'yicha ishlar bajarilganligi uchun haq to'lash, agar bajarilgan ish uchun xodimlar bilan hisob-kitob xo'jalik yurituvchi subyektning o'zi tomonidan amalga oshirilsa pudrat shartnomasi ham shu jumlagi kiradi.
g)	Belgilangan tartibga muvofiq ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi xodimlar mehnatiga haq to'lash xarajatiga kiritiladigan to'lovlarning boshqa turlari

Ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar.

9.3-jadval

Ijtimoiy sug',urta ajratmalari

a)	Qonun hujjatlari bilan belgilangan normalar bo'yicha mehnatga haq to'lash tarzidagi daromadlarga ijtimoiy tUSDagi majburiy ajratmalar
b)	Nodavlat pensiya jamg'armalariga ajratmalar va ixtiyoriy sug'urtaga sug'urta mukofotlari (badallari)

Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi.

9.4-jadval

Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi bo'yicha xarajatlar

a)	Asosiy ishlab chiqarish vositalarining, shu jumladan moliyaviy ijara (lizing) bo'yicha olingan, buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq hisoblangan amortizatsiya ajratmalari summasi
b)	Ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar (Gudvill (firmaning narxi)dan tashqari), buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq hisoblangan amortizatsiya ajratmalari summasi. Foydali foydalanish muddatini aniqlash imkoni bo'lmagan nomoddiy aktivlar (Gudvill (firmaning narxi)dan tashqari) bo'yicha eskirish normasi besh yil hisobiga belgilanadi, biroq xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyati muddatidan ortiq emas

Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar. Ular tarkibiga yuqoridagi tarkiblarga kirmaydigan, ishlab chiqarish bilan bevosita va bilvosita bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlar kiradi.

9.5-jadval

Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar

a)	Ishlab chiqarish jarayoniga xizmat ko'rsatish xarajatlari
b)	Ishlab chiqarish xodimlarini ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo'lgan xizmat safarlariga yuborish bo'yicha xarajatlar
c)	Ishlab chiqarish xodimlarini va ishlab chiqarish aktivlarini majburiy va ixtiyoriy sug'urta qilish xarajatlari
d)	Brak tufayli kelib chiqadigan yo'qotishlar
e)	Ishlab chiqarishning ichki sabablariga ko'ra bekor turishlar tufayli yo'qotishlar
f)	Kafolatli xizmat muddati belgilangan buyumlarni kafolatli tuzatish va ularga kafolatli xizmat ko'rsatish xarajatlari
g)	Mahsulot (xizmatlar)ning majburiy sertifikatlash qilish xarajatlari
h)	Ishlab chiqarish jarohatlari tufayli mehnat qobiliyati yo'qolishi munosabati

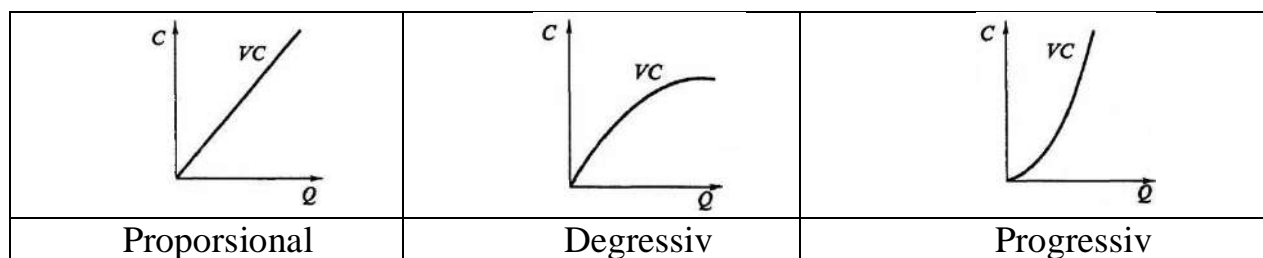
	bilan tegishli vakolatli organlarning qarorlari asosida va qarorlarisiz to'lanadigan nafaqalar
i)	Umumiy foydalaniladigan yo'lovchilar transporti xizmat ko'rsatmaydigan yo'nalishlarda xodimlarni ish joyiga olib borish va olib kelish bilan bog'liq xarajatlar
j)	Obyektlarni davlat kapital qo'yilmalari hisobiga qurishda qurilish tavakkalchiliklarini sug'urta qilish bilan bog'liq xarajatlar
k)	Gudvill (firma narxi)ning nomoddiy aktivi summasini hisobdan chiqarish bilan bog'liq xarajatlar, ishlab chiqarish maqsadida bo'lmagan mol-mulk yuzasidan belgilangan tartibda
	Qazib oluvchi tarmoqlarda tayyorgarlik ishlari bo'yicha xarajatlar, agar ular kapital xarajatlarga tegishli bo'lmasa (ya'ni asosiy vositalar sifatida kapitallashtirilmasa). Ushbu xarajatlar «Kelgusi davrlar xarajatlari» sifatida qaraladi va ularni qaytarishning belgilangan muddati mobaynida teng ravishda ishlab chiqarish tannarxiga yoki qazib olingan mahsulotning hajmi va miqdoriga mutanosib ravishda hisobdan chiqariladi. Kelgusi davrlar xarajatlarini hisobdan chiqarishning tanlangan metodi xo'jalik yurituvchi subyektning hisobga olish siyosatida aks ettirilishi kerak
	Ishlab chiqarish jarayonida qatnashadigan xodimlarga vaqtincha mehnatga layoqatsizlik, homiladorlik va tug'ish nafaqalari to'lash bilan bog'liq xarajatlar qonun hujjatlarida belgilangan tartibga muvofiq to'lanishi kerak

9.2. O'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlar tahlili

Xalqaro amaliyotda ishlab chiqarish xarajatlari ikkita toifaga bo'linadi. Ya'ni, o'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlar. O'zgaruvchan xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish hajmiga mos ravishda o'zgarib boradi. O'zgarmas xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmagan holda barqaror qoladi. Ushbu tarkiblash, xarajatlarni boshqarish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning zaruriy sharti hisoblanadi. O'zgaruvchan xarajatlarni hisoblash metodologiyasini bilish biznesning daromadli bo'lishiga erishish maqsadida ishlab chiqarish birligiga sarflangan xarajatlarni kamaytirishga yordam beradi. O'zgaruvchan xarajatlarni tarkiblash va ularni hisobga olish birinchi bor AQShda ishlatilgan bo'lib, uning nomi –direkt-kostl, Yevropada esa –marjinal-kostl deb nomlangan. Ularning farqi shundaki, ular to'g'ri va o'zgaruvchan xarajatlar kalkulyatsiyasi sifatida nomlanishidadir.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari bo'yicha o'zgaruvchan xarajatlarning to'g'ri va egri turlari tarkiblanadi. Shuningdek, o'zgaruvchan

xarajatlarning proporsional, degressiv, progressiv turlari guruhlanadi. Ularning o'zgaruvchanligini quyidagi chizmalarda tavsiflash mumkin.

9.1-rasm. Proporsional, degressiv, progressiv o'zgaruvchan xarajatlar

Ishlab chiqarish xarajatlarini o'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlarga to'g'ri tarkiblash va hisoblash tahlil natijasiga muhim ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ularni tarkiblashda ya'ni turkumlashda aniqligiga muhim e'tibor qaratish lozim. O'zgarmas xarajatlar mahsulot ishlab chiqarilmagan hollarda ham majburiyatlarni yuzaga keltirishini hisobga olsak, bu tarkiblash juda muhim hisoblanadi. Yalpi natijaga ta'sir etmagan birlik oxir-oqibatda xarajatlarni boshqarish va ishlab chiqarish samaradorligini to'g'ri baholamaslikka olib keladi.

9.6-jadval

Ishlab chiqarish xarajatlarining o'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlar tarkibi va ularning mahsulot birligiga nisbatan o'zgarishi

Mahsulot ishlab chiqarish miqdori, dona	Doimiy xarajatlar, ming so.,m	O'zgaruvchan xarajatlar, ming so.,m	Jami xarajatlar, ming so.,m	Mahsulot birligiga to'g'ri keladigan o'zgaruvchan xarajat, ming so.,m	Maxsulot birligiga to'g'ri keladigan o'zgarmas xarajat, ming so.,m	Bir birlikka jami xarajatlar, ming so.,m
10000	125000	361200	486200	36,12	12,50	48,620
11000	125000	414920	539920	37,72	11,36	49,083
12000	125000	477360	602360	39,78	10,41	50,196
13000	125000	533260	658260	41,02	9,615	50,635
14000	125000	600600	725600	42,90	8,928	51,828
15000	125000	675300	800300	45,02	8,333	53,353
16000	125000	769600	894600	48,10	7,812	55,912

Yuqoridagi jadval ma'lumotlaridan mahsulot birligiga to'g'ri keladigan o'zgaruvchan xarajatlar ishlab chiqarish miqdorining o'zgarishiga mos ravishda

oshib borganligini, o'zgarmas xarajatlarning esa tushib borganligini ko'rish mumkin.

Bir birlik mahsulotga to'g'ri keladigan xarajat o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilish xarajatlarni boshqarishda eng muhim usul hisoblanadi. Bir birlikka xarajatlarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarga: o'zgaruvchan xarajatlar, o'zgarmas xarajatlar, ularning jami xarajatlar tarkibidagi salmog'ining o'zgarishi, tarkib elementlardagi o'zgarishlar kiradi:

$$S_i = F_i / Q_i + V_i$$

Bunda: S_i – i-mahsulot birligini tannarxi;

F_i – i-mahsulot birligiga doimiy xarajatlar;

Q_i – i-mahsulot birligini ishlab chiqarish hajmi;

V_i – i-mahsulot birligiga o'zgaruvchan xarajatlar.

9.7-jadval

Mahsulot birligiga to'g'ri keladigan jami xarajatlar o'zgarishining tahlili

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Reja	Haqiqatda	Rejadan farqi
1. Ishlab chiqarish hajmi	dona	16 000	15 478	-522
2. Doimiy xarajatlar	ming so'm	255 000.0	269 600.0	+14 600,0
3. O'zgaruvchan xarajatlar	ming so'm	718 400.0	845 098,8	+126 698,8
4. Jami ishlab chiqarish xarajatlari	ming so'm	973 400.0	1 114 698,8	+141 298,8
5. Mahsulot birligiga o'zgaruvchan xarajatlar	ming so'm	44,90	54,60	+9,70
6. Mahsulot birligiga doimiy xarajatlar	ming so'm	15,94	17,42	+1,48
7. Mahsulot birligining jami tannarxi	ming so'm	60,84	72,02	+11,18

Bir birlik mahsulot tannarxi rejaga nisbatan 11,18 (72,02-60,84) ming so'mga o'sgan.

$$S_r = (F_r/Q_r) + V_r = (255000/16000) + (973400/16000) = 15,94 + 44,90 = 60,84$$

$$S_{sh1} = (F_r/Q_x) + V_r = (255000/15478) + (973400/16000) = 16,47 + 44,90 = 61,37$$

$$S_{sh2} = (F_x/Q_x) + V_r = (269600/15478) + (973400/16000) = 17,42 + 44,90 = 62,32$$

$$S_x = (F_x/Q_x)+V_x=(269600/15478)+(845098/15478)=17,42+54,60=72,02$$

Omillar taʼsiri:

1. Ishlab chiqarish hajmining oʻzgarishi taʼsiri = $61,37-60,84=0,54$ ming soʻm.

2. Doimiy xarajatlar oʻzgarishi taʼsiri = $62,32-61,32=0,94$ ming soʻm

3. Oʻzgaruvchan xarajatlar oʻzgarishi taʼsiri = $72,02-62,32=9,70$ ming soʻm

Jami oʻzgarish = $0,54+0,94+9,70=11,18$ ming soʻm

9.3. Xarajatlarni umumiy hajmi va ularni asosiy elementlari boʻyicha baholash, tahlil qilish

Ishlab chiqarish xarajatlarining analitik va sintetik hisobida analiz va sintez qoidasiga asoslaniladi. Shu sababli ham –analitikall, –sintetikall soʻzlari buxgalteriya hisobining muhim tushunchalariga aylangan. Ularning mazmuniga eʼtibor qaratsangiz –analitikall – butunni boʻlaklarga boʻlish, –sintetikall boʻlaklarni birlashtirish, umumlashtirish maʼnosini anglatadi va bu analitik va sintetik hisobning toʻliq mazmunini ifoda etadi.

Xarajatlarni umumiy hajmda oʻrganish moliyaviy hisob obyektiga kiradi. Uning birlik elementlari, kalkulyatsiya moddalari boʻyicha oʻrganish boshqaruv hisobi obyektiga kiradi.

Xarajatlarning umumiy hajmi boʻyicha oʻrganishda quyidagi muhim jihatlarga ahamiyat qaratiladi:

- jami xarajatlarning umumiy oʻzgarishlari tahliliga;
- jami xarajat oʻzgarishiga taʼsir etuvchi omillar tahliliga;
- bir soʻmlik ishlab chiqarilgan, sotilgan mahsulotga toʻgʻri keladigan xarajat tahliliga.

Jami xarajatlarning umumiy oʻzgarishi rejaga va oʻtgan yillarga nisbatan mutlaq va nisbiy oʻzgarishlarni aniqlash orqali baholanadi.

Jami ishlab chiqarish xarajatlarining oʻzgarishiga taʼsir etuvchi omillar sifatida doimiy xarajatlarning oʻzgarishi, mahsulot birligiga oʻzgaruvchan

xarajatlarning o'zgarishi ta'siri, mahsulot ishlab chiqarish miqdorining o'zgarishi ta'sir etadi. Xarajatlar o'zgarishiga albatta ichki birliklar sifatida sarf normalari va baholarining o'zgarishi ham tarkiblanadi. Bu kabi omillar xarajat elementlari bo'yicha farq qiladi.

9.8-jadval

Jami ishlab chiqarish xarajatlari va ularning omilli tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil		Hisobot yili		Farqi (+/-), ming so,,m	O'sish darajasi, %
	summasi, ming so,,m.	tarkibi, %	summasi, ming so,,m.	tarkibi, %		
1. Ishlab chiqarish xarajatlari jami shu jumladan:	541 131	100,00	686 079	100,00	+144 948	126,79
1.1. O'zgaruvchan xarajatlar	464 070	85,76	579 800	84,51	+115 730	124,94
1.2. O'zgarmas xarajatlar	77 061	14,24	106 279	15,49	+29 218	137,92
2. Ishlab chiqarish hajmi	572 661	-	717 416	-	+144 755	125,30

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar ta'sirini quyidagi hisob-kitoblarda ko'rib o'tish mumkin.

Ishlab chiqarish xarajatlarning jami o'zgarishi:

$686\,079 - 541\,131 = +144\,948$ ming so'm (o'sish).

Joriy davr mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari qayta hisoblash:

a) o'zgaruvchan xarajatlar:

$464\,070 * 1,253 = 581\,479,7$ ming so'm. (mahsulot hajmining o'zgarishiga mos o'zgaradi);

b) o'zgarmas xarajatlar:

77 061 ming so'm (bazaviy miqdorda qoladi).

Jami: $581\,479,7 + 77\,061 = 658\,540,7$ ming so'm

Joriy davr mahsulot hajmining o'tgan davr bahosi va ta'rifi bo'yicha hisob-kitobi:

$541\,131 / 572\,661 * 717\,416 = 677\,916$ ming so'm

Omillar taʼsiri:

a) Ishlab chiqarish hajmi:

$658\,540,7 - 541\,131 = +117\,409,7$ ming soʻm (oʻsish)

yoki $581\,479,7 - 464\,070 = +117\,409,7$ ming soʻm (oʻsish)

b) Baho va taʼriflar oʻzgarishi:

$686\,079 - 677\,916 = +8\,163$ ming soʻm (oʻsish)

v) tarkib va jami xarajatlar summasi:

$677\,916 - 658\,540,7 = +19\,375,3$ ming soʻm (oʻsish)

Jami oʻzgarish: $117\,409,7 + 8\,163 + 19\,375,3 = +144\,948$ ming soʻm

Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlar ularning iqtisodiy mazmuniga koʻra: ishlab chiqarish moddiy xarajatlar (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarib tashlangan holda); ishlab chiqarish xususiyatiga ega boʻlgan mehnatga haq toʻlash xarajatlari; ishlab chiqarishga tegishli boʻlgan ijtimoiy sugʻurtaga ajratmalar; asosiy fondlar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega boʻlgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi; ishlab chiqarish ahamiyatiga ega boʻlgan boshqa xarajatlar.

Ishlab chiqarish xarajatlarini turi, tarkibi, dinamikasi boʻyicha tahlil qilish, ularni nazorat qilish, maqsadli boshqarish imkonini beradi.

9.9-jadval

Iqtisodiy elementlari boʻyicha ishlab chiqarish xarajatlari tahlili

Koʻrsatkichlar	Oʻtgan yil		Hisobot yili		Oʻsish darajasi, %	Farqi (+, -)	
	summa, ming soʻm.	tarkibi, %	summa, ming soʻm	tarkibi, %		summa, ming soʻm.	tarkibi, %
Moddiy xarajatlar	434 236	80,25	539 694	78,66	124,29	+105 458	-1,59
Mehnat haqi xarajatlari	63 014	11,64	79 500	11,59	126,16	+16 486	-0,05
Yagona ijtimoiy toʻlov	22 641	4,18	28 012	4,08	123,72	+5 371	-0,10
Amortizatsiya	7 194	1,33	9 214	1,34	128,08	+2 020	+0,01
Boshqa xarajatlar	14 046	2,60	29 659	4,33	211,16	+15 613	+1,73
Jami xarajatlar	541 131	100,00	686 079	100,00	126,79	+144 948	-
Ishlab chiqarish hajmi	572 668	-	717 416	-	125,30	+144 748	-
Bir soʻmlik mahsulotga, (sotilgan mahsulotga) toʻgʻri keladigan ishlab chiqarish xarajatlari	0,9449	-	0,9563	-	101,2	+0,0114	-

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, korxonada ishlab chiqarish xarajatlarining jami o'zgarishi 144 948 ming so'mga yoki 26,79%ga o'sganligini ko'rish mumkin.

Eng yuqori o'zgarishlar moddiy xarajatlar (10 548 ming so'm yoki 24,29%), mehnat haqi xarajatlari (16 486 ming so'm yoki 26,16%) qatoriga to'g'ri keladi. Albatta ish haqidan ajratmalar qatoriga ham mehnat haqi o'zgarishiga mos ravishda oshib boradi.

Ishlab chiqarish xarajatlarining vertikal tahlilidan ko'rinadiki, jami ishlab chiqarish xarajatlari tarkibida moddiy xarajatlar salmog'i eng yuqori o'rinni tashkil etgan.

Bir so'mlik mahsulotga qilingan ishlab chiqarish xarajatlari o'tgan yilga nisbatan 1,2%ga yoki 1,14 tiyinga o'zgargan.

9.4. Xarajatlarni faoliyat turlari, javobgarlik markazlari kalkulyatsiya moddalari bo'yicha tahlili

Faoliyat turlari bo'yicha xarajatlar quyidagi turlarga ajratiladi:

- ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish) xarajatlari;
- tijorat xarajatlari;
- boshqaruv xarajatlari.

Asosiy faoliyat turi sifatida mahsulot ishlab chiqarish va tushumning eng yuqori ulushiga ega bo'lgan faoliyat turi belgilanadi.

9.10-jadval

Ishlab chiqarish xarajatlarini faoliyat turlari bo'yicha tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil		Hisobot yili		Farqi (+/-), ming so,,m	O,,sish darajasi, %
	summasi, ming so,,m.	tarkibi, %	summasi, ming so,,m	tarkibi, %		
Umumxo'jalik faoliyati bo'yicha jami xarajatlar Shu jumladan:	752016	100,00	988669	100	236653	131.46

1. Jami ishlab chiqarish xarajatlari	541131	71.95	686079	69.39	+144948	126.78
2. Tijorat xarajatlari, ming so'm	125640	16.72	186540	18.87	+60900	148.47
3. Boshqaruv xarajatlari, ming so'm	85245	11.33	116050	11.74	+30805	136.13
2. Sotilgan mahsulot hajmi, ming so'm	572661	-	717416	-	+141755	125.27
4. Bir so'mlik sotilgan mahsulotga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish xarajatlari	0.9449	-	0.9563	-	+0.0114	101.2
5. Bir so'mlik sotilgan mahsulotga to'g'ri keladigan tijorat xarajatlari	0.2193	-	0.2600	-	+0.0407	118.5
6. Bir so'mlik sotilgan mahsulotga to'g'ri keladigan boshqaruv xarajatlari	0.1488	-	0.1617	-	+0.0129	108.6

Javobgarlik markazlari bo'yicha xarajatlar tahlili. Javobgarlik markazlarining odatda foydaga, xarajatga va investitsiyaga nisbatan turlari tarkiblanadi.

Foyda bo'yicha javobgarlik markazlari daromad va xarajatlarni o'rganish va foydani maksimallashtirishni, xarajatlarni o'rganish esa faqat xarajatlarni minimallashtirishga qaratilgan. Investitsiyaga nisbatan esa nafaqat daromad va xarajatlar, balki foydaning ishlatilishi ham baholanadi.

Ishlab chiqarish hisobi bo'yicha javobgarlikning quyidagi markazlari belgilanadi: ta'minot; ishlab chiqarish; sotish va boshqaruv.

Korporativ boshqaruv nazariyasi va amaliyotiga ko'ra korxonalar tarkibiy birliklari, bo'limlar, do'konlar, xizmatlar yoki guruhlar *moliyaviy javobgarlik*

markazlari hisoblanadi. Ularning rahbarlari muayyan yo'nalish va menejment vazifalarini bajarish uchun mas'uldirlar.

Xarajatlar bo'yicha javobgarlik markazlari – xarajatlarni byudjetlash bo'yicha vazifalarni bajarish uchun mas'ul bo'lgan bo'linma (birliklar to'plami)dir.

Korxonada xarajatlar bo'yicha javobgarlik markazlari quyidagi bo'limlarda tashkil topadi:

- boshqaruv faoliyati;
- marketing faoliyati;
- informatsion texnologiyalar;
- logistika;
- ombor faoliyati;
- ta'minot;
- ishlab chiqarish.

Daromad markazlari javobgarlik markazlari:

- sotish (tovarlar turlari bo'yicha);
- filiallar, bo'limlardan iborat.

Xarajatlar bo'yicha javobgarlik markazlari – sex, uchastka, brigada va bo'limlardan iborat.

9.11-jadval

Javobgarlik markazlari bo'yicha xarajatlar tahlili (mln so,,m)

Nazorat qilinadigan xarajatlar	Xarajatlar		Xarajatlarning o,,zgarishi, (+,-)	
	Smeta bo,,yicha	Haqiqat da	Oy davomida	Yil boshidan
№1-bo,,lim masteri hisoboti				
1. Materiallar	100,0	98,0	-2,0	-1,0
2. Ish haqi	50,0	51,0	+1,0	+0,5
3. Xizmat ko'rsatuvchi tarkib ish haqi	22,0	22,5	+0,5	+0,3
4. Yoqilg'i va elektr energiya	18,0	19,0	+1,0	+0,7
5. Uskunalar ishlatish va ta'mirlash xarajatlari	20,0	19,5	-0,5	-0,5
6. Boshqa xarajatlar	10,0	10,5	+0,5	-0,3
7. Jami xarajatlar	220,0	220,5	+0,5	-0,3
№1 sex boshlig,,i hisoboti				
1. Sex boshqaruvi apparatini saqlash xarajatlari	40,0	41,0	+1,0	-
2. Boshqa sex tarkibini saqlash xarajatlari	30,0	29,0	-1,0	-2,0

3. Bino, inshoot va inventarlarni joriy saqlash xarajatlari	100,0	102,0	+2,0	-1,0
4. Samaradorlikka ta'sir etmaydigan xarajatlar	X	2,0	+2,0	+5,0
5. Sexning boshqa xarajatlari	30,0	29,0	-1,0	-3,0
6. Sex bo'yicha jami xarajatlar	200,0	203,0	+3,0	-1,0
Bo.,limlar bo.,yicha xarajatlar				
№1 bo'lim	220,0	220,5	+0,5	-0,3
№2 bo'lim	200,0	205,0	+5,0	+7,0
№3 bo'lim	280,0	278,0	-2,0	-3,0
7. Bo'limlar bo'yicha jami xarajat	700,0	703,5	+3,5	+3,7
8 Sex bo'yicha barcha xarajatlar	900	906,5	+6,5	+2,7
Iqtisod bo.,yicha direktor o.,rinbosari hisoboti				
1. Korxonani boshqaruvi xarajatlari	200,0	206,0	+6,0	+10,0
2. Umumxo'jalik xarajatlari	200,0	195,0	-5,0	-7,0
3. Soliqlar, yig'implar va ajratmalar	100,0	100,0	-	+1,0
4. Samaradorlikka ta'sir qilmaydigan xarajatlar	x	50,0	+50	100
5. Jami (korxonaga bo'yicha barcha) xarajatlar	500,0	551,0	+51	104
6. Sexlar bo'yicha xarajatlar				
№1 Sex	900,0	906,5	+6,5	+2,7
№2 Sex	800,0	790,5	-9,5	-2,7
№3 Sex	1000,0	1005,0	+5	10
Sexlar bo'yicha jami:	2700,0	2702,0	+2	10
7. Korxonaga bo'yicha barcha xarajatlar	3200,0	3253,0	+53	114

Kalkulyatsiya moddolari bo'yicha tahlil. Mahsulotlarning ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlari tarkibini iqtisodiy elementlari va kalkulyatsiya moddolari bo'yicha quyidagi tarkibda berish mumkin.

9.12-jadval

Ishlab chiqarish xarajatlarning iqtisodiy elementlari va kalkulyatsiya

moddalari bo,,yicha turkumlanishi

Xarajatlarning iqtisodiy elementlari	Mahsulot tannarxini kalkulyatsion moddalari
1	2
Ishlab chiqarish xarakteridagi bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar	Xomashyo
	Yoqilg'i
	Elektr quvvati
	Ehtiyot qismlar
	Idishlar va hokazo
Ishlab chiqarish xarakteridagi bevosita va bilvosita mehnat haqi xarajatlari	Asosiy ish haqlari
	Qo'shimcha ish haqlari
	Ish haqiga ustamalar
Ishlab chiqarishga taalluqli mehnat haqidan ajratmalar	Ijtimoiy ta'minot bo'limiga
	Mehnat birjasiga
	Kasaba uyushmasiga
Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi, eskirish xarajatlari	Asosiy vositalarning eskirishi
	Nomoddiy aktivlarning eskirishi
	Asosiy vosita va nomoddiy aktivlarni ijara haqlari
Ishlab chiqarish xarakteridagi boshqa xarajatlar	Turli ishlar va xizmatlar
	Soliqlar, yig'imlar va hokazo.

Korxonada bo'yicha jami xarajatlar faqat iqtisodiy elementlari bo'yicha o'rganiladi. Mahsulotlar turi va turkumi bo'yicha ishlab chiqarish xarajatlari kalkulyatsiya moddalari bo'yicha o'rganiladi. Tahlil etishda ishlab chiqarish xarajatlarning jami o'zgarishi va uning tarkibi bo'yicha o'zgarishlari mutlaq va nisbiy jihatdan o'rganiladi.

9.13-jadval

Xarajatlarni moddalari bo,,yicha tahlili

№	Xarajat moddalari	Haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, ming so,,m		Farqlanishi (+,-)		
		Reja tannarxi bo,,yicha	Haqiqiy tannarxi bo,,yicha	Ming so,,m	% da	
					Rejaga nisbatan	Jami reja tannarxiga nisbatan
A	B	1	2	3	4	5
1	Xomashyo va materiallar	43 456	37 865	-5 591	-12,9	-2,75

2	Qaytarilgan chiqitlar	-96	-107	-11	+11,5	-0,01
3	Xomashyo va materiallar sarfi chiqitlar qaytarilgan holda (1-2)	43 360	37 758	-5 602	-12,9	-2,75
4	Korxonada va tashkilotlardan sotib olingan buyumlar, yarim fabrikatlar va ishlab chiqarish xarakteridagi xizmatlar	19 344	17 134	-2 210	-11,4	-1,09
5	Texnologik maqsadlar uchun elektr energiya va yoqilg'i sarfi	1 006	1 024	+18	+1,8	+0,01
6	Moddiy xarajatlar jami	63 710	55 916	-7 794	-12,2	-3,83
7	Ishchilarning asosiy ish haqi	46 783	42 424	-4 359	-9,3	-2,14
8	Ishchilarning qo'shimcha ish haqi	8 561	8 545	-16	-0,2	-0,01
9	Ijtimoiy sug'urta xarajatlari	23 730	21 353	-2 377	-10,0	-1,17
10	Ish haqi va ajratmalarga xarajatlar jami	79 074	72 322	-6 752	-8,5	-3,32
11	Ishlab chiqarishga tayyorlash va o'zlashtirish xarajatlari	2 561	2 549	-12	-0,5	-0,01
12	Uskunalarni saqlash va ishlatish xarajatlari	10 716	10 329	-387	-3,6	-0,19
13	Sex xarajatlari	13 170	12873	-297	-2,3	-0,15
14	Umumxo'jalik xarajatlari	18 420	18 515	+95	+0,5	+0,05
15	Ishlab chiqarishni tayyorlash va o'zlashtirish xarajatlari jami	44 867	44 266	-601	-1,3	-0,30
16	Brakdan yo'qotishlar	X	72	+72	X	+0,04
17	Boshqa ishlab chiqarish xarajatlari	15 903	19 554	+3 651	+23,0	+1,79
18	Tovar mahsulotining jami ishlab chiqarish tannarxi	203 554	19 2130	-11 424	-5,6	x

Korxonada moddiy xarajatlar reja tannarxiga nisbatan 7 794 ming so'mga, nisbiy ifodada 12,2%ga kam sarflangan, jami reja tannarxida moddiy xarajatlar o'zgarishining salmog'i 3,38%ga teng bo'lgan.

Ish haqi va ish haqidani ajratmalar reja tannarxiga nisbatan 6 752 ming so'mga, nisbiy ifodada 3,32%ga kam sarflangan.

Mahsulotning reja tannarxi 11 424 ming so'mga kam bo'lgan, nisbiy ifodada mahsulotning to'liq tannarxi 12,2%ga arzonlashtirishga erishilgan. Bu o'zgarishlarni albatta ijobiy deyish mumkin.

9.5. Moddiy, mehnat haqi, asosiy vositalarni saqlash va ishlatish xarajatlari tahlili

Moddiy xarajatlar. Moddiy xarajatlar ishlab chiqarish xarajatlarining asosiy qismini tashkil etadi va shu sababli ham ularni tahlil etishga muhim ahamiyat qaratiladi.

Moddiy xarajatlar tahlili oldiga quyidagi vazifalar qo'yiladi:

- moddiy xarajatlarning rejaga va o'tgan yillarga nisbatan o'zgarishlarni va ularning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish;

- moddiy xarajatlarni iqtisod qilish yuzasidan imkoniyatlarni aniqlash;

- mahsulotning moddiy xarajatlar sig'imiga baho berish va ulardan samarali foydalanishning ichki imkoniyatlarini aniqlash;

- moddiy resurslardan tejamli va natijali foydalanish yo'llarini aniqlash.

Moddiy xarajatlar tahlili ularning o'zgarishini o'rganishdan boshlanadi.

Moddiy xarajatlarning o'zgarishi va unga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi jadval ma'lumotlari asosida ko'rib o'tishimiz mumkin.

9.14-jadval

Moddiy xarajatlar va ularning o'zgarishi va unga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Moddiy xarajatlar va ularning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar	Summasi
1. Reja bo'yicha moddiy xarajatlar	35 250
2. Haqiqatdagi mahsulot hajmi va tarkibi bo'yicha qayta hisoblangan rejadagi moddiy xarajatlar	35 600
3. Haqiqatdagi moddiy xarajatlar	35 700
4. Jami o'zgarish	+450
Shu jumladan:	
4.1. Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi hisobiga	+3 525 (35 250*10/100)
4.2. Ishlab chiqarilgan mahsulot strukturasi o'zgarishi hisobiga	-3 175 (35 600-35 250-3 525)
4.3. Materiallar tarkibining o'zgarishi hisobiga	+100 (35 700-35 600)

**Mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'zgarish darajasi – 10 %*

Moddiy xarajatlarning reja bo'yicha tannarxi 35 250 mln so'm qilib belgilangan. Lekin, uning haqiqiy tannarxi 35 700 mln so'mga teng bo'lgan.

Moddiy xarajatlarning jami o'zgarishi +450 mln so'mni tashkil qilgan. Ushbu o'zgarishga ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi hisobiga (moddiy xarajatlar o'zgaruvchan xarajatlar tarkibiga kirib mahsulot ishlab chiqarish hajmiga mos ravishda o'sib borishi tufayli) +3 525 mln so'mga ortganligini, ishlab chiqarilgan mahsulotlarning strukturaviy o'zgarishlari hisobiga -3 175 mln so'mga kamayganligini, materiallar tarkibining o'zgarishi hisobiga o'zgarish +100 mln so'mni tashkil etganligini ko'rish mumkin. Barcha omillar ta'sirini jamlasak, uning umumiy o'zgarishga teng ekanligini ko'rish mumkin (+3 525+(-3 175)+100).

Ish haqi xarajatlari tahlili. Ish haqi xarajatlari ishlab chiqarish korxonalarida salmog'i bo'yicha moddiy xarajatlardan keyin ikkinchi o'rinda turuvchi xarajat elementi hisoblanadi. O'z navbatida ish haqi xarajatlari uchinchi muhim xarajat elementi ish haqidan ajratmalar uchun ham asos bo'ladi. Ish haqidan ajratmalarining kichik va yirik biznes vakillariga nisbatan 15 va 25 foizlik normalari belgilangan. Ish haqidan ajratmalarining mahsulot ishlab chiqarish tannarxida sig'imlilik darajasi ish haqiga birlashtirilgan holda o'rganiladi. Eng muhim ko'rsatkichlar sifatida tahlil etishda quyidagi ko'rsatkichlar tarkiblanadi: ish haqi fondi, bitta xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha oylik ish haqi, bir ishchiga to'g'ri keladigan ish o'rtacha oylik ish haqi, bir kunlik o'rtacha ish haqi, bir soatlik o'rtacha ish haqi.

9.15-jadval

Korxonada ish haqi fondining tahlili

Ko,rsatkichlar	Sanoat ishlab chiqarish xodimlari	Ishchilar
Ish haqi fondi, mln so,,m		
O'tgan yil	17 706,9	17 116,5
Haqiqatda	26 025,6	19 767,0
Farqi (+,-)	+8 318,7	+2 650,5
Xodimlarning o,,rtacha ro,,yxat bo,,yicha soni, kishi		
O'tgan yil	1 065	844
Haqiqatda	962	769
Farqi (+,-)	-103	-75
Xodimlarning		

oʻrtacha ish haqi, ming soʻm		
Oʻtgan yil	16 626,2	20 280,9
Hisobot yili	27 053,6.	25 704,4
Farqi (+,-)	+10 427,4	+5 426,6
Ish haqi fondining jami oʻzgarishi, ming soʻm	+8 318,7	+2 650,5
Shu jumladan:		
Xodimlar soni oʻzgarishi hisobiga, ming soʻm	-1 712,5	-1 521,0
Oʻrtacha ish haqi oʻzgarishi hisobiga, ming soʻm	+10 031,1	+4 171,5

Korxonada ish haqi fondining oʻtgan yilga nisbatan oʻzgarishi sanoat ishlab chiqarish xodimlari boʻyicha 8 318,7 mln soʻmni, ishchilar boʻyicha 2650,5 mln soʻmni tashkil qilgan.

Xodimlarning oʻrtacha roʻyxatdagi soni oʻtgan yilga nisbatan sanoat ishlab chiqarish xodimlari boʻyicha 103 kishiga, ishchilarning oʻrtacha roʻyxatdagi soni 75 kishiga kam boʻlgan.

Xodimlarning oʻrtacha ish haqi oʻtgan yilga nisbatan sanoat ishlab chiqarish xodimlari boʻyicha +8 318,7 ming soʻmga, ishchilar boʻyicha 2 650,5 ming soʻmga oʻsganligini koʻrish mumkin.

Ish haqi fondining oʻzgarishiga taʼsir etuvchi omillar sifatida xodimlar sonining oʻzgarishi va oʻrtacha bir xodimga toʻgʻri keladigan ish haqining oʻzgarishi hisob-kitob qilinadi. Korxonada ushbu omillar hisobiga mehnat haqi fondining oʻzgarishi sanoat ishlab chiqarish xodimlariga nisbatan +10 031 ming soʻm (bir xodimga oʻrtacha ish haqining oʻzgarishi (10 427,4)) va -1 712,5 ming soʻmni (sanoat ishlab chiqarish xodimlari sonining oʻzgarishi hisobiga (-103)) tashkil etgan.

Ishchilarning mehnat haqi fondining oʻtgan yilga nisbatan oʻzgarishiga taʼsir etuvchi omillari hisob-kitobi mos ravishda +4 171,5 ming soʻm va -1 521,0 ming soʻmga teng boʻlgan.

Bitta xodimga yoki bitta ishchiga to'g'ri keladigan ish haqi o'zgarishlariga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi jadval ma'lumotlari asosida hisob-kitob qilish mumkin.

9.16-jadval

Ishchilarning o'rtacha ish haqi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+, -)	O'sish darajasi, %
1. Ishchilar mehnat haqi fondi, ming so'm	17 116,5	19 767,0	-2 650,5	115,5
2. Ishchilarning o'rtacha ro'yxat soni, kishi	844	769	-75	91,1
Z. Bitta ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha ish haqi, so'm	20 280,2	25 704,8	+5 424,6	126,7
4. Ishchilar tomonidan ishlangan kishi kunlari, ming kishi-kun	176,34	167,8	-8,5	95,2
5. Ishchilar tomonidan ishlangan jami ish soatlari, ming kishi soat	1 467,2	1 412,8	-54,4	96,3
6. Bitta ishchi tomonidan ishlangan kishi kuni (4/2)	208,9	218,2	+9,3	104,4
7. Ish kuni davomiyligi, soat (5/4)	8,32	8,42	+0,1	101,2
8. Bitta ishchiga to'g'ri keladigan bir soatlik ish haqi, ming so'm (1/5)	11,67	13,99	+2,32	238,9
Ish haqining o'zgarishi, ming so'm	x	x	+5 424,6	x
Ish kuni o'zgarishi	$(+9,3) \times 8,32 \times 11,67 =$		+903,0	x
Ish kuni davomiyligi o'zgarishi	$218,2 \times (+0,1) \times 11,67 =$		+254,6	x
1 soatlik mehnatga haq to'lash qiymatining o'zgarishi	$218,2 \times 8,42 \times (+2,32) =$		+4 264,4	x

Ishlarning o'rtacha ish haqi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlilidan quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

- ish kuni o'zgarishi hisobiga o'rtacha ish haqining o'zgarishi 903 ming so'mga ortgan;

- ish kuni davomiyligining o'zgarishi hisobiga o'rtacha ish haqining o'zgarishi +254,6 ming so'mga ortgan;

- bir soatlik mehnatga haq to'lashning o'zgarishi hisobiga o'rtacha ish haqi +4 264,4 ming so'mga ortgan;

- ish haqining jami o'zgarishi 5 424,6 ming so'mga teng bo'lgan.

Mahsulotning mehnat sig'imi va mehnat haqining o'sish darajasi ishlab chiqarishga yangi texnikalarni ishga tushirilishiga, ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish darajasiga, mehnatni tashkil etilishiga, xodimlarning malaka darajasiga va boshqa innovatsion o'zgarishlarga bog'liqdir.

Amortizatsiya va eskirish xarajatlari tahlili. Amortizatsiya va eskirish xarajatlari asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarga xos tushunchalar hisoblanadi. Ularning iqtisodiy mazmunini bilish uchun albatta quyidagi tushunchalarning tasnifini bilish lozim.

Aktivning balans qiymati – har qanday jamg'arilgan eskirish va yig'ilgan qadrsizlanish bo'yicha zararlar chegirib tashlanganidan so'ng, aktivning tan olinadigan summasi bu uning balans qiymatidir.

Aktivning tannarxi – bu aktivni uning haridi yoki qurilishi paytida sotib olish uchun to'langan pul mablag'i yoki pul mablag'i ekvivalentidagi qiymat yoki boshqa turdagi uning evaziga berilgan tovonning haqqoniy qiymati yoki ushbu aktivning dastlabki tan olinishidagi qiymatdir.

Aktivning eskirish hisoblanadigan qiymati – bu aktivning tugatish qiymati chegirilgandagi tannarxi yoki tannarx o'rniga aks ettiriladigan boshqa qiymatdir.

Aktivning eskirishi – bu aktivning eskirishi hisoblanadigan aktiv qiymatini uning foydali xizmat muddati davomida sistematik tarzda xarajatlarga olib borishdir.

Asosiy vositalar – quyidagilar uchun mo'ljallangan moddiy aktivlardir:

(a) mahsulotlarni ishlab chiqarish yoki yetkazib berish, yoki xizmatlarni ko'rsatish, yoki boshqa tomonlarga ijaraga berish, yoki ma'muriy maqsadlarda foydalanish uchun mo'ljallangan; va

(b) bir davrdan uzoqroq muddat davomida foydalanilishi kutilgan.

Aktivning qoplanadigan qiymati – bu aktivning quyidagi qiymatlaridan yuqorirog'i: sotish xarajatlari chegirilgandagi haqqoniy qiymati va uning foydalanishdagi qiymati.

Aktivning tugatish qiymati – bu aktivning chiqib ketishi bo'yicha baholangan xarajatlari chegirilgan holda, tadbirkorlik subyekti ayni paytda xuddi aktiv foydali xizmat muddati oxirida kutilgan muddati va holatida bo'lganidek aktivning chiqib ketishidan oladigan baholangan qiymatidir.

Aktivning foydali xizmat muddati bu:

(a) aktivning tadbirkorlik subyekti tomonidan foydalanishi uchun yaroqli bo'lishi kutilgan davr; yoki

(b) tadbirkorlik subyekti tomonidan aktivdan olinishi kutilgan ishlab chiqarish hajmi (miqdori) yoki shunga o'xshash birliklar soni.

Tahlil qilishda asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning ishlab chiqarishda xizmat qiladigan tarkibi bo'yicha amortizatsiya ajratmalarini tahliliga, amortizatsiya ajratmalarining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillariga muhim ahamiyat beriladi. Amortizatsiya ajratmalari va eskirish xarajatlari amortizatsiyalanadigan asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning qiymatini o'zgarishi va amortizatsiya normalarining o'zgarishi hisobiga o'zgaradi.

Mahsulotning ishlab chiqarish xarakteridagi asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi sig'imi quyidagi model asosida hisoblanadi:

$$M_a = A_x / M_x$$

Bunda: M_a – mahsulotning amortizatsiya sig'imi;

A_x – amortizatsiya (eskirish) xarajatlari;

M_x – mahsulot ishlab chiqarish tannarxi.

Mahsulotning amortizatsiya (eskirish) xarajatlari quyidagi model bo'yicha hisob-kitob qilinadi:

$$A = N_a * S_b / 100$$

Bunda: A - asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning amortizatsiyasi;

N_a – asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning amaortizatsiyalanadigan qiymati;

S_b – asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning amortizatsiya normalari.

9.17-jadval

Asosiy vositalarni amortizatsiyasi, ularni saqlash va ishlatish xarajatlarining omilli tahlili modellari

Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar bo'yicha		
Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar	Ta'sir etuvchi omillar	Omillar ta'sirining hisob-kitobi
Amortizatsiya (eskirish)	Asosiy vosita (nomoddiy aktiv)larning balans qiymati (OS) va amortizatsiya normalarining (NA) o'zgarishi	$A = OS \cdot NA$ $\Delta A_{os} = \Delta OS \cdot NA_0$ $\Delta A_{na} = OS_1 \cdot \Delta NA$
Yoritish, isitish, suv ta'minoti va boshqa xarajatlar	Iste'mol qilingan xizmatlar miqdori (K) va qiymatining (S) o'zgarishi	$M = K \cdot S$ $\Delta M_k = \Delta K \cdot Ts_0$ $\Delta M_{ts} = K_1 \cdot \Delta Ts$
Asosiy vositalarning joriy ta'mirlash xarajatlari	Ishlar hajmi (V) va qiymatining (Ts) o'zgarishi	$ZR = V \cdot Ts$ $\Delta ZR_v = \Delta V \cdot Ts_0$ $\Delta ZR_{ts} = V_1 \cdot \Delta Ts$
Yengil avtomobillarni saqlash xarajatlari	Yengil avtomobillar soni (KM) va bitta mashinani saqlash xarajatlari (ZS) o'zgarishi	$Z = KM \cdot ZS$ $\Delta Z_{km} = \Delta KM \cdot ZS_0$ $\Delta Z_{zs} = KM_1 \cdot \Delta ZS$

9.6. Ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotlar tannarxini tahlili

Ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini tahlili tahlilda eng murakkab, qiyin va ko'p mehnat talab qiladigan jarayon hisoblanadi. Uning buxgalteriya xizmati xodimlari mehnat sig'imidagi hajmi ham eng yuqori normani tashkil etadi.

Mahsulot (ish, xizmat)larning tannarxi – ishlab chiqarishning eng muhim samaradorlik ko'rsatkichi hisoblanadi.

Ishlab chiqarishning muhim samaradorlik ko'rsatkichi bu ishlab chiqarish tannarxidir. Korxonaning moliyaviy natijasi va moliyaviy ahvoli avvalo ushbu samaradorlik ko'rsatkichiga bog'liqdir.

Xarajatlar boshqarish tizimining samaradorligi avvalo ularni tahlil etishni tashkil etilganligiga bog'liq. O'z navbatida bu quyidagilarga bog'liq:

- korxonada qo'llanilayotgan hisob shakli va usullariga;
- hisob ishlarining avtomatlashtirish darajasiga;

- operatsion xarajatlarni rejalashtirish va normalash holatiga;
- soatlik, kunlik, dekadalik, oylik xarajatlar yuzasidan hisobotlarning shakllantirilganlik holatiga;
- real holat va natijani chuqur tahlil qilishda malakali mutaxassislarning mavjudligiga va h.k. omillarga bog'liq.

Ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotlar tannarxi tahlili obyekt sifatida quyidagilar tarkiblanadi:

- ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotning to'liq tannarxi va xarajat elementlari bo'yicha tahlili;
- bir so'mlik ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotga to'g'ri keladigan xarajat tahlili;
- alohida tur mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxi;
- xarajatlarning alohida moddalari bo'yicha tahlili;
- javobgarlik markazlari bo'yicha tahlili.

9.18-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari tahlili

Xarajat elementlari va mahsulotning xarajat sig.,imi ko.,rsatkichlari	Summa, ming so.,m			Xarajatlar tarkibi, %			Bir so.,mlik mahsulotga xarajat, tiyin	
	t ₀	t ₁	(+,-)	t ₀	t ₁	(+,-)	t ₀	t ₁
Moddiy xarajatlar	35 000	45 600	+10 600	53,0	55,9	+2,9	43,75	45,45
Shu jumladan:								
Xomashyo va materiallar	25 200	31 500	+6 300	38,2	38,6	+0,4	31,50	31,40
yoqilg'i	5 600	7 524	+1 924	8,5	9,2	+0,7	7,00	7,50
elektroenergiya	4 200	6 575	+2 376	6,3	8,1	+1,8	5,25	6,55
Mehnat haqi	13 500	15 800	+2 300	20,4	19,4	-1,0	16,88	15,75
Mehnat haqidan ajratmalar	4 725	5 530	+805	7,2	6,8	-0,4	5,90	5,51
Amortizatsiya (eskirish) xarajatlari	5 600	7 000	+1 400	8,5	8,6	+0,1	7,00	6,98
Boshqa xarajatlar	7 175	7 580	+405	10,9	9,3	-1,6	8,97	7,56
To'liq tannarx	66 000	81 510	+15 510	100	100	-	82,50	81,25
Shu jumladan:								
-o'zgaruvchan xarajatlar	46 500	55 328	+9 828	70,5	68	-1,5	58,12	55,15
-o'zgarmas xarajatlar	19 500	26 182	+6 682	29,5	32	+1,5	24,38	26,10

Alohida tur mahsulotlar tannarxi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi bog'lanishlarini berib o'tish mumkin:

$$T_i = D_i / MX_i + O_{,i}$$

Bunda: T_i – i mahsulot birligini tannarxi;

D_i – i mahsulot birligiga doimiy xarajatlar;

B_i –i mahsulot birligiga o'zgaruvchan xarajatlar;

M_{xi} – i birlik mahsulot hajmi.

9.19-jadval

“A” tur mahsulotning tannarxi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Ko'rsatkichlar	Reja	Haqiqatda	Rejadan farqi, (+,-)
Mahsulot ishlab chiqarish hajmi (MX), dona	10 000	13 300	+3 300
Doimiy xarajatlar(D), ming so'm	12 000	20 482	+8 482
Mahsulot birligiga o'zgaruvchan xarajatlar (O'), so'm	2 800	3 260	+460
Mahsulot tannarxi (T), so'm	4 000	4 800	+800

$$T_{reja} = D_{reja} / MX_{reja} + O'_{reja} = 12\,000\,000 / 10\,000 + 2800 = 4000 \text{ so'm};$$

$$T_{shartli1} = D_{reja} / MX_{xaq.} + O'_{reja} = 12\,000\,000 / 13\,300 + 2800 = 3702 \text{ so'm};$$

$$T_{shartli2} = D_{xaq.} / MX_{xaq.} + O'_{reja} = 20\,482\,000 / 13\,300 + 2800 = 4340 \text{ so'm};$$

$$T_{xaq.} = D_{xaq.} / MX_{xaq.} + O'_{xaq} = 20\,482\,000 / 13\,300 + 3260 = 4800 \text{ so'm}.$$

Mahsulot birligi tannarxining umumiy o'zgarishi:

$$\Delta T_{jami} = T_{xaq.} - T_{reja} = 4800 - 4000 = +800 \text{ so'm}.$$

Shu jumladan:

a) ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi hisobiga:

$$\Delta T_{mx} = T_{shartli1} - T_{reja} = 3702 - 4000 = -298 \text{ so'm};$$

b) doimiy xarajatlar o'zgarishi hisobiga:

$$\Delta T_d = T_{shartli2} - T_{shartli1} = 4340 - 3702 = +638 \text{ so'm};$$

v) o'zgaruvchan xarajatlarning o'zgarishi hisobiga:

$$\Delta T_{o'} = T_{haq.} - T_{shartli2} = 4800 - 4340 = +460 \text{ so'm}.$$

9.20-jadval

“A” mahsulot tannarxining xarajat moddalari bo‘yicha tahlili

Xarajat moddalari	Xarajatlar summasi			Xarajatlar tarkibidagi salmog‘i, %		
	Reja	Haqiqat	Farqi (+,-)	Reja	Haqiqat	Farqi (+,-)
Xomashyo va materiallar	1 700	2 115	+415	42,5	44,06	+2,1
Yoqilg‘i va elektr energiya	300	380	+80	7,5	7,92	+0,42
Ishlab chiqarish xodimlarining ish haqi	560	675	+115	14,0	14,06	+0,06
Ish haqidan ajratmalar	200	240	+40	5,0	5,0	-
Uskunalarni saqlash va ishlatish xarajatlari	420	450	+30	10,5	9,38	-1,12
Umumishlab chiqarish xarajatlari	300	345	+45	7,5	7,19	-0,31
Umumxo‘jalik xarajatlari	240	250	+10	6,0	5,21	-0,79
Brakdan yo‘qotishlar	-	25	+25	-	0,52	+0,52
Sug‘urta xarajatlari	160	176	+16	4,0	3,66	-0,34
Boshqa xarajatlar	120	144	+24	3,0	3,0	-
Jami ishlab chiqarish xarajatlari	4 000	4 800	+800	100	100	-
Shu jumladan:						
-o‘zgaruvchan	2 800	3 260	+460	70,0	67,9	-2,1
-o‘zgarmas	1 200	1 540	+340	30,0	32,1	+2,1

-All mahsulot birligining reja tannarxiga qiyosan o‘zgarishi 800 so‘mni tashkil etgan. Shu jumladan mahsulot birligining tannarxida o‘zgaruvchan xarajatlarning o‘zgarishi 460 so‘mni, doimiy, ya‘ni o‘zgarmas xarajatlarning o‘zgarishi 340 so‘mni tashkil etgan. Asosiy xarajat moddalari qatoriga moddiy xarajatlar (xomashyo va materiallar, yoqilg‘i va elektr energiya), ish haqi xarajatlari to‘g‘ri kelgan.

9.7. Mahsulot (ish, xizmat)larning xarajat sig‘imini tahlili

Mahsulotning xarajat sig‘imini baholash tahlilda eng muhim va hal qiluvchi bo‘g‘in hisoblanadi. Mahsulotning xarajat sig‘imi jami xarajatlar va xarajat elementlari bo‘yicha alohida hisob-kitob qilinadi.

Ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotning umumiy xarajat sig‘imini aniqlash uchun jami ishlab chiqarish xarajatlari mahsulotning qiymatiga bo‘linadi. Xarajatlarning iqtisodiy elementlari bo‘yicha hisob-kitoblarida har bitta xarajat elementi alohida hisob-kitob qilinadi. Mahsulotning umumiy xarajat sig‘imi

quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$Q_{xs} = X / V, ST$$

Bunda: X – jami ishlab chiqarish xarajatlari (sotilgan mahsulot ishlab chiqarish tannarxi);

V – ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati;

ST – sotishdan tushum.

Xarajatlarning iqtisodiy elementlari bo'yicha hisob-kitoblarda har bitta xarajat elementi alohida hisob-kitob qilinadi.

9.21-jadval

Mahsulotning ishlab chiqarish xarajatlariga sig'impliligi

Mahsulotning jami xarajatlarga sig'imi				
$Q_{xs} = X / V, SM$				
Mahsulotning moddiy xarajat sig'imi	Mahsulotning mehnat haqi xarajat sig'imi	Mahsulotning mehnat haqidan ajratmalarga sig'imi	Mahsulotning amortizatsiya xarajatlariga sig'imi	Mahsulotning boshqa ishlab chiqarish xarajatlariga sig'imi
$Q_{mr} = MR / V, SM$	$Q_{mx} = M_x / V, SM$	$Q_{mxa} = M_{xa} / V, SM$	$Q_{an} = A_{an} / V, SM$	$Q_{bx} = B_x / V, SM$
Belgilar izohi:				
V, SM – ishlab chiqarilgan (V), sotilgan mahsulot hajmi (SM)				
Q_{mr} – mahsulotning mehnat sig'imi	Q_{mx} – mahsulotning mehnat haqi sig'imi	Q_{mxa} – mahsulotning mehnat haqidan ajratmalarga sig'imi	Q_{an} – mahsulotning amortizatsiya, eskirish xarajatlariga sig'imi	Q_{bx} – mahsulotning boshqa xarajatlarga sig'imi
MR – moddiy xarajatlar	M_x – mehnat haqi xarajatlari	M_{xa} – mehnat haqidan ajratmalar	A_{an} – asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi (eskirishi)	B_x – boshqa xarajatlar

Mahsulotning xarajat sig'imiga ta'sir etuvchi omillar qatoriga quyidagilar kiradi: mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi, struktura o'zgarishlari, baho (inflyatsiya ta'sirida, sifat o'zgarishlari, sotish bozorining o'zgarishi) o'zgarishi, doimiy xarajatlar o'zgarishi, o'zgaruvchan xarajatlar o'zgarishi.

9.22-jadval

Mahsulotning jami xarajat sig'imini tahlili

Sotilgan mahsulot tarkibiy o'zgarishlarining tannarxga ta'siri hisobiga	$\sum q_{oso} * K_I - \sum q_{oso}$	-371 193 305	
Davr xarajatlari, jami shu jumladan:	$\Delta DX = DX_1 - DX_0$	-184 442 245	
Sotish xarajatlari	$Sc_1 - Sc_0$	-	
Ma'muriy xarajatlar	$Sm_1 - Sm_0$	-	
Boshqa operatsion xarajatlar	$So_1 - So_0$	-43 324 026	
Hisobot davrining soliq solinadigan foydadan kelgusida chegiriladigan xarajatlari	$St_1 - St_0$	-	
Asosiy faoliyatning boshqa daromadlari	$Pb_1 - Pb_0$	-	
Asosiy faoliyatning foydasi (zarari)	$\Delta Af = Af_1 - Af_0$	960 792 447	
Moliyaviy faoliyatning daromadlari, jami shu jumladan:	ΔMfd	237 677 082	
Dividendlar shaklidagi daromadlar	$D_1 - D_0$	-	
Foizlar shaklidagi daromadlar	$Fd_1 - Fd_0$	-	
Moliyaviy ijaradan daromadlar	$Mid_1 - Mid_0$	-	
Valyuta kursi farqidan daromadlar	$VKd_1 - VKd_0$	-	
Moliyaviy faoliyatning boshqa daromadlari	$MBd_1 - MBd_0$	-	
Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar, jami shu jumladan:	ΔMfx	-674 407 750	
Foizlar shaklidagi xarajatlar	$Fx_1 - Fx_0$	-	
Moliyaviy ijara bo'yicha foizlar shaklidagi xarajatlar	$MIx_1 - MIx_0$	-	
Valyuta kursi farqidan zararlar	$VKx_1 - VKx_0$	-	
Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar	$MBx_1 - MBx_0$	-	
Umumxo'jalik faoliyatining foydasi (zarari)	$\Delta Ux_{fn} = Ux_{fn1} - Ux_{fn0}$	524 061 779	
Favquloddagi foyda va zararlar		-	
Foyda solig'ini to'lagunga qadar foyda (zarar) (satr 220+/-230)	$\Delta F_n = F_{n1} - F_{n0}$	524 061 779	
Foyda solig'i	$\Delta F_s = F_{s1} - F_{s0}$	-14 426 214	
Foydadan boshqa soliqlar va majburiy to'lovlar	$\Delta F_{bs} = F_{bs1} - F_{bs0}$	-43 290 888	

- Marja rentabelligi (Profitability of the margin) – Sotilgan mahsulot bahosi

- Sotilgan mahsulot tannarxi / Sotilgan mahsulot tannarxi;

- Va boshqa ko'rsatkichlar.

Rentabellikda samaradorlik ko'rsatkichlarining: yalpi tushum, xarajat, aktiv, kapitalning har bir so'miga to'g'ri keladigan natijaviylik ko'rsatkichlari: yalpi foyda, operatsion foyda, soliq to'loviga qadar foyda, sof foyda ko'rsatkichlarini aniqlanadi.

«IQTISODIY TAHLIL»
fanidan
MASALALAR TO'PLAMI

AMALIY MASHG'ULOTLARNI BAJARISH TOPSHIRIQLARI

1-topshiriq:

Mualliflar tomonidan iqtisodiy tahlilning predmeti bo'yicha berilgan ta'riflarni quyidagi jadvalda bering.

	Iqtisodiy tahlilning predmetiga berilgan ta'rif	Muallif	Predmetga berilgan ta'rifning to'laqonligi va boshqa ta'riflardan farqi
1	2	3	4

2-topshiriq:

Quyidagi berilgan ro'yxatga ko'ra qaysi mavzular boshqaruv (ichki) tahlilga, qaysilari esa moliyaviy tahlilga taalluqli

27

1. Ichki xo'jalik (ishlab chiqarish) tahlili.
2. Mahsulot hajmini tahlili.
3. Qarzga olingan mablag'lardan foydalanishni tahlili.
4. Korxonaning faoliyatini reyting asosida baholash va tahlil qilish.
5. Korxonaning o'z kapitalidan foydalanishni tahlil qilish.
6. Marketing tizimini tahlil qilish.
7. Korxonaning xo'jalik faoliyatini kompleks tahlil qilish.
8. Korxonaning likvidlilik (oson pullanadigan), to'lov qobiliyati va bozor barqarorligi ko'rsatkichlarini tahlil qilish.
9. Biznes-rejani asoslanganligini va uning bajarilishini tahlil qilish.
10. Mutlaq ko'rsatkichlarni (foyda ko'rsatkichlarni) tahlil qilish.
11. Nisbiy ko'rsatkichlar (rentabellik ko'rsatkichlari)ni tahlil qilish.
12. Korxonaning texnika-tashkiliy darajasini tahlil qilish.
13. Avanslashgan kapitaldan samarali foydalanishni tahlil qilish.
14. Ichki xo'jalik moliyaviy tahlil.
15. Tashqi moliyaviy tahlil.
16. Ishlab chiqarish resurslaridan foydalanishni tahlil qilish.
17. Mahsulot hajmi, tannarx va foyda ko'rsatkichlarining o'zaro bog'liqliklarini tahlil qilish.

3-topshiriq:

1. Quyida berilgan ro'yxatga asosan har bir guruh ko'rsatkichlardan pirovard ko'rsatkichlar va ularning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar (ko'rsatkichlarni) aniqlang.

Mahsulot hajmi, sanoat ishlab chiqarish xodimlarining ro'yxatdagi o'rtacha soni, bir ishlovchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumi (mehnat unumdorlik darajasi), texnika darajasi, ishlab chiqarish texnologiyasi, mehnat va ishlab chiqarishni boshqarish;

- bir maromda mol etkazib berish, mahsulotni bir maromda ishlab chiqarish, asbob-uskunalarni o'z vaqtida va sifatli ta'mirlash, asbob-uskunalarining bo'sh turib qolishini kamaytirish.

Mahsulot hajmi, sanoat ishlab chiqarish asosiy fondlarining o'rtacha yillik qiymati, fond samarasi, moddiy xarajatlar, material sig'imi.

3-topshiriq:

1. Quyida berilgan ma'lumotlarga asosan korxonada asbob-uskunalaridan foydalanish darajasini baholash uchun taqqoslash usulining qaysi xillarini qo'llaymiz:

ushbu korxonada asbob-uskunalarining smenali ishlash koeffitsienti - 1,7; o'rtacha tarmoq bo'yicha - 1,6; tarmoqning eng ilg'or korxonasida - 1,8; boshqa tarmoqlarning eng ilg'or korxonalarida -2,5.

Taqqoslash usulining shartlarini hisobga olgan holda tahlil qilinayotgan korxonada asbob-uskunalarining smenali ishlash koeffitsientini oshirish imkoniyatini aniqlang.

2. Quyidagi berilgan mahsulot ishlab chiqarish uchun 10 norma-soat rejalashtirilgan, haqiqatga - 12, o'tgan yili esa - 13; A - korxonada - 15, V - korxonada - 10.

3. Mahsulot hajmining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar - mehnat resurslari, mehnat vositalari va mehnat predmetlari omillari tizimi bo'yicha tahliliy formula tuzib, ularning bir-biri bilan uzviy ravishda bog'langanligi ta'riflab bering va tegishli xulosa yozing.

4. Quyida berilgan jadval ma'lumotlariga asosan pirovard ko'rsatkichni aniqlang va uning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni mutlaq farq va zanjirli almashtirish usullari orqali aniqlang va xulosa yozing (ming so'm hisobida).

Ko'rsatkichlar	SHartli belgi	Reja bo'yicha	Haqiqat da
1. Sotilmagan mahsulotning yil boshiga qoldig'i	T1	1000	1500
2. Tovar mahsuloti	M	40000	42000
3. Sotilmagan mahsulotning yil oxiriga qoldig'i	T2	800	900

5. Quyida berilgan jadval ma'lumotlariga asosan umumlashgan ko'rsatkichni aniqlang va uning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni zanjirli almashtirish usuli orqali aniqlang.

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Biznes rejada	Haqiqat da

1. Ishchilarning ro'yxatdagi o'rtacha soni	kishi	130	135
2. Bir ishchi tomonidan bir yilda o'rtacha ishlangan kishi-kunlari.	kun soat	240	210
3. Ish kuni uzunligi		8,00	7,65

4-topshiriq:

Quyida berilgan jadval ma'lumotlariga asosan pirovard ko'rsatkich - tovar mahsuloti hajmini aniqlang va uning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi mehnat omillarini zanjirli almashtirish, ko'rsatkichlarni bajarilishi foizi va o'sish sur'atidagi farq hamda ko'rsatkichlar darajasidagi farq usullari orqali aniqlang. Jadvallarga tegishli xulosalar yozing hamda korxonaning mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish borasida ichki xo'jalik rezervlari summasini aniqlang.

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Biznes-rejada	Haqiqatda
1. Ishchilarning ro'yxatdagi o'rtacha soni	kishi	40	42
2. Bir ishchi tomonidan bir yilda o'rtacha ishlangan kishi kunlari.	kun	237	220
3. Ish kunining uzunligi			
4. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha soatlik ish unumi	soat so'm	8,00	7,70
5. Pirovard ko'rsatkich-tovar mahsuloti	ming So'm	?	?

a) Zanjirli almashtirish usuli

b) Berilgan ko'rsatkichlarning bajarilish foizi darajasidagi farq usuli

No	Ko'rsatkichlar	Ko'rsatkichlarning bajarilishi (%)	Foizda bo'lgan farq (+,-)	Mahsulot hajmiga ta'siri (ming so'm)
A	B	1	2	3
1	Ishchilarning ro'yxatdagi o'rtacha soni		27	
2	Hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan kishi kunlari			
3	Hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan kishi soatlari			
4	Pirovard ko'rsatkich – tovar mahsuloti			

v) Ko'rsatkichlar darajasidagi farq usuli

Ushbu usul zanjirli almashtirish usulining texnik jihatdan eng soddalashtirilgan usulidir. Bizning misolimizda tovar mahsuloti hajmi hisobot yili haqiqatda biznes rejaga nisbatan ? ming so'mga oshgan. Bu o'sishga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

1. Ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi sonining o'zgarishi (hisoblab chiqing).
2. Bir ishchi tomonidan o'rtacha ishlangan kishi – kunlarining o'zgarishi (hisoblab chiqing).
3. Ish kuni uzunligining o'zgarishi (hisoblab chiqing).
4. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi

soatli ish unumining o'zgarishi
(hisoblab chiqing). Omillar
tengligi (balans) ? ming so'm
bo'ladi.

Mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish bo'yicha ichki xo'jalik rezervi
summasi ? ming so'm.

4- topshiriq:

Quyida berilgan jadval ma'lumotlariga asosan uexning mahsulot ishlab
chiqarish bo'yicha kutiladigan oylik biznes-rejaning bajarilishiga baho bering:

Mahsulot turlari	10 kunliklar	Ishlab chiqarish joylari (uchastkalari)		
		№1	№2	№3
Reja bo'yicha «A» mahsuloti	I	20	40	50
	II	30	45	60
«B» mahsuloti	I	15	35	70
	II	20	40	70
Haqiqatda «A» mahsuloti	I	25	30	45
	II	30	40	55
«B» mahsuloti	I	10	35	75
	II	15	35	60

Ko'rsatma:

a) mahsulot turlari bo'yicha biznes rejaning bajarilishi ehtimoli quyidagicha:

	Uchastkalar : №1	№2	№3
«A» mahsuloti	0,1	0,2	0,4
«B» mahsuloti	0,2	0,2	0,3

b) kutiladigan oylik biznes-rejaning uex bo'yicha bajarilishini
hisoblaganda quyidagi matematik
formuladan foydalaning: $R_{ij} = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n P_{ij} \times Q_{ij}$

Bu erda:

$$R_{ij} = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n P_{ij} \times Q_{ij}$$

R_{ij} - mahsulot hajmi bo'yicha rejaning matematik kutilgan bajarilish darajasi;

P_{ij} - i- mahsulot va j – uchastka bo'yicha rejaning bajarilishiga qarab uex
bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilish ehtimoli.

Q_{ij} - i- mahsulot va j – uchastka bo'yicha rejaning bajarilishi.

5- topshiriq:

1. Quyida berilgan jadval ma'lumotlariga asosan korxonada mahsulotni bir maromda
ishlab chiqarilishiga tezkor tahlil usuli bo'yicha baho bering.

O'n kunliklar	Mahsulot ishlab chiqarish (ming so'm)			
	1 – oy		2 – oy	
	Biznes-rejada	Haqiqatda	Biznes-rejada	Haqiqatda
1- o'n kunlik	3300	3800	4200	4000
2- o'n kunlik	3400	3000	4350	4200
3- o'n kunlik	3300	4900	4300	4700
Jami 1 oyda	10000	11700	12850	12900

Ko'rsatma: Har bir o'n kunlikda ishlab chiqarilgan mahsulot ulushini

hisoblab chiqing va olingan natijalarni quyidagi jadvalda aks ettiring hamda xulosa yozing.

O'n kunliklar	Jami ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga nisbatan (ulushi) % hisobida			
	1 – oy		2 – oy	
	Biznes-rejada	Haqiqatda	Biznes-rejada	Haqiqatda
1				
2				
3				
Jami				

2. Quyidagi jadval ma'lumotlariga asosan iste'molchilarga bir maromda mol etkazib berish bo'yicha oylik biznes-rejaning bajarilishiga baho bering.

Mahsulot turlari	Bir oyda mol etkazib berish							
	1- o'n kun		2- o'n kun		3- o'n kun		Jami	
	R eja	H aq.	R eja	H aq.	R eja	H aq.	R eja	H aq.
1. Po'lat prokati	10	12	10	13	10	16	30	41
2. Plastmassalar	5	4	5	3	5	8	15	15
3. Sim	15	11	16	15	15	20	46	51
4. Bronza	8	7	9	6	8	21	26	25

Ko'rsatma: Iste'molchilarga bir maromda mol etkazib berishga baho berish uchun quyidagi koeffitsientni aniqlash kerak:

$$K_{me} = \sqrt{\frac{\sum(X - 100)^2 \times f}{\sum f}}$$

Bu erda: K_{me} – bir maromda mol etkazib bermaslik koeffitsienti; X – hisobot davrida mol etkazib berish biznes-rejasining bajarilish foizi. f – hisobot davrida biznes-reja bo'yicha mol etkazib berish hajmi.

3. Quyidagi jadval ma'lumotlari asosida ishlab chiqarish samaradorligi darajasini korxonalararo taqqoslash usuli orqali aniqlang.

	A	B	Ko'rsatkich
Ko'rsatkichlar	korxonasi	korxonasi	- lar o'rtasi-dagi farq
1. Bir ishlovchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumi (mehnat unumdorligi), so'm	672500	782000	
2. Bir so'mlik tovar mahsulotiga qilingan xarajatlar, tiyin	85,00	83,00	
3. Fond samarasi, so'm	2,15	2,35	
4. Sotilgan mahsulot	22,5	25,5	

rentabellik darajasi, %			

6- topshiriq:

1. Buyumni funktsional tahlil qilish natijalariga baho bering. Buyumni ishlab chiqarishga sarflanadigan xarajatlarni kamaytirish rezervini hamda yillik iqtisodiy samarani aniqlang.

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	FQT o'tkazish gacha	FQT o'tkazgan dan so'ng
1. Buyum massasi	kg	511	427
2. Solishtirma mehnat talablik	norma (meyori)	212	82
3. Solishtirma mehnat talablik (qora metall prokati bo'yicha)	kg	288	219
4. Rentabellik darajasi	%	-14,3	+12,0
5. Xizmat qilish muddati	yil	10	18
6. Yillik iqtisodiy samara	Ming so'm	X	?

Ma'lumot uchun: Ishchining o'rtacha soatli ish haqi 500 so'm 60 tiyin. Qora metall prokati ulgurji bahosi 2600 so'm – bir kg. Biznes- reja bo'yicha 800 dona buyum ishlab chiqarish rejalashtirilgan.

7-topshiriq:

Maxsulot ishlab chikarish va uni sotish topshiriklarini bajarilishini tahlil qiling. Jadval ma'lumotlari asosida xulosa va takliflar yozing.

	Ko'rsatkichlar	O'tgan yil haqi -qiysi	Hisobot yili		O'tgan yilga nisbatan rejalashtirilgan zzzgarish		O'tgan yilga nisbatan haqiqiy o'zgarish		Rejaga nisbatan huzgarish	
			Reja buyicha	Haqiqatda	Mutloq summada	da	Mutloq summada	da	Mutloq summada	da
	2	3	4	5	7		8		9	
	Sotilgan mahsuloti	132400	138600	141750						
	Tovar mahsuloti	134100	140400	142600						
	Yalpi mahsulot	135450	141150	143850						

10-topshiriq:

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib mahsulot sotish reja bajarilishi, shartnoma bo'yicha mahsulot jo'natish toshiriqlarini bajarilishini va mahsulot sotish hajmiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlang. Jadvalga tegishli xulosa va takliflar yozing. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar 9-topshiriq ma'lumotlaridan olinadi.

Ko'rsatkichlar	Reja bo'yicha	Haq iqatda	Farqi	Reja bajarish, %	Mahsulot sotish hajmiga ta'sir etuvchi omillar
A	1	2	3	4	5
Sotilgan mahsulot hajmi Tovar mahsuloti Sotilmay qolgan tovar maxsuloti koldiginiuzgarishi Agarda: A) $1 ko'r > 2 ko'r \llcorner$ » B) $1 ko'r < 2 ko'r \llcorner$ «+» SHartnoma bo'yicha mahsulot etkazib berishni hisobga olgandagi sotish hajmi		136 400			

11-topshiriq

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib assortiment bo'yicha reja bajarish foizini aniqlang. Tahlil natijalari bo'yicha tegishli xulosa va takliflar yozing. ²⁷

Mahsulot nomlari	Mahsulot birligining bahosi, so'mda	Ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori (dona)			Ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati ming sumdan		
		R eja	Ha qi-qatda	Re ja baja-rilishi	R eja	Ha qi-qatda	Belgilan gan assortiment hisobiga
A	1	2	3	4	5	6	7
1 maxsulot	12000	8	85				
2 maxsulot	13200	40	7				
3 maxsulot	8400	1	14				
4 maxsulot	9700	355	40				
1 maxsulot	8850	7	51				
2 maxsulot		80	0				
3 maxsulot		6	60				
4 maxsulot		00	0				

5 maxsulot		1 100	12 20			

12- topshiriq

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib korxonani bir me'yorda mahsulot ishlab chiqarish koeffitsientini aniqlang. Bajarilgan hisoblar natijasi bo'yicha tegishli xulosa va takliflar yozing.

Ko'rsatkichlar	Jami ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, (ming so'mda)	SHu jumladan, o'n kunliklar bo'yicha (ming so'mda)			Jami ishlab chiqarilgan mahsulotga nisbatan %hisobida		
		I O'n kunlik	II O'n kunlik	III O'n kunlik	I O'n kunlik	II O'n kunlik	III O'n kunlik
Jami ishlab chiqarilgan mahsulot Reja bo'yicha	138600				33	33	34
Haqiqatda	141750				27	30	43
IV chorak Reja bo'yicha	35759	11800	11800	1215,9			
Xaqiqatda	37810				28	32	42
Dekabr Reja bo'yicha	11944				33	33	34
Xaqiqatda	12704				28,7	32	40
Jami mahsulot bo'yicha rejani bajarish %							

13-topshiriq:

Quyidagi berilgan jadval ma'lumotlari asosida mehnat unumdorligi ko'rsatkichlarini aniqlang va tahlil qiling.

2. Sanoat ishlab chiqarish xodimlarining ro'yxatdagi o'rtacha soni	O'lchov birligi	Haqiqatda		Mutlaq farq (+, -)
		O'tgan yili	Joriy yil	
3. Jumladan : ishchilar				

4. Hamma ishchilar tomonidan ishlangan kishi-kunlari				
5. Hamma ishchilar tomonidan ishlangan kishi soatlari				
6. Bir ishlovchiga to'g'ri keluvchi yillik ish unumi				
7. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi yillik ish unumi				
8. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi kunlik ish unumi				
9. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi soatlik ish unumi				
Ko'rsatkichlar				
1. Tovar mahsuloti	Ming so'm	505120	558900	

13-

topshiriq

1. Korxonaning asosiy vositalarini tarkibi va harakatini tahlil qiling va xulosa bering.

.s.	Ko'rsatkichlar	Yil boshiga		Yil oxiriga		Farqi (+,-)	
		Ming so'm	%	Ming so'm		Ming so'm	
	V	1	2	3		5	
.	Bino va inshootlar						
.	Ishlab chiqarish asbob-uskunalari						
.	Boshqa asosiy vositalar						
	Jami			27			

2. Korxonaning asosiy vositalarining texnik holatini ifodalovchiko'rsatkichlarni hisoblab

.s	Ko'rsatkichlar	O'lc h ov birligi	Yil boshi	Y il oxiri	O'zg arishi (+,-)
	V	S	1	2	3
.	Asosiy vositalarning eskirish Koeffiçienti				
.	Asosiy vositalarning yangilanish koeffiçienti				
.	Asosiy vositalarning chiqib ketish koeffiçienti				
.	Asosiy vositalarning yaroqlilik koeffiçienti				
.	Asosiy vositalarning chiqib ketishining o'rnini qoplash koeffiçienti				

toping va tegishli xulosa bering.

14-topshiriq:

Quyida berilgan jadval ma'lumotlari asosida asosiy ishlab chiqarish fondlaridan samarali foydalanish ko'rsatkichlarini aniqlang va tahlil qiling.

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Haqiqatda		Mutlaq farq (+, -)
		O'tgan yili	Jori yil	
1. Tovar mahsuloti	Ming so'm	50 5120	55890 0	
2. Sanoat ishlab chiqarish asosiy fondlarining o'rtacha yillik qiymati	--	48 7940	53145 0	
3. Fond samarasi	So'm-tiyin			
4. Fond sig'imi	--			

15-

topshiriq:

Quyida berilgan jadval ma'lumotlariga asosan materiallardan samarali foydalanishga baho bering.

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Haqiqatda		Mutlaq farq (+, -)
		O'tgan yili	Joriy yili	
1. Moddiy xarajatlar	m/so'm	263540	285760	
2. Tovar mahsuloti	--	505120	558900	
3. Material samarasi (0,01 aniqlikda)	So'm-tiyin			
4. Material sig'imi (0,0001 aniqlikda)	So'm-tiyin			

16-

topshiriq:

1. Quyida berilgan ma'lumotlarga asosan tovar mahsuloti hajmini ko'paytirish bo'yicha yig'ma (komplekt) rezerv summasini aniqlang.

Rezervlarni turlari	Summasi(ming so'm)
1. Ishchilarni kun bo'yi bo'sh turib qolishini bartaraf qilish	250
2. Qimmatbaho rangli metallarni plastmassalar bilan almashtirish	400
3. Asbob-uskunalarining smenali ishlash koeffitsientini oshirish	440
4. Asosiy materiallardan tushadigan chiqitlarni kamaytirish	100
5. Asbob-uskunalarini bo'sh turib qolishini kamaytirish	120
6. Ishchilarni smenalar ichidagi bo'sh turib qolishini bartaraf qilish	90

17- topshiriq:

Quyidagi berilgan jadval ma'lumotlariga asosan tovar mahsuloti hajmiga ta'sir qiluvchi mehnat omillarini berilgan ko'rsatkichlarning bajarilish foiz darajasidagi farq usuli orqali ichki xo'jalik rezerv summasini aniqlang.

Tartib soni	Ko'rsatkichlar	Ko'rsatkichlarning bajarilish foizi (%)	Foiz da bo'lgan farq (+,-)	Mahsulot hajmiga ta'siri (2us.77720: 100) (ming so'm.his)
1	Ishchilarning ro'yxatdagi o'rtacha soni	99,42	?	?
2	Hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan kishi kunlari	98,84	?	?
3	Hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan kishi soatlari	97,20	?	?
4	Tovar mahsuloti	100,96	?	?
	Jami	X	+0,96	+748

Ma'lumot uchun: 77720 ming so'm – biznes reja bo'yicha tovar mahsuloti hajmi.

18- topshiriq:

Quyidagi berilgan jadval ma'lumotlariga asosan tovar mahsuloti hajmiga ta'sir qiluvchi mehnat vositalari omillarini mutlaq farq usuli orqali toping va ichki xo'jalik rezerv summasini aniqlang.

Tartib soni	Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Biznes-reja bo'yicha	Haqiqatda	Mutlaq farqi (+,-)
A	B	1	2	3	4
1	Tovar mahsuloti	Ming so'm	77720	78468	+748
2	Ishlangan dastgoh-soatlar	Ming so'm	12278	12175	-103
3	Bir dastgoh-soatga to'g'ri keluvchi unumdorligi	so'm, tiy	?	?	?

20 – topshiriq:

Quyidagi berilgan jadval ma'lumotlariga asosan tovar mahsuloti hajmining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi mehnat buyumlari omillarini integral usuli orqali toping va ichki xo'jalik rezerv summasini aniqlang.

Tartib soni	Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Biznes-rejada	Haqiqatda	Mutlaq farq (+,-)
A	B	V	1	2	3
1	Moddiy xarajatlar	Mingso'm	42357 28	43123	+766

21- topshiriq:

1. 18, 19, 20 – topshiriqlarning echimi asosida tovar mahsuloti ishlab chiqarish hajmini oshirish bo'yicha komplekt rezerv summasini hisoblang.

1	Mehnat omillari	?	18-topshiriq
2	Mehnat vositalari omillari	?	19-topshiriq
3	Mehnat buyumlari omillari	?	20-topshiriq
4	Mahsulot ishlab chiqarishni oshirish bo'yicha komplekt rezerv	?	X

.s	Koeffitsientlar	Hisoblash formulasi	Me'yori	Yil bo'shiga	Yil Oxi riga	Normadan farq (+,-)
	B	V	G	1	2	3
.	Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti	480:400	≥ 0.5			
.	Moliyaviy qaramlik koeffitsienti	400:480	≥ 2			
.	Moliyaviy barqarorlik koeffitsienti	480:770	≥ 1			
.	Qarzga olingan va o'z mablag'lari nisbati koeffitsienti	770:480	≤ 1			
.	Amortizatsion jamg'arish koeffitsienti	$\frac{011+021}{010+020}$	≥ 0.5			
	O'z aylanma	480+570+	$\geq 0.$			

21-18pshiriq:

Korxonaning moliyaviy barqarorlik koeffitsientlarini aniqlang. Jadvalga tegishli xulosa yozib takliflar bering. Ma'lumotlar moliyaviy hisobotning 1-shaklidan («Buxgalteriya balansi) olinadi.

.	mablag'lari bilan ta'minlanishi koeffitsienti	580-130:390	2			
.	O'z-o'zini moliyalashtirish	$\frac{320}{012+100}$	-	•		
.	Uzoq muddatga jalb qilingan qarz mablag'lari	$\frac{580+580:390+}{570+580}$	≤ 0.45			

.	Asosiy va tovar-moddiy zahiralarning korxonada tutgan salmog'i	$130+140:4000$	≥ 0.5			
0.	Jami mulkda asosiy vositalarning ulushi	$130:140$	≥ 0.3			
1.	Joriy aktivlarni qarzga olingan kapitalga nisbati	$390:770$	≥ 1			
2.	Kreditorli himoyalash koeffitsienti	$250+270.1\text{sh}+110.4\text{sh}.4\text{sh}.:110\text{№}4$	-			
3.	Foizni qoplash koeffitsienti	$1\text{sh}.240+4\text{sh}.110:4\text{sh}.110$	-			

22-topshiriq

Korxonaning to'lov qobiliyati koeffitsientlarini hisoblab toping va ularni quyidagi jadvalda aks ettiring. Jadvalga tegishli xulosa yozib tavsiyalar bering. Ma'lumotlar moliyaviy hisobotning 1-shaklidan («Buxgalteriya balansi») olinadi.

№	Koeffitsientlar	Hisoblash formulasi	Me'yori	Yil bo'shiga	Yil oxiriga	Me'yordan farq (+,-)
	1	2	3	4	5	6
.	Mutloq to'lov qobiliyati koeffitsienti	$\frac{320+370}{600}$	≥ 0.2 ≤ 0.7	28		
.	Oraliq (muddatli) to'lov qobiliyati koeffitsienti	$\frac{320+370+210}{-211:600}$	≥ 0.7 ≤ 2.0			
.	Joriy (umumiy) to'lov qobiliyati koeffitsienti	$\frac{390}{600}$	≥ 2.0 ≤ 3.0			
	Qoplash koeffitsienti	$\frac{140}{600}$	≥ 1.0			

.	Debitorlik va kreditorlik qarzlari nisbati koeffitsienti	$\frac{210}{601}$	≤ 1.0			
.	Qisqa muddatli majburiyatlarni o'z aylanma mablag'lar bilan qoplash koeffitsienti	$\frac{480+570+580-130}{600}$	≥ 0.5			

23-topshiriq

Aylanma mablag'larning aylanishini tahlil eting va aylanish davrini o'zgarishi hisobiga erishilgan iqtisodiy natijani hisoblab toping. Jadvalga tegishli xulosa va takliflar bering. Ma'lumotlar moliyaviy hisobotning 1-shaklidan olinadi («Buxgalteriya balansi»)

.s	Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili	O'zgarishi (+,-)
	1	2	3	4
.	Sof tushum, ming so'm			
.	Aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qoldig'i, ming so'm			
.	Aylanma mablag'larning aylanish koeffitsienti, marta			
.	Aylanma mablag'larning aylanish kuni, kun			
.	Aylanma mablag'larning aylanish kunining tezlashuvi yoki sekinlashuvi natijasida oborotdan bo'shatilgan yoki qo'shimcha jalb etilishi			
	kunda	x	X	
	Summada, ming so'm	x	X	

24-topshiriq.

1. Buxgalteriya balansi (1-shakl), "Debitorlik va kreditorlik qarzlari haqidagi ma'lumotnoma" (2a-shakl)lari asosida debitorlar va kreditorlar tarkibini o'rganing.
2. Buxgalteriya balansi ma'lumotlari asosida debitorlik va kreditorlik qarzlari tarkibi, dinamikasi va holatini tahlil eting.

T.s	Debitorlik qarzlari	Yil boshiga	Yil oxiriga	.s	Kreditorlik qarzlari	Yil boshiga	Yil oxiriga
1	2	3	4		6	7	8
1.				.			
2.				.			
3.				.			
4.				.			
	Jami debitorlik qarzlari				Jami kreditorlik qarzlari		

	Passiv qoldiq				Aktiv qoldiq		
	Balans				Balans		

25-topshiriq:

Debitorlik va kreditorlik qarzlari holati haqidagi ma'lumotnoma (2a-shakl) hisoboti asosida jami qarzlarda muddati o'tgan qarzlarni tutgan ulushini aniqlang (26,27-topshiriqlar). Debitorlik qarzlari undirish, kreditorlik qarzlari pasaytirish yo'llarini belgilang va umumiy xulosa bering.

soni	Ko'rsatkichlar	umma, m ing so'm	jumladan muddati o'tgan		umma, m ing so'm	muddati o'tgan	
			S umma m ing so'm	U mumiy qarzga nisba- ta n		Sum m aming so'm	U mumiy qarzga nisba- ta n
	A	1	3	4	5	7	8
	Jami						

26-

topshiriq:

T artib soni	Ko'rsatkichlar	S umma, m ing so'm	Umumiy qarz		S umma, m ing so'm	Respublikadan tashqari qarz	
			S umma m ing so'm	U mumiy qarzga nisba- ta n		Sum m aming so'm	U mumiy qarzga nisba- ta n
	A	1	3	4	5	7	8
	Jami						

27-topshiriq.

Debitorlik qarzlarni joriy aktivlarda va sof tushumda tutgan ulushini aniqlang va uni yil boshiga nisbatan o'zgarish sabablarini aniqlang

28-**topshiriq**

.s	Ko'rsatkichlar	Yil boshiga	Yil oxiriga	Far qi (+,-)
	V	1	2	3
.	Sof debitorlik qarzlari, (ming so'm)			
.	Debitorlik qarzlari aylanishi koeffitsienti, marta			
.	Debitorlik qarzlarni aylanishi kuni, Kun			
.	Debitorlik qarzlarni sof tushumdagi ulushi, tiyin			
.	Debitorlik qarzlarni joriy aktivlar tarkibidagi ulushi, %			

Aylanma mablag'larni joriy kreditorlik qarzlari bilan qoplanishini tahlil qiling va xulosa yozing.

.s	Ko'rsatkichlar	Yil boshiga	Yil oxiriga	Far qi (+,-)
	V	1	2	3
.	Kreditorlik qarzlari, (ming so'm)			
.	Kreditorlik qarzlarni aylanishi koeffitsienti, marta			
.	Kreditorlik qarzlarni aylanishi kuni, kun			
.	Ishlab chiqarish tannarxida kreditorlik qarzlarni ulushi, %		28	
.	Kreditorlik qarzlarni bir kunlik sotish hajmiga nisbati, kun			
.	Debitorlik va kreditorlik qarzlari nisbati, me'yori ≤ 1			
.	Jami majburiyatlarda kreditorlik qarzlarni ulushi, %			

29-**topshiriq:**

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, mahsulot sotishdan tushgan yalpi foyda miqdorini aniqlang. So'ngra jadvalga xulosa yozib, foyda miqdorini oshirish bo'yicha rezervlarni ko'rsating. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotini 2-shakli va qo'shimcha ma'lumotlardan olinadi.

Ko'rsatkichlar	Haqiqa tda o'tgan yil yil	Haqiqa tda sotilgan mahsulot hajmi, baza bahosi va tannarxida	Haqiqat da hisobot yil
B	1	2	3
Mahsulot sotishdan kelgan sof tushum		43950	
Sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tananrxsi		26375	
Sotishdan olingan yalpi foydv (zarar)			

30-

topshiriq.

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, asosiy faoliyat bo'yicha foyda miqdorini aniqlang. So'ngra jadvalga xulosa yozib, foyda miqdorini oshirish bo'yicha rezervlarni ko'rsating. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotini 2-shakli va qo'shimcha ma'lumotlardan olinadi.

Ko'rsatkichlar	Haqiqa tda o'tgan yil	Haqiqatd a hisobot yil	O'zgar ishi (+, -)
YAlpi foyda			
Davr xarajatlari			
Asosiy faoliyatning boshqa daromadlari			
Asosiy faoliyatning boshqa xarajatlari			
Operaçion foyda (zarar)			

31-

topshiriq

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, umumxo'jalik faoliyat bo'yicha foyda miqdorini aniqlang. So'ngra jadvalga xulosa yozib, foyda miqdorini oshirish bo'yicha rezervlarni ko'rsating. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotini 2-shakli va qo'shimcha ma'lumotlardan olinadi.

Ko'rsatkichlar	Haqiqa tda o'tgan yil	Haqiqatd a hisobot yil	O'zgar ishi (+,-)
Operaçion foyda (zarar)			
Moli yaviy faoliyatning daromadlari, jami			
Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar			
Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa daromadlar.			
Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar.			

	Umumxo'jalik faoliyati foydasi (zarar)			

32-topshiriq:

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, soliq to'lashdan oldingi foyda miqdorini aniqlang. So'ngra jadvalga xulosa yozib, foyda miqdorini oshirish bo'yicha rezervlarni ko'rsating. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotini 2-shakli va qo'shimcha ma'lumotlardan olinadi.

	Ko'rsatkichlar	Haqiqatda o'tgan yil	Haqiqatda hisobot yil	O'zgarishi (+,-)
.	Umumxo'jalik faoliyatidan kelgan foyda (zarar)			
.	Favqulodda foyda			
.	Favqulodda zarar			
.	Soliq to'laganga qadar foyda (zarar)			

33-topshiriq:

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, sof foyda miqdorini aniqlang. So'ngra jadvalga xulosa yozib, foyda miqdorini oshirish bo'yicha rezervlarni ko'rsating. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotini 2-shakli va qo'shimcha ma'lumotlardan olinadi.

	Ko'rsatkichlar	Haqiqatda o'tgan yil	Haqiqatda hisobot yil	O'zgarishi (+,-)
.	Soliq to'laganga qadar foyda (zarar)			
.	Foyda solig'i			
.	Boshqa soliq va to'lovlar		28	
.	Sof foyda (zarar)			

34-topshiriq:

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, korxonada balans rentabellik darajasini va o'sish sur'atiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlang. So'ngra jadvalga xulosa yozing. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotning 1 va 2 shakli hamda qo'shimcha ma'lumotlardan olinadi.

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	O'tgan yil	Hisobot yil	Farqi (+,-)

1.Sof foyda 2.Joriy aktivlar summasi A)yil boshiga bo'lgan summasi B)yil oxiriga bo'lgan qoldig'i V)o'rtacha miqdori 3.Aktivlarning rentabellik darajasi	Ming so'm Ming so'm Foiz hisobida			

35-topshiriq:

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, sotilgan mahsulotlar rentabellik darajasini va ungata'sir qiluvchi omillarni aniqlang. Jadvalga xulosa yozing. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotning 1 va 2 shakllaridan va qo'shimcha ma'lumotlardan olinadi.

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	O'tgan yil	Hisobot yil	Farqi (+.-)
1.Sof foyda 2.Sotishdan olingan sof tushum 3.Sotilgan mahsulotlar rentabellik darajasi	Ming so'm Ming so'm Foiz hisobida			

36-topshiriq:

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, xususiy kapitalning rentabellik darajasini va unga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlang. Jadvalga xulosa yozing. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotning 1 va 2 shakllaridan va qo'shimcha ma'lumotlardan olinadi.

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	O'tgan yil	Hisobot yil	Farqi (+.-)
1.Sof foyda. 2.Xususiy kapitalning o'rtacha miqdori A) yil boshiga bo'lgan miqdori B)yil oxiriga bo'lgan miqdori V)o'rtacha miqdori 3.Xususiy kapitalning rentabellik darajasi	Ming so'm Ming so'm Foiz hisobida			

37-topshiriq:

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, korxonaning o'ziga tegishli mablag'lar tenrtabellik darajasini aniqlang va taqqoslama tahlil qiling. Jadvalga xulosa va takliflar yozing.yozing.Tahlil uchun kerakli ma'lutmotlar yillik hisobotning 1 va 2 shakllaridan va qo'shimcha ma'lumotlardan olinadi.

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	O'tgan yil	Hisobot yil	Farqi (+.-)
1.Sof foyda.	Ming so'm			
2.Balansning passiv qismi 1bo'limining jami summasi	Ming so'm			
3.O'ziga tegishli mablag'lar rentabelligi	Foiz hisobida			

38-topshiriq:

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, korxonaning mulkining rentabellik darajasi va unga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlang. Jadvalga xulosa yozing. Tahlil uchun kerakli ma'lutmotlar yillik hisobotning 1 va 2 shakllaridan va qo'shimcha ma'lumotlardan olinadi.

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	O'tgan yil	Hisobot yil	Farqi (+.-)
1.Sof foyda.	Ming so'm			
2.Balansning jami summasi	Ming so'm		29	
3.Korxonaning mulkining rentabelligi	Foiz hisobida			

39-topshiriq:

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, bitta akçiyaning rentabellik darajasi va unga ta'sir

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	O'tgan yil	Hisobot yil	Farqi (+.-)
1.Sof foyda. 2.Muomaladagi akçiyalar soni 3.Bitta akçiyaning rentabellik darajasi	Ming so'm dona Foiz hisobida			

qiluvchilarni aniqlang.
Jadvalga

xulosa yozing. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotning 1 va 2 shakllaridan va qo'shimcha ma'lumotlardan olinadi.

40-topshiriq:

Bir necha hafta mobaynida tadbirkor G. va auditor viloyatlar bo'ylab sayohat qilmoqda. Tadbirkor G. sayohati davomida turli xil korxonalarda hissa qo'shish imkoniyatini qidirmoqda. Auditor tadbirkorga kapital qo'yish borasida maslahatlar berishi hamda tadbirkor bilan sherikchilik asosida tashkil qilingan korxonaning yillik hisobotini tekshiruvdan o'tkazishi zarur.

Yillik hisobotni tekshirayotganda auditorlarning mustaqillik tamoyilidan kelib chiqqan holda auditorga ham maslahatchi ham auditor deb baho berish mumkinmi?

41-topshiriq:

Auditor buyurtmachilaridan birining hali e'lon qilinmagan balansini auditorlik firmaning boshlig'i boshqa xodimlari bilan muhokama qilmoqda. Bu holatda sir saqlash majburiyati buzilganmi?

42-topshiriq:

Yillik hisobotni tekshirish jarayonida auditor buyurtmachi tomonidan raqobatbardosh korxonaga sotib olinayotganligini aniqladi. Agar bu ma'lumotlar ma'lum bo'lsa, raqobatbardosh korxonaga akçiyalari kursi oshadi. Auditor vositachi tomonidan korxonaga akçiyalarini sotib olishga qarshi emas va shu tarzda u ko'proq foyda olish imkoniyatini qidirmoqda. Bunday holatda u o'zining professionallik majburiyatini buzmayaptimi?

43-topshiriq:

Audit o'tkazish jarayonida bosh auditor oddiy auditorga audit o'tkazilayotgan korxonaning soliqlar bo'yicha hisob-kitoblarini O'zbekiston Respublikasi Soliq qonunchiligiga asosan tekshirib chiqish yuzasidan topshiriq berdi. Tekshirish tugagach, oddiy auditor soliqlar bo'yicha hisob-kitoblarda hech qanday xato aniqlanmaganligini ma'lum qildi. Audit jarayonida bir haftadan so'ng hisobot tayyorlandi. Ikki oy o'tgandan so'ng soliq inspektori tomonidan tekshirish o'tkazilib, soliq hisob-kitoblari bo'yicha bir qator kamchiliklarni aniqladi. SHunga ko'ra, korxonaga, hisoblangan soliqlarni va jarimalarni to'lashi zarur bo'ldi. Mijoz qonuniy asosda auditorlik tashkilotiga nima sababdan bu xato-

kamchiliklar tekshirish paytida aniqlanmaganligi haqida murojaat qildi. Bu holatga qanday baho berasiz?

44-topshiriq:

Sug'urta kompaniyasi auditorlik firmasiga audit o'tkazishni taklif qildi. Ammo auditorlar orasida sug'urta kompaniyasi faoliyatini yaxshi biladigan mutaxassis yo'q. Bu holatda auditorlik firmasi taklifni qabul qiladimi?

45-topshiriq:

Qandolatchilik fabrikasi boshqa bir auditorlik firmasi bilan shartnomani buzib sizning auditorlik firmangiz bilan shartnoma tuzmoqchi. Bu holatda siz nima qilasisiz?

46-

topshiriq:

Siz faoliyat yuritayotgan auditorlik firmasiga televizor ishlab chiqarayotgan korxonadan audit o'tkazish yuzasidan taklif tushdi. Sizning turmush o'rtog'ingiz bu kompaniyada tovarlar sotish bo'yicha menedjer lavozimida faoliyat ko'rsatadi. Sizning firmangiz bu taklifni qabul qila oladimi?

47-topshiriq:

Sizning auditorlik firmangiz mijozga moliyaviy hisobot tayyorladi. Uch haftadan so'ng mijoz telefon orqali qaysidir hujjatda xatoga yo'l qo'yilganligini e'lon qildi. Xatoni yuzaga kelmasligi borasida qanday sifat nazorati tadbiri amalga oshirilishi lozim.

48-topshiriq:

"AVS" auditorlik tashkiloti 3 yil oldin tashkil etilgan. U hozirgi kunga qadar kattalashib ketgan va o'z filliallariga ega. Firma auditorlik xizmati ko'rsatadi va qo'shimcha ravishda Soliq Qonunchiligi masalalari bo'yicha maslahatlar beradi. Bu maslahatlar auditorlik xizmatining ulushini yanada oshiradi.

49-topshiriq:

"AVS" auditorlik firmasining auditori Axmedov A.I. o'zining malakaviy xizmati to'g'risida matbuotda va radioda reklama qilib, mahoratlilik darajasi va boshqa auditorlarga nisbatan yuqori malakali ekanligini e'lon qildi. SHuning bilan birgalikda xizmati uchun to'lanadigan summani ham oshkor qildi.

Auditor Axmedov A.I.ga kasbiy etik me'yorlariga rioya qilgan holda qanday bo'lishiga maslahat bering.

50-topshiriq:

"AVS" auditorlik firmasining 3 kishidan iborat auditorlari XXX korxonasini auditdan o'tkazmoqda. Auditorlardan biri korxonada bosh direktori muoviniga yaqin qarindoshchiligi borligi aniqlandi.

Bunday holda auditning etik me'yorlariga zid bo'ladimi?

51-topshiriq:

"A" korxonada audit o'tkazildi. Auditorlar tomonidan kamchiliklar aniqlanmadi. Korxonada rahbarlari tomonidan auditorlarga qimmatbaho sovg'alar berildi.

Auditorlar bunga qanday qarashlari lozim?

52-topshiriq:

"K" korxonasiida audit qilish natijasida Soliqlardan kam to'langanligi ma'lum bo'ldi. Uni yashirish maqsadida korxonada direktori har bir auditorga dam olish uchun yo'llanmalar taklif qildi va ulardan ijobiy auditorlik xulosa berishlarini iltimos qildi.

Bunday holatda auditorlar qanday harakat qilishlari lozim?

53-topshiriq:

Xo'jalik ob'ektining qiziqtirgan savollariga maslahat berish. Maslahat berishni yozma ravishda rasmiylashtirish lozim.

Javoblar aniq, qisqa va me'yoriy hujjatlardan misollar keltirib yozilishi kerak.

Muammoli savollar.

1. Joriy hisobot davriga tegishli, hisobot tuzilganga qadar aniqlangan xatolarni buxgalteriya hisobotida qanday aks ettiriladi?
2. Joriy hisobot davrida aniqlangan o'tgan yillardagi xatolar hisobda qanday aks ettiriladi?
3. Korxonada turli faoliyat bilan shug'ullanadigan bo'lsa foyda solig'i bazasi qanday aniqlanadi?
4. Transport vositasiga 100% eskirish hisoblangan bo'lib shartnoma bahosida 184000 so'mga sotib olingan. Bu transport vositasiga amortizatsiya hisoblash kerakmi? Transport vositasini asosiy vositalar tarkibiga qo'shilganda qanday buxgalteriya provodkalari beriladi?
5. Korxonada telefon o'rnatish va uning xizmati, kommutator xizmati, o't o'chirish sistemasi, signalizatsiya moslamalari xarajatlari qanday xarajatlar tarkibida hisobga olinadi?
6. Yilning natijasi bo'yicha o'tkaziladigan majburiy auditorlik ²⁹ xizmati uchun to'lov sarflari qaysi xarajatlar tarkibida hisobga olinadi va soliqqa tortish bazasiga qo'shiladimi?
7. Temir yo'l chiptasida temir yo'l ta'rifi va sug'urta summasi ko'rsatilgan QQS summasini qanday ajratish mumkin. Temir yo'l chiptasining jami summasidanmi yoki temir yo'l ta'rifi summasidanmi?
8. SHo''ba korxonada alohida balans va hisob-kitob schetiga ega. Nizom talablariga ko'ra o'zining tushumini bosh korxonaga pul ko'chirish orqali o'tkazib berish kerak. Bosh korxonaga naqd pulda belgilangan limitda ortiqcha to'lash huquqiga egami?
9. Xo'jalik shartnomasi shartlarini bajarmaganlik uchun jarima summalari qaysi mablag'lar hisobidan qoplanadi?

10. Ustav kapitalidagi xorijiy ta'sischilarning ulushini baholash tarkibi qanday amalga oshiriladi?
11. Kichik korxonalarida yagona soliq to'lash kriteriyalari qanday tartibda amalga oshiriladi?
12. SHo''ba korxonalar va qaram korxonalarni tuzishda qaysi me'yoriy hujjatlarga asoslanadi?
13. Safar xizmati xarajatlarini hisobdan chiqarish tartibi qanday amalga oshiriladi?
14. Xorijiy mamlakatlar bo'yicha safar xizmatlarini hisoblash va hisobdan chiqarish xususiyati qanday amalga oshiriladi?
15. Vakillik xarajatlari me'yorlari va ularni hisobdan chiqarish qanday amalga oshiriladi?
16. Reklama xarajatlari me'yorlari va hisobdan chiqarish tartibi qanday amalga oshiriladi?
17. Kadrlar tayyorlash xarajatlari qanday hisobdan chiqariladi?
18. Asosiy ishlab chiqarishdagi ishchilar uchun berilgan moddiy yordam pullari mahsulot tannarxiga kiritiladimi?
19. Kredit foizi summaları mahsulot tannarxiga kiritiladimi?
20. Korxonalar investitsiya uchun qilingan sarf xarajatlari, jumladan sotib olingan asosiy vositalar qaysi qiymatda (boshlang'ich yoki qoldiq) soliq solish bazasidan imtiyoz sifatida chegirib tashlanadi?
21. Asosiy vositalar boshqa tashkilotlarga sotilganda qanday tartibda va qaysi qiymatidan QQS to'lanadi?
22. Tekinga olingan asosiy vositalarga eskirish hisoblanadimi?

“IQTISODIY TAHLIL” FANI BO‘YICHA UMUMIY NAZORAT SAVOLLARI

1. Iqtisodiy tahlilning asosiy prinsiplari.
2. Iqtisodiy tahlilning predmeti.
3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy tahlilning ahamiyati.
4. Iqtisodiy tahlilning usuli (metodi) va uning o‘ziga xos xususiyatlari.
5. Iqtisodiy tahlilda taqqoslash usulining qo‘llanilishi.
6. Zanjirli bog‘lanish usulining mohiyati.
7. Operativ (tezkor) tahlil.
8. Iqtisodiy tahlil – boshqaruv tizimining maxsus funksiyasi.
9. Iqtisodiy tahlilning mazmuni.
10. Moliyaviy natijalar haqida tushuncha, uning ahamiyati va vazifalari.
11. Iqtisodiy tahlilning boshqa iqtisodiy fanlar bilan bog‘liqligi.
12. Texnika - iqtisodiy tahlil.
13. Funksional – qiymat tahlili.
14. Moliya – iqtisodiy tahlil usuli.
15. Iqtisodiy tahlilning bosqichlari.
16. Diterminlashgan omillar (mutloq farq) usulini qo‘llash usuli.
17. Iqtisodiy tahlilda taqqoslash usulining qo‘llanilishi.
18. Operativ (tezkor) tahlilni o‘tkazish usuli.
19. Analitik hisoblar va tahlil natijalarini rasmiylashtirish.
20. Mahsulot sifatini tahlil qilish usuli.
21. Iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan ma’lumotlar manbalarini to‘g‘riligini tekshirish usullari.
22. Iqtisodiy tahlilning ichki xo‘jalik rezervlari aniqlashdagi ahamiyati.
23. Istiqbolli tahlil.
24. Iqtisodiy tahlilning vazifalari.
25. Korxonaning ishlab chiqarish resurslarini tahlil qilish usuli.
26. Moddiy resurslardan samarali foydalanishni tahlil qilish usuli.
27. Asosiy fondlardan olinadigan samarani tahlil qilish usuli.
28. Taqqoslama tahlil.
29. Mehnat unumdorligini tahlil qilish usuli.
30. Mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish ko‘rsatkichlarini tahlil qilish usuli.
31. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga qaratilgan rezervlarni turkumlash.(komplekt rezervni aniqlash usuli).
32. Korxonaning faoliyatini ifodalovchi hajm ko‘rsatkichlari va ularni tahlil qilish usuli.
33. Korxonaning moliyaviy natijalarini tahlil qilish usuli. 29
34. Korxonalarning xo‘jalik faoliyatini bilish jarayonida “induksiya” va “deduksiya” usullarini qo‘llash.
35. Tahlil qilinayotgan obyektlarning xo‘jalik faoliyatini o‘rganishda “analiz” va “sintez” o‘rtasidagi nisbat .
36. Tahliliy jarayonlarni o‘rganishda bilish nazariyasi 3 bosqichini qo‘llash.
37. Deduksiya va induksiya usulini ahamiyati.
38. Guruhlashtirish usulini ahamiyati.
39. Iqtisodiy tahlilning metodiga ta’rif berish xususida mavjud munozarali masalalar.
40. Iqtisodiy tahlil va bilish nazariyasi.
41. Iqtisodiy tahlil amaliy fan.
42. Iqtisodiy tahlil va iqtisodiy nazariya.
43. Fanlar tizimida iqtisodiy tahlilning tutgan o‘rni.
44. Iqtisodiy tahlil va audit.
45. Iqtisodiy tahlil dasturini tuzish.

46. Iqtisodiy tahlilning asosiy axborot manbalari.
47. Iqtisodiy tahlilda qatnashadigan subyektlar.
48. Tahlil natijalarini umumlashtirish.
49. Iqtisodiy tahlil uchun materiallarni tayyorlash.
50. Analitik hisoblar va tahlil natijalari.
51. Rentabellik ko'rsatkichlari tizimi va ularni aniqlash usuli.
52. Korxonaning xo'jalik faoliyatini tahlil qilish materialistik dialektikasining muhim xususiyati.
53. Tahlilning kompleks xususiyati va uning muayyan ko'rinishi.
54. Xo'jalik faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar tushunchasi. Tahlilda qo'laniladigan omillarni turkumlash.
55. Iqtisodiy ko'rsatkichlar tushunchasi. Tahlilda qo'llaniladigan ko'rsatkichlarni turkumlash.
56. Korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini kompleks tarzda baholash.
57. Moliyaviy tahlil manbalari.
58. Mexnatga haq tulash fondidan foydalanishni tahlili.
59. Maxsulotni bir meyorda ishlab chiqarishni tahlil qilish.
60. Mahsulot ishlab chiqarishni turlari va assortimenti buyicha bajarilishini tahlil qilish.
61. Mahsulot tannarxini tahlil qilish usuli.
62. Moliyaviy natijalarning shakllanishi va ularning turlari
63. To'lov qobiliyati ko'rsatkichlari va ularning tahlili.
64. Moliyaviy natijalar haqida tushuncha, uning ahamiyati va vazifalari.
65. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga qaratilgan rezervlarni turkumlash (komplekt rezervni aniqlash usuli).
66. Korxonada mablag'larining aylanish ko'rsatkichlarini tahlil qilish.
67. Yuqori tashkilot, statistika, moliya, soliq va bank tomonidan korxonalarda o'tkaziladigan tahlilning o'ziga xos xususiyatlari.
68. Xarajatlarni guruhlarga ajratish.
69. Korxonaning likvidlik (to'lov qobiliyatini) ifodalovchi ko'rsatkichlarni tahlili.
70. Debitorlik va kreditorlik qarzlarni tahlil qilish usuli.
71. Buxgalteriya balansi aktiv qismining tarkibi va tuzilishi.
72. Buxgalteriya balansi passiv qismining tarkibi va tuzilishi.
73. Tannarxni pasaytirishning ahamiyati.
74. Iqtisodiy tahlilning predmetiga ta'rif berish xususida mavjud munozarali masalalar.
75. Maxsulotni sotish ko'rsatkichining korxonada faoliyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini tutgan o'rni.
76. Auditning paydo bo'lishi va rivojlanishi to'g'risida nima bilasiz?
77. Audit va auditorlik faoliyatining mohiyatini qanday tariflaysiz?
78. O'zbekiston Respublikasining moliyaviy nazorat tizimida auditning tutgan o'rni qanday?
79. Audit oldiga qanday maqsad va vazifalar qo'yilgan? 29
80. Auditorlik faoliyatining qanday rivojlanish bosqichlari mavjud?
81. Tasdiqlovchi audit nima?
82. Maqsadli sistemali audit nima?
83. Tavakkalchilikka asoslangan auditga qanday tarif berasiz?

«Iqtisodiy tahlil» fanidan GLOSSARIY

Analiz - yunoncha «analysis» soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, «bir butunni boʻlaklarga boʻlib oʻrganish» degan maʼnoni anglatadi yoki biror jarayonni oʻrganishda umumiylikdan xususiylik sari tadqiq qilish tushuniladi.

Sintez - yunoncha «synthesis» soʻzidan olinib, umumlashtirish degan maʼnoni bildiradi yoki biror obyekt (hodisani, jarayonni) oʻrganishda xususiylikdan umumiylik sari tadqiq tushuniladi.

Deduksiya - tadqiqot yoki biror obyekt (hodisani, jarayonni) oʻrganishda umumiylikdan xususiylik sari oʻtilishi tushuniladi.

Induksiya - tadqiqotni yoki biror obyekt (hodisani, jarayonni) xususiylikdan umumiylik sari oʻtilishi tushuniladi.

Boshqaruv tamoyillari - iqtisodiyotning barcha sohalarini boshqarish tizimining tuzilishi va amal qilinishini belgilab beruvchi asosiy qoida.

Boshqaruv tizimi - boshqarishning maqsadlari, tarkibi, shakli va usullari majmuasi. U dinamik boʻlib, ijtimoiy - iqtisodiy sharoitlar oʻzgarishi bilan uning unsurlarini aniq mazmuni ham oʻzgaradi.

Metod (usul) - yunon tilidan olingan boʻlib, tabiat hamda jamiyatda sodir boʻlayotgan hodisa va jarayonlarni oʻrganish va bilish usulidir. Muayyan fanning predmetini oʻrganish usuli.

Metodologiya (uslubiyat) - muayyan fanning predmetini tugatish usuli, unda qoʻllaniladigan yondashuvlar, usullar majmuasi.

29

Ichki xoʻjalik rezervlar(imkoniyatlari) - xoʻjalik yuritish samaradorligini oshirish imkoniyatini aniqlashda ijobiy taʼsir etuvchi omillar harakatini kuchaytirish va ularning salbiy taʼsirini tugatish tushuniladi.

Omillar - u yoki bu iqtisodiy koʻrsatkichga ijobiy hamda salbiy taʼsir koʻrsatuvchi faol harakat qiluvchi kuchlar tushuniladi.

Sabab - keng koʻlamdagi kompleks omillar tizimiga nisbatan qoʻllanilib, kompleksni tashkil etuvchilar esa omillar deyiladi.

Iqtisodiy tahlilning maxsus usullari - taqqoslash, guruhlashtirish, mutlaq va nisbiy miqdorlar, indeks, dinamika, bartaraf etish, zanjirli bogʻlanish, yetakchi boʻgʻinni ajratib qoʻyish, koeffitsiyentlar, foizlar, oʻrtacha miqdorlar, qayta hisoblash, koʻrsatkichlarning bajarilish foizi va oʻsish surʼatidagi farq, mutlaq farq kabilar.

Iqtisodiy-matematik usullar - integral, korrelyatsiya, regressiya, omillar tizimini determinlashgan modellarda aks ettirish, nazariy o‘yin kabilar.

Retrospektiv (joriy) tahlil - hisobot davri tugashi bilan buxgalteriya, statistik va tezkor hisobotlar hamda hisobdan tashqari axborot manbalariga asosan o‘tkaziladigan tahlil

Qayta hisoblash usuli - natija o‘zgarishiga bitta yoki ikkita omil ta’sir ko‘rsatganda qo‘llaniladigan usul.

Zanjirli almashtirish usuli - natija o‘zgarishiga uchta va undan ko‘p omillar ta’sir ko‘rsatsa, ular o‘rtasidagi bog‘liqlik funksional bo‘lganda qo‘llaniladigan usul.

Istiqbol tahlili - korxonaning kelgusi faoliyatini oldindan o‘rganish sodir bo‘ladigan jarayonlarni oldindan belgilash maqsadida amalga oshiriladigan tahlil.

Texnik-iqtisodiy tahlil - kompleks iqtisodiy tahlil va muhandislik tahlilining birikishi asosida hosil bo‘lgan tahlil.

Fikrlar hujumi usuli - biror bir muhim masalani, muammoni hal etish uchun tashkil qilingan bir qancha mutaxassislar va olimlardan iborat ijodiy guruhning g‘oyalari majmuasidir.

Kompleks tahlil - korxonaning faoliyatini makon va zamon nuqtai nazaridan barcha tuzilmalari bilan birga batafsil tahlil qilishdir.

Funksional qiymat tahlili (F.Q.T) - har bir bajariladigan funksiyani (asosiy, yordamchi va keraksiz) qiymat jihatdan baholab, mahsulotning (ish, xizmat) samaradorligini va sifatini oshirgan holda keraksiz (disfunksiya) funksiyalarni bartaraf etish evaziga ichki xo‘jalik rezervlarini axtarib topish va korxonaning aylanmasiga (oborotiga) solishga qaratilgan tahlildir.

Omili tahlil - natija ko‘rsatkichining o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi omillarni aniqlash va ularning ta’sir doirasini hisoblash usullari majmuasini o‘zida ifoda ettirgan tahlildir.

Moliyaviy tahlil - xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy natijalari va moliyaviy holatini o‘rganishga qaratilgan tahlildir.

Boshqaruv tahlili - korxonaning ma’muriyati, mulk egasi va mutaxassislari tomonidan ichki xo‘jalik rezervlarini aniqlash va ularni ishga solish hamda samaradorlikni oshirishga qaratilgan tahlildir.

Yalpi ijtimoiy mahsulot - moddiy ishlab chiqarish barcha tarmoqlarining iqtisodiy rivojlanishini umumlashtiruvchi ko‘rsatkichlar.

Yalpi mahsulot - tarkibiga tovar mahsuloti qo‘shuv tugallanmagan ishlab chiqarishning qoldig‘i qo‘shuv korxonaning o‘zida tayyorlangan yarim fabrikatlar va asbob - uskunalar kiradi.

Hajm ko'rsatkichlari - yalpi, tovar, sotilgan, sof va meyoriy sof mahsulotlar.

Tovar mahsuloti - barcha ishlab chiqarish bosqichlarini o'tgan, to'la butlangan, texnika nazorati bo'limidan o'tgan va omborga topshirilgan mahsulot.

Sotilgan mahsulot - tovarlar iste'molchilarga jo'natilib uning haqi mol yuboruvchilarning bankdagi hisob - kitob raqamiga o'tkazilishi tushuniladi.

Sof mahsulot - tovar mahsulot bilan uni ishlab chiqarishga qilingan moddiy sarflar va asosiy vositalar va nomoddiy faollarning amortizatsiyasi summasi o'rtasidagi farq.

Fond samarasi (qaytimi) - asosiy ishlab chiqarish vositalarining bir so'miga ishlab chiqariladigan mahsulot miqdoridir.

Fond sig'imi - bir so'mlik mahsulotga to'g'ri keladigan asosiy ishlab chiqarish vositalarining qiymati.

Materiallar samarasi - moddiy xarajatlarning bir so'mi hisobiga qancha mahsulot ishlab chiqarilganligini ko'rsatadi.

Material sig'imi - bir so'm tovar mahsuloti ishlab chiqarish uchun qancha (necha tiyin) moddiy xarajatlar to'g'ri kelishini ko'rsatadi.

Moliyaviy natija - korxonada faoliyatining foyda summasi va rentabellik darajasida ifodalanaigan yakunidir.

Yalpi foyda - mahsulotni sotishdan tushgan daromadni tavsiflaydi va sof tushum va sotilgan mahsulot tannarxi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi.

Operatsion foyda (asosiy faoliyati foydasi) - yalpi foydadan davr xarajatlari va boshqa operatsion xarajatlar chegirilishi va asosiy faoliyatdan boshqa daromadlar qo'shilishi natijasida hosil bo'lgan foyda.

Umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda (hisobot foydasi) - operatsion foydaga moliyaviy faoliyatning daromadlarini qo'shilishi va moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar chegirilishi orqali hosil bo'lgan foyda.

Soliq to'lagunga qadar foyda - umumxo'jalik faoliyatidan kelgan foydaga favquloddagi foydani qo'shilishi va favquloddagi zararni chegirish orqali hosil bo'lgan foyda.

Sof foyda - soliq to'lagunga qadar foydadan daromad (foyda) solig'i va foydadan boshqa soliqlar hamda yig'imlarni chegirilishi orqali aniqlangan foyda.

Rentabellik - jami ijtimoiy ishlab chiqarish va har bir korxonaning iqtisodiy hamda moliyaviy samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkich.

Jami aktivlarni rentabelligi (mulk rentabelligi) - korxonaning asosiy va aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi darajasini ko'rsatadi. U sof foydani jami aktivlarni o'rtacha qiymatiga nisbati tariqasida aniqlanadi.

Balansni likvidligi - balansdagi likvid bo'lgan mablag'larning majburiyatlarni qoplash darajasi tushuniladi.

Aktivlarni likvidligi - balans likvidligini aksi bo'lib, vaqt bo'yicha aktivlarni pul mablag'lariga aylanishi tushuniladi.

Joriy likvidlik koeffitsiyenti - u aylanma aktivlarga qo'yilgan moliyaviy resurslarning necha so'mi joriy majburiyatlar bir so'miga to'g'ri kelishini ifodalaydi. U joriy aktivlarni joriy majburiyatlarga nisbati tariqasida aniqlanadi.

Muddatli likvidlik koeffitsiyenti - u pul mablag'lari, sof debitorlik qarzlari summasini joriy majburiyatlarga bo'lish orqali aniqlanadi.

Mutlaq likvidlik koeffitsiyenti - u pul mablag'larining joriy majburiyatlariga nisbati sifatida aniqlanadi.

Moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti - u korxonaning o'z mablag'larining xo'jalik mablag'lari umumiy summasiga nisbati tariqasida aniqlanadi.

Debitor qarzlari - aynan tahlil qilinayotgan korxonaga aylanma mablag'larining bir qismi boshqa korxonalar aylanmasida qatnashishi tushuniladi.

Kreditor qarzlari - o'zga korxonalarining aylanma mablag'larining bir qismi aynan tahlil qilinayotgan korxonaga aylanmasida qatnashishi tushuniladi.

Mehnat omillari - korxonaning ishchi kuchi bilan ta'minlanishi, ish vaqtidan foydalanish va mehnat unumdorligi darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar. 30

Mehnat vositalari omillari - korxonaning asosiy vositalar bilan ta'minlanganligi, tarkibi, texnik holati va ulardan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

Mehnat predmetlari omillari - korxonaning xom ashyo va asosiy materiallar bilan ta'minlanganligini hamda ulardan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

Asosiy vositalar - korxonaga tomonidan uzoq muddat davomida xo'jalik faoliyatini yuritishda mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish jarayonida yoxud ma'muriy va ijtimoiy-madaniy vazifalarni amalga oshirish maqsadida foydalanish uchun tutib turiladigan moddiy aktivlar;

Amortizatsiyalanadigan qiymat - moliyaviy hisobotlarda faraz qilinayotgan (baholangan) tugatish qiymatini chegirgan holda ko'rsatilgan aktivning boshlang'ich (tiklash)

qiymati summasi;

Amortizatsiya - foydali xizmat muddati mobaynida aktivning amortizatsiyalanadigan qiymatini asosiy vositalarning vazifasidan kelib chiqqan holda mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga yoki davr xarajatlariga muntazam taqsimlash va o'tkazish ko'rinishida eskirishning qiymat ifodasi;

Foydali xizmat muddati - korxonada aktivdan foydalanadigan vaqt davri yoki korxonada ushbu aktivdan foydalanishdan olishni mo'ljallayotgan mahsulot (ishlar va xizmatlar) miqdori;

Boshlang'ich qiymat - to'langan va qoplanmaydigan soliqlarni (yig'imlarni), shuningdek aktivni undan mo'ljal bo'yicha foydalanish uchun ishchi holatiga keltirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan yetkazib berish va montaj qilish, o'rnatish, ishga tushirish va istalgan boshqa xarajatlarni hisobga olgan holda, asosiy vositalarni tiklash (qurish va qurib bitkazish) yoki xarid qilish bo'yicha haqiqatda qilingan xarajatlarning qiymati;

Joriy qiymat - ma'lum sanadagi amal qilayotgan bozor narxlari bo'yicha asosiy vositalarning qiymati yoki xabardor qilingan, bitimni amalga oshirishni xohlovchi, mustaqil taraflar o'rtasida bitimni amalga oshirishda aktivni sotib olish yoki majburiyatlarni bajarish uchun yetarli bo'lgan summa;

Qoldiq (balans) qiymat - jamlangan amortizatsiya summasini chegirgan holda asosiy vositalarning boshlang'ich (tiklash) qiymati;

Tugatish qiymati - asosiy vositalarning chiqib ketishi bo'yicha kutilayotgan xarajatlarni chegirgan holda kutilayotgan foydali xizmat muddati oxirida asosiy vositalarni tugatish chog'ida olinadigan aktivlarning faraz qilinayotgan summasi.

Asosiy vositalarning inventar obyekti sifatida barcha qurilmalari va anjomlariga ega bo'lgan obyekt yoki muayyan mustaqil vazifalarni bajarish uchun mo'ljallangan alohida konstruktiv asosdagi buyum yoxud butun bir yaxlitlikni ifodalovchi va muayyan vazifalarni bajarish uchun mo'ljallangan konstruktiv jamlangan buyumlarning alohida majmui tan olinadi.

Asosiy vositalarni qayta baholash - asosiy vositalar obyektlarining tiklash qiymatini hozirgi bozor narxlari darajasiga moslash maqsadida ularni vaqti-vaqti bilan aniqlashtirishdir. Asosiy vositalar qayta baholash natijasida hisob va hisobotda joriy qiymat bo'yicha aks ettiriladi.

Asosiy vositalar obyekti bo'yicha amortizatsiya ajratmalarini hisoblash mazkur obyekt asosiy vositalar tarkibiga qabul qilingan oydan keyingi oying dastlabki sanasidan boshlanadi hamda mazkur obyektning amortizatsiyalanadigan qiymati to'liq so'ndirilgunga qadar yoxud bu obyektning balansdan hisobdan chiqarilguncha amalga oshiriladi.

Joriy ta'mirlash - asosiy vositalar obyekti ishchi holatida saqlab turish maqsadida amalga oshiriladigan ta'mirlashdir.

O'rtacha ta'mirlashda ta'mirlanayotgan agregatni qisman ajratish va detallarning qismlarini tiklash yoki almashtirish amalga oshiriladi.

Uskunalar va transport vositalarini kapital ta'mirlash - agregatni to'liq ajratib yig'ish amalga oshiriladigan ta'mirlashdir, bazaviy va korpus detallari va uzellarini ta'mirlash, barcha eskirgan detallar va uzellarni almashtirish yoki tiklash hamda agregatni yig'ish, sozlash va sinab ko'rishdir. Binolar va inshootlarni kapital ta'mirlash - bazaviy va korpus detallari va uzellarini ta'mirlash, barcha eskirgan konstruksiyalarning detallari va uzellarini almashtirish yoki tiklash amalga oshiriladigan ta'mirlashdir.

Asosiy vositalarning haqiqatda mavjudligini aniqlash va ularning butligini nazorat qilish maqsadida korxonalar tomonidan vaqti-vaqti bilan, biroq ikki yilda kamida bir marta asosiy vositalarni inventarizatsiya o'tkaziladi, kutubxona fondlarini esa besh yilda bir marta inventarlanadi.

Uzoq muddatli ijara ijaraga beruvchi ijarachiga haq evaziga mol-mulkni 12 oydan ko'p muddatga egalik qilish va foydalanish yoki foydalanish huquqini beradigan kelishuv.

Qisqa muddatli ijara ijaraga beruvchi ijarachiga haq evaziga mol-mulkni 12 oydan kam muddatga egalik qilish va foydalanish yoki foydalanish huquqini beradigan kelishuv.

Ikkilamchi ijara (ikkilamchi lizing) ijarachi (lizingga oluvchi) ijaraga beruvchi (lizingga beruvchi) ning roziligi bilan, ijaraga beruvchi (lizingga beruvchi) ning oldida ijara (lizing) shartnomasi yuzasidan javobgarlikni saqlagan holda ijaraga olingan mulkni (lizing obyektini) boshqa shaxsga ikkilamchi ijara (ikkilamchi lizing) ga topshiradigan shartnoma munosabati.

Ijara (lizing) obyektlari iste'mol qilinmaydigan har qanday buyumlar (ashyolar), shu jumladan korxonalar, mulkiy komplekslar, alohida binolar, inshootlar, uskunalar, transport vositalari hamda boshqa ko'char va ko'chmas mulk (muomaladan chiqarilgan yoki muomalada bo'lishi cheklangan boshqa mol-mulklar bundan mustasno).

30

Lizing to'lovlari lizingga beruvchining lizing obyektini sotib olish uchun qilgan xarajatlarining hammasi yoki ko'p qismini, shuningdek lizing obyektini yetkazib berish va belgilangan maqsadda foydalanish uchun uni yaroqli holga keltirish bilan bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlarini lizingga oluvchi tomonidan qoplanishi hamda lizingga beruvchining daromadidir.

Lizingga beruvchining daromadi - lizing to'lovlari bilan lizing obyektini sotib olish, uni yetkazib berish va belgilangan maqsadda foydalanish uchun yaroqli holga keltirish xarajatlari o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadigan, lizingga beruvchi tomonidan lizing operatsiyasini amalga oshirish natijasida oladigan daromadidir.

Diskontlash - kelajakda aniq bir vaqtda olinishi kutilayotgan pul mablag'larining joriy ekvivalentini aniqlash.

Diskont stavkasi vaqtning har xil paytiga taalluqli bo'lgan pul summalarini bir vaqtga

(paytga) keltirishda foydalanadigan stavka.

Nomoddiy aktivlar - korxonadan tomonidan ulardan ishlab chiqarish, ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish yoki tovarlarni sotish jarayonida foydalanish maqsadida yoxud ma'muriy va boshqa funksiyalarni amalga oshirish uchun uzoq muddat mobaynida tutib turiladigan, moddiy-ashyoviy mazmunga ega bo'lmagan mol-mulk obyektlari.

Amortizatsiya - foydali xizmat muddati mobaynida nomoddiy aktivning amortizatsiyalanadigan qiymatini uning vazifasidan kelib chiqqan holda mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga yoki davr xarajatlariga muntazam taqsimlash va kiritish;

Amortizatsiyalanadigan qiymat - taxmin qilinayotgan (baholangan) tugatish qiymatini chegirgan holda aktivning boshlang'ich (tiklash) qiymati summasi;

Foydali xizmat muddati - korxonadan tomonidan aktivdan foydalanish ko'zda tutilgan davr yoki korxonadan ushbu aktivdan foydalanishdan olishni mo'ljallayotgan mahsulot (ishlar va xizmatlar) miqdori;

Boshlang'ich qiymat - nomoddiy aktivlarni yaratish (ishlab chiqish) yoki sotib olish bo'yicha haqiqatda amalga oshirilgan xarajatlar qiymati (pul mablag'lari yoki ularning ekvivalentlarining summasi yoxud boshqa to'lovlarning joriy qiymati), shu jumladan to'langan va qoplanmaydigan soliqlar (yig'imlar), shuningdek aktivni undan maqsadga ko'ra foydalanish uchun ishga yaroqli holatga keltirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlar qiymati;

Tugatish qiymati - nomoddiy aktivning chiqib ketishi bo'yicha kutilayotgan xarajatlarni chegirgan holda uning foydali xizmat muddati oxirida aktivni tugatish chog'ida olinishi kutilayotgan, aktivning taxmin qilinayotgan (baholangan) summasi.

Joriy qiymat - ma'lum sanadagi amal qilayotgan bozor narxlari bo'yicha nomoddiy aktivlarning qiymati yoki xabardor qilingan, bitimni amalga oshirishni xohlovchi, bir-biridan mustaqil taraflar o'rtasida bitimni amalga oshirishda aktivni sotib olish yoki majburiyatlarni bajarish uchun yetarli bo'lgan summa;

30

Qoldiq (balans) qiymat - nomoddiy aktiv moliyaviy hisobot (buxgalteriya balansi)da aks ettiriladigan, boshlang'ich (tiklash) qiymati va jamlangan amortizatsiya summasi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadigan miqdor;

Faol bozor - oldi-sotdi obyektlari bir turda (bir xil) bo'lgan va har qanday vaqtda bitimni amalga oshirishni xohlovchi manfaatdor sotuvchi va xaridorlarni topish mumkin bo'lgan, shuningdek narxlar haqidagi ma'lumotlar oshkor (hammabop) bo'lgan bozor;

Mutlaq huquq - bu faqatgina huquq egasi tomonidan yoki uning roziligi bilan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda uchinchi shaxsga berilishi mumkin bo'lgan mulkiy huquq.

Hisob - kitob operatsiyalari - korxonadan tomonidan yoki korxonadan ishtirokida hisob (moliya) yili davomida sodir etilgan operatsiyalar natijasida yuzaga kelgan debitorlik va

kreditorlik qarzlarning soʻndirilishi.

Debitorlik va kreditorlik qarzlarning haqiqiy qiymati – korxonaning jami debitorlik (kreditorlik) qarzlarning faqatgina soʻndirilishi mumkin boʻlgan qismi.

Ichki nazorat tizimi boʻyicha savolnoma – mijoz korxonada ichki nazorat tizimi sifatini tekshirish va baholash maqsadida tuzilgan maxsus ishchi qogʻoz.

Hisob – kitob operatsiyalarida nazorat riski – hisob kitob operatsiyalariga nisbatan ichki nazorat riskining mavjud boʻlishi, ammo bu tizimning sifatsizligi sabab buxgalteriya tizimida hisob kitob operatsiyalarining notoʻgʻri aks ettirilgan boʻlish xavfi.

Ishchi qogʻozlarni kodlashtirish – audit tekshiruvi jarayonida tuzilgan barcha ishchi qogʻozlarni auditorlik firmasida qabul qilingan raqamlashtirish tizimi asosida joriy va doimiy fayllarda arxivlash.

Kontokorrekt koʻchirma – mijoz korxonada xaridori G` mol yetkazib beruvchisi va mijoz turli shaharlarda joylashgan taqdirda, ikki tarafning oʻzaro debitorlik G` kreditorlik operatsiyalari boʻyicha hisob-kitoblarni inventarizatsiya uchun tuziladigan va xaridorlarga yuborish uchun moʻljallangan mijoz korxonada hisob-kitoblari tahliliy schetasi nusxasi.

Hisob-kitoblar boʻyicha oʻzaro solishtirma dalolatnomasi – mijoz korxonada xaridori G` mol yetkazib beruvchisi mijoz bilan bir shaharda joylashgan boʻlsa, ikki tarafning oʻzaro debitorlik G` kreditorlik operatsiyalari boʻyicha hisob-kitoblarni inventarizatsiyada tuziladigan hujjat.

Ijobiy solishtirma dalolatnomasi – mijoz korxonada va mijoz xaridorlari G` mol yetkazib beruvchilari oʻrtasida amalga oshirilgan va ikki taraf buxgalteriya tizimida aks ettirilgan hisob – kitob operatsiyalari natijalarining auditor tomonidan inventarizatsiyasi bir xil maʼlumotni aks ettirishi yoki muxim boʻlmagan farqning yuzaga kelishi.

30

Salbiy solishtirma dalolatnomasi – mijoz korxonada va mijoz xaridorlari G` mol yetkazib beruvchilari oʻrtasida amalga oshirilgan va ikki taraf buxgalteriya tizimida aks ettirilgan hisob – kitob operatsiyalari natijalarining auditor tomonidan inventarizatsiyasi turli maʼlumotlarni aks ettirishi (muxim farqning yuzaga kelishi).

Hisob - kitob operatsiyalari boʻyicha aoslovchi testlar – hisob kitob operatsiyalarining moliyaviy hisobotlarda keltirilgan summalari toʻgʻri (asosli) ekanligini tekshirishga yoʻnaltirilgan testlar majmui.

Aktiv - buxgalteriya balansining bir kismi bulib, maʼlum bir muddatga subyekt mablaglarining tarkibi va joylanishini pul kurinishida aks ettiradi. Bundan tashqari balansning passiv qismi ham mavjud boʻlib, aktiv va passiv tomonlar boʻlim va moddalardan iborat. Aktiv tomonining jami summasi passiv tomoni summasi bilan teng boʻlishi lozim. Buni shunday tushuntirish mumkin, yaʼni aktiv tomonidagi mablagʻlarning manbalari, balansning passiv

tomonida joylashgan.

Akkreditiv (lat. accredo - ishonaman) - naqd pulsiz hisob-kitob turlaridan biri. Ma'lum bir tovar va xizmatlar uchun belgilangan muddatda mol yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitoblar uchun ajratilgan pul mablag'idir. Akkreditiv quyidagi xollarda qo'llaniladi: xaridor va mol yetkazib beruvchi o'rtasidagi shartnomaga asosan, xaridor va mol yetkazib beruvchi o'rtasidagi xo'jalik munosabati doimiylikka ega bulmasa, xaridor tovarni mol yetkazib beruvchi manzilida qabul qilib olsa, xokimiyat ko'rsatmasi va yo'riqnomasiga ko'ra, tovar yetkazib berishning alohida ma'lum bir sharoitlarida bank muassasasi talabi bilan kreditlash va hisob-kitobning ma'lum usuliga o'tgan korxonalar munosabatida, tovar moddiy boyliklarining meyoridan yuqori zahiralariga ega bo'lgan korxonalar munosabatida.

Aksept (lat. accueptuk - qabul qilingan) - belgilangan sharoit bo'yicha shartnoma tuzishga rozilik berish. Naqd pulsiz hisob-kitobda aksept xaridorning mol yetkazib beruvchi taqdim qilgan hisobini to'lashga rozilik bildiradi.

Akseptant (lat. acceptaiik - qabul qiluvchi) - hisob bo'yicha to'lovni amalga oshirishga rozilik bergan korxonalar, tashkilotlar va muassasalar yoki shaxslar.

Akseptlash (lat. acceptare - qabul qilish) - to'lov hisobini qabul qilish, mol yetkazib beruvchi schetiga to'lovni o'tkazishga rozilik berish.

Balans (fr. balance- muvozanat, tarozining ikki pallas) - doimiy o'zgarishda va o'zaro bog'liq kattaliklarning holatini ko'rsatuvchi, ko'rsatkichlar tizimi, tenglik.

Balansdagi schetlar - buxgalteriya ko'rsatkichlari balansida aks ettiriladigan buxgalteriya schetlaridir.

Bank korrespondent - boshqa banklar bilan o'zaro munosabatlarda bo'ladigan va ularning topshiriqlari bilan ma'lum bir moliyaviy jarayonlarni bajaruvchi bank.

30

Birlamchi hujjatlar - buxgalteriya hujjatlari bo'lib, xo'jalik jarayoni sodir bo'lgan vaqtda tuziladi va ular sodir etilganligi haqida birlamchi guvohnoma hisoblanadi.

Bosh shartnoma - umumiy ish bajarish yoki tovar yetkazish davri tugagunga qadar muddatga tuzilgan shartnoma.

Buxgalteriya balansi - ma'lum bir davrda xo'jalik mablag'lari va ular manbalarining pul qiymatini guruhlab va umumlashtirib aks ettirish usuli.

Buxgalteriya daftarlari - sintetik va analitik hisobni hujjatlarga asosan kayd qilish.

Buxgalteriya o'tkazuvi - schetlar korrespondentsiyasini yozish. Bunda xo'jalik jarayoniga tegishli summa bir schetning debeti va ikkinchi schetning kreditida aks ettiriladi. Buxgalteriya o'tkazmasi hujjatlar (jurnal-order, tabulyagramma yoki eski hujjatlar shakli

memorial-order) ga asosan tuziladi

Qaydnoma - birlamchi hujjat yoki hisob registri. Qaydnoma yig'ma hujjat bo'lishi ham mumkin. Qaydnomadani buxgalteriya hisobining hamma shakllarida xam foydalaniladi.

Da'vo - da'vo qo'zg'atuvchining talabi. Korxonalar ularga qarzdorlarga (debitorlarga) o'z vaqtida to'lanmagan qarzlik summalar uchun da'vo qo'zg'atishlari lozim. Da'vo moddiy zarar keltirganlarga nisbatan asosli ravishda qo'zg'atilishi zarur (debitorlik qarzlari, da'volar yuzasidai hisob-kitoblarga qarang).

Debet (lat. debet - u majbur) - buxgalteriya hisobining bir qismi. Aktiv schetlarning debetiga summalarning ko'payishi yozilsa, passiv schetlarda esa, summaning kamayishi yoziladi. Hisoblashish schetlarining debetida esa, boshqa korxonaga va shaxslarning shu korxonaga qarzlari aks ettiriladi va debitorlik qarzlari deyiladi. Debet qoldiklari esa, aktiv va aktiv-passiv schetlarda bo'ladi.

Debitorlar (lat. debitor - qarzdor) - ushbu subyektga qarzdor bo'lgan boshqa korxonaga, tashkilot, muassasa yoki shaxslar bo'lib, ular debitorlik qarzlarni to'lashlari lozim.

Deponent (lat. depono - yig'aman) - korxonaga, tashkilot, muassasa yoki jismoniy shaxsning korxonaga, tashkilot, muassasada vaqtincha saqlayotgan mablag'i.

Dividend - aksiyadorlik jamiyati foydasining bir qismi bo'lib, aksiyadorlar o'rtasida soliqlarni, ishlab chiqarishni kengaytirishga ajratmalarni, zahiralarni tashkil etish, obligatsiyalar bo'yicha foizlarni va boshqa to'lovlarni amalga oshirilganidan so'nggina taqsimlanadi.

Diskont - 1) vasiqa hisobi; 2) hisob foizi - vasiqa hisobida banklarga to'lanadigan foiz; 3) birja va valyuta ishlarida - tovar kotiral bahosidan ustama (masalan, agar tovar sifati standartdan past bo'lsa) valyuta.

30

Dotatsiya - korxonaga, tashkilot, muassasalarga qarzlarni qoplash uchun davlat tomonidan beriladigan nafaqa.

Ijara (polyak. - аренда va lat. arrendare - qarzga foydalanishga berish) - Shartnoma asosida buyumlarning vaqtinchalik foydalanishga belgilangan ijara haqi to'lovi asosida berilishi.

Ijarachi - biror narsani ijaraga olgan korxonaga, tashkilot va muassasa yoki jismoniy shaxs.

Inventarizatsiya - korxonaga tegishli bo'lgan barcha asosiy vositalar, inventarlar, mablag'lar va boshqa moddiy boyliklarning haqiqatda mavjudligi bilan buxgalteriya hisobi ma'lumotlarini solishtirish va tekshirish usuli.

Inventar kartochkalar - asosiy vositalar (fondlar)ning hisobi uchun mo'ljallangan hisob

registrining shakli. Inventar kartochkalar har bir obyekt xo‘jalikka keltirilganda tuziladi.

Inventar objekti - tugallangan qurilish, buyum yoki kompleks inventar objekti asosiy vositalar tarkibida hisobga olinadi. Har bir korxonada inventar obyektlari ko‘p bo‘lib, ularning har biri bo‘yicha hisobni to‘g‘ri tashkil etish uchun inventar raqam belgilanadi.

Inventar raqami - inventar obyektga biriktirilgan raqam. Inventar raqami asosiy vositalar (fondlar) hisobini to‘g‘ri tashkil etish uchun va obyektlarning saqlanishini ta‘minlash uchun zaruriy hisoblanadi. Bir turdagi buyumlarning guruhi uchun shu obyektlarning haqiqiy holati, eng ko‘p qiymatini hisobga olgan holda, raqamlar seriyasi ajratiladi. Buxgalteriya hujjatlarida asosiy vositalar hisobida ushbu inventar raqamlar ko‘rsatiladi.

Inkassalash (lat.-yashikka solish) to‘lov hujjatlarini ko‘rsatib, u asosida pulni olish.

Ishlab chiqarish xarajatlari - korxonaning mahsulot ishlab chiqarish bilan bog‘liq xarajatlari (mehnat haqi, xom ashyo, material, yoqilg‘i, asosiy vositalarning eskirishi va xokazolar).

Kalkulyatsiya (lat. calculatio - hisoblash) - bajarilgan ish, tayyorlangan mahsulot, qabul qilingan moddiy boyliklar qiymatini aniqlash, xarajatlarni guruhlash usuli.

Kassa kitobi - korxonada kassir kassa jarayonlari hisobini yurgizishiga mo‘ljallangan hisob registrlari.

Kassa limiti - korxonada kassasida doim bo‘lishi mumkin bo‘lgan pul mablag‘larining summasi. Bu summa kunlik mayda xarajatlar uchun ishlatiladi.

Kassaning orderlari - korxonada kassasiga pul kirimi va chiqimining qonuniyligini va belgilangan maqsad bo‘yicha amalga oshirilganligini asoslovchi hujjatlar.

Kelgusi davr daromadlari - hisobot davrida olingan, ammo kelgusi davrga tegishli bo‘lgan mablag‘lar.

Konsalting - maslahat xizmatini ko‘rsatish va ekspertiza o‘tkazish. Konsalting bilan shug‘ullanadigan firmalar konsultativ deb ataladi.

Konsignatsiya - tovarlarni xorijga sotishning komission shakli bo‘lib, unga ko‘ra tovarlarning egasi (konsignant) u yerdagi o‘z komissioneriga (konsignatoriga) tovarlar partiyasini sotish uchun jo‘natadi.

Korxonaning bankdagi hisobidan ko‘chirma - korxonaning hisob-kitob, joriy va maxsus schetlaridagi pul mablag‘larining harakati haqida bank muassasasining yuborgan hujjati.

Kredit (lat. credit - u ishonadi) - buxgalteriya schetining bir qismi. Aktiv schetlarning

kreditida hisob obyektining kamayishi yoziladi, passiv schetlarda esa ushbu hisob obyektlari summasining ko'payishi yoziladi. Kredit tomondagi kredit-passiv va aktiv-passiv schetlarda bo'ladi.

Majburiy to'lov - egasining rozilgisiz hisob-kitob schetidan pul mablag'ining o'tkazilishi. Masalan, majburiy to'lovlariga; davlat budjetiga, davlat ijtimoiy sug'urtasiga to'lov, sug'urta to'lovlari va boshqa belgilangan qoidalarga asosan to'lovlar kiradi.

Mehnat balansi - mehnat resurslarining (ish kuchi, ish vaqti) haqiqatda yoki kutilgan va ulardan foydalanish miqdorini aks ettiradi. Mehnat balansida ishchi kuchini qayta ishlab chiqarish, joylashtirish va mehnat resurslarini iste'molga mos ravishda taqsimlashning asosiy jarayonlari haqida ma'lumotlar ko'rsatiladi.

Auditor - auditor malaka sertifikatiga ega bo'lgan jismoniy shaxsdir. Auditor mehnat shartnomasi bo'yicha yoki fuqarolik-huquqiy shartnoma bo'yicha faqat bitta auditorlik tashkiloti bilan ishlashi mumkin.

Auditorning yordamchisi auditor malaka sertifikatiga ega bo'lmagan va auditorlik hisobotida, auditorlik xulosasida auditorning ekspert xulosasida hamda auditorlik tekshiruvini o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan boshqa rasmiy hujjatda imzo chekish huquqiga ega bo'lmagan tarzda auditorning topshirig'iga binoan auditorlik tekshiruvida ishtirok etayotgan jismoniy shaxsdir.

Auditorlik faoliyati deganda auditorlik tashkilotlarining auditorlik tekshiruvlarini o'tkazish va professional xizmatlar ko'rsatish borasidagi tadbirkorlik faoliyati tushuniladi.

Auditorlik tekshiruvi moliyaviy hisobot va boshqa moliyaviy axborot to'g'riligi va qonun hujjatlariga mosligini aniqlash maqsadida xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy hisobotini hamda u bilan bog'liq moliyaviy axborotni auditorlik tashkilotlari tomonidan tekshirishdir.

31

har yili majburiy auditorlik tekshiruvidan o'tishi kerak: aksiyadorlik jamiyatlari;
banklar va boshqa kredit tashkilotlari; sug'urta tashkilotlari;
investitsiya fondlari hamda yuridik va jismoniy shaxslarning mablag'larini jamlab turuvchi boshqa fondlar hamda ularning investitsiya aktivlarini ishonchli boshqaruvchilar;
manbalari yuridik va jismoniy shaxslarning ixtiyoriy badallari bo'lmish hayriya fondlari va boshqa ijtimoiy fondlar;
mablag'larining hosil bo'lish manbalari qonun hujjatlarida nazarda tutilgan, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan qilinadigan majburiy ajratmalar bo'lmish budjetdan tashqari fondlar;

ustav fondida davlatga tegishli ulush bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlar. Majburiy auditorlik tekshiruvining buyurtmachisi xo'jalik yurituvchi subyekt bo'ladi. Auditorlik tashkilotini tanlash xo'jalik yurituvchi subyekt mulkdori, shuningdek qatnashchilari (aksiyadorlari)ning umumiy yig'ilishi bilan kelishib olinadi.

O'zbekiston Respublikasi qonunlari:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi – T.: “O'zbekiston” 2017,-46 b.
2. O'zbekiston Respublikasining “Auditorlik faoliyati to'g'risida”gi Qonuni. 2000, 26 may.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari va Qarorlari

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 1 fevraldagi PQ-2750-sonli “Tadbirkorlik sub'ektlariga davlat xizmatlarini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi Qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 17 yanvardagi PF-4933-sonli «Tadbirkorlik maqsadlarida foydalanish uchun davlat mulki ob'ektlarini sotishni jadallashtirish va uning tartib-tamoillarini yanada soddalashtirish chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 19 sentabrdagi “ O'zbekiston Respublikasida auditorlik faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-3946-son Qarori.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 dekabrda PQ-4086-sonli «O'zbekiston Respublikasining 2019 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat budjeti parametrlari hamda 2019-2021 yillarga budget mo'ljallari to'g'risida» Qarori.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 19 martdagi “Koronavirus pandemiyasi va global inqiroz holatlarining iqtisodiyot tarmoqlariga salbiy ta'sirini yumshatish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida”gi PF-5969-sonli Farmoni.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 3 apreldagi “Koronavirus pandemiyasi davrida aholi, iqtisodiyot tarmoqlari va tadbirkorlik sub'ektlarini qo'llab-quvvatlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi PF-5978-sonli Farmoni.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarorlari

10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015 yil 28 iyuldagi “Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarinin joriy etish to'g'risida”gi 207-sonli Qarori.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari

11. Sh.M.Mirziyoev. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.-Toshkent: “O'zbekiston” NMIU, 2019.-61 b.
12. Sh.M.Mirziyoev. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birligidan barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali ma'rosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutqi.T.: “O'zbekiston” NMIU, 2017.-32 bet.
13. Sh.M.Mirziyoev. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash-yurt taraqqiyoti va halq farovonligining garovi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimidagi ma'ruza. T.: “O'zbekiston” NMIU, 2017.-48 bet.
14. Sh.M.Mirziyoev. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob halqimiz bilan birga quramiz. T.:“O'zbekiston” NMIU, 2017.-488 bet.
15. Sh.M.Mirziyoev. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak.-T.: “O'zbekiston” NMIU, 2017.104b.

Darsliklar

16. Shoalimov A.X, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik. –T: “IQTISODOT”, 2019. -235 b.
17. Sagdillayeva Z.A, Hamidova S.YA, Yuldasheva U.A, Irmatova Z.B. Iqtisodiy tahlil. Darslik, –T.: “IQTISODOT”, 2019. -370 b.
18. Шереметью А.Д, Хорин А.Н. Теория экономического анализа. Учебник.-М.: Инфра-М, 2019.-389 стр.
19. To'lahodjayeva M, Ilxomov Sh va boshqalar. Audit. Darslik T.: “Iqtisodiyot” 2018.-408 b.
20. Eshonqulov N va boshqalar. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik.-T.: Sano-standart, 2014,-336 b.
21. Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017. -420 b.

22. Vahabov A.V va boshqalar. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. Darslik.-T.: “Iqtisod-moliya”, 2013.-600 b.
23. Shog'iyosov T. Kompleks iqtisodiy tahlil.Darslik.-T.: Fan va texnologiya, 2012-278 b.

O'quv qo'llanmalar

24. Mamatov Z. va boshqalar.Audit. O'quv-qo'llanma, T.: 2004
25. Do'stmurodov R., Fayziyev Sh, Qo'ziyev I, Po'latov G'. Audit. O'quv-qo'llanma. II-qism.-T.: Iqtisod-Moliya”, 2008
26. Do'stmurodov R.D. Audit asoslari.-T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2003.-612 b.
27. To'lahodjayeva M, Ixomov Sh va boshqalar. Audit. O'quv-qo'llanma. T.: “Iqtisodiyot” 2012.-170 b.
28. Донцова ЛюВ, Никифорова Н.А. Анализ бухгалтерской(финансовой) отчетности. Практикум.-М.: Дело и сервис, 2018.-196 стр.
29. Алексеева А.И. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности. Учебное пособие.-М.: Финансы и статистика, 2010.-586 стр.
30. Ibrohimov A.T va boshqalar. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. O'quv-qo'llanma.-T.: TMI, 2013/-304/
31.Pardayev.M.Q. va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. O'quv-qo'llanma.-T.: Print-Line-group, 2017/-396 b.
32. Shoalimov A.X va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. O'quv-qo'llanma.-T.: Lesson-press, 2016.-375 b.
33. Shoalimov A.X, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. O'quv-qo'llanma. –T: “IQTISODOT”, 2012. -280 b.

Internet saytlar

34. <http://www.gov.uz>
35. <http://www.lex.uz>
36. <http://www.mf.uz>
37. <http://www.soliq.uz>
38. <http://www.fmc.uz>
39. <https://www.sciencedirect>.
40. <http://www.ziyonet.uz>
41. <http://www.norma.uz>
42. <http://www.nalog.ru>
43. <http://www.stat.uz>
44. <http://www.naaba.uz>

